T.C.
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İŞLETME ANA BİLİM DALI

GİRİŞİMCİ SURİYELİ MÜLTECİ KADINLARIN KİMLİK İNŞASININ FEMİNİST VE KESİŞİMSELLİK TEMELLİ ANALİZİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Ece DEVRİMAĞ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Sonyel OFLAZOĞLU DORA

HATAY- 2025

T.C.
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İŞLETME ANA BİLİM DALI

GİRİŞİMCİ SURİYELİ MÜLTECİ KADINLARIN KİMLİK İNŞASININ FEMİNİST VE KESİŞİMSELLİK TEMELLİ ANALİZİ

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Ece DEVRİMAĞ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Sonyel OFLAZOĞLU DORA

HATAY- 2025

ONAY

ECE DEVRİMAĞ tarafından hazırlanan "**GİRİŞİMCİ SURİYELİ MÜLTECİ KADINLARIN KİMLİK İNŞASININ FEMİNİST VE KESİŞİMSELLİK TEMELLİ ANALİZİ"** adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği / oyçokluğu ile ***İŞLETME ANA BİLİM DALINDA DOKTORA TEZİ*** olarak kabul edilmiştir.

25/11/2025

Jüri Üyeleri	**İmza**
Doç. Dr. Sonyel OFLAZOĞLU DORA (Tez Danışmanı)	
Prof. Dr. Muharrem GÜNEŞ	
Prof. Dr. Songül KAKİLLİ ACARAVCI	
Prof. Dr. Esen GÜRBÜZ	
Doç. Dr. Canan YILMAZ UZ	

Ece Devrimağ tarafından hazırlanan "***Girişimci Suriyeli Mülteci Kadınların Kimlik İnşasının Feminist ve Kesişimsellik Temelli Analizi***" adlı tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunana jüri üyelerince kabul edildiğini **onaylarım.**

Doç. Dr. Sinan ERDOĞAN

Enstitü Müdürü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (25/11/2025)

Ece Devrimağ

ÖNSÖZ

Araştırmanın kuramsal yapısının geliştirilmesinden saha verilerinin toplanmasına kadar geçen tüm süreçlerde, bilimsel katkı ve yönlendirmeleriyle ve her aşamada hissettirdiği destekle çalışmanın niteliğini artıran tez danışmanım Doç. Dr. Sonyel Oflazoğlu Dora'ya teşekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışmayı zenginleştiren yorumlarıyla bana düşünme alanı açan, akademik gelişimime katkı sunan, süreç boyunca desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Songül Kakilli Acaravcı ve Prof Dr. Muharrem Güneş hocalarıma çok teşekkür ederim. Tez savunma jürimde yer alan hocalarıma da çalışmaya sağladıkları katkılardan dolayı teşekkür ederim. Feminizm alanındaki değerli bilgilerini paylaşarak ve sürecimde yol göstererek çalışmaya katkıda bulunan Evun Sevgi Okumuş'a ayrıca teşekkür ediyorum.

Tüm akademik hayatım boyunca sabırları, anlayışları ve destekleri için aileme ve yakın çevreme teşekkür ederim. Sürekli -ders çalışan- bir kızınız olmak zaman zaman sizi de yormuş olabilir, buna rağmen her adımda yanımda olduğunuz için minnettarım.

Bu tez, kadın mülteci girişimcilik deneyimlerini ve girişimcilik sonrası kimlik inşasını feminist kuram ve kesişimsellik yaklaşımı çerçevesinde ele almaktadır. Saha çalışması sırasında benimle deneyimlerini paylaşan tüm katılımcı kadınlara özellikle teşekkür ederim. Hayatlarının kırılgan, güçlü ve çoğu zaman görünmez kılınan yönlerini benimle paylaşmaları bu araştırmanın en değerli parçası oldu. Onların cesareti, direnci ve yaşam mücadeleleri bu araştırmanın hem ilham kaynağı hem de temel dayanağı olmuştur. Bu tezin kadın mülteci girişimcilerin görünürlüğünün artmasına, deneyimlerinin daha kapsamlı anlaşılmasına ve kimlik inşası çalışmalarına katkı sunmasını diliyorum.

Bu tezi, 6 Şubat 2023 depremlerinde derin yaralar alan Antakya'ya, bu şehrin ruhuna, bizde bıraktığı anılara ve kaybettiğimiz herkese ve her şeye ithaf ediyorum. Bu yas, bir ömür içimizde taşınacak derin bir iz olarak kalacak…

GİRİŞİMCİ SURİYELİ MÜLTECİ KADINLARIN KİMLİK İNŞASININ FEMİNİST VE KESİŞİMSELLİK TEMELLİ ANALİZİ

Ece DEVRİMAĞ

İşletme Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2025

Danışman: Doç. Dr. Sonyel OFLAZOĞLU DORA

ÖZET

Girişimcilik, ekonomik gelir elde etmek için başvurulan yöntemlerden biridir. Zorunlu göç sonrasında başvurulan girişimcilik ise hem tercih edilme nedenleri hem de süreç ve sonuçları açısından farklı biçimlerde şekillenmektedir. Mülteci kadınlar için ise girişimcilik, toplumsal cinsiyet rolleri ve ataerkil yapı tarafından yönlendirilen ve aynı zamanda kimliklerini de yeniden inşa etmelerine zemin hazırlayan bir süreci içermektedir. Bu çalışma Suriyeli mülteci kadınların girişimcilik deneyimlerini ve bu deneyimlerin kimlik inşası üzerindeki etkilerini feminizmin kesişimsellik yaklaşımı çerçevesinde incelemektedir. Nitel araştırma yöntemi ile yürütülen bu çalışmanın verileri Suriyeli mülteci kadınlarla yapılan derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Bulgular, girişimciliğin mülteci kadınlar için öncelikle ekonomik bağımsızlık sağlamanın bir yolu olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, kesişen 'mülteci, anne, kadın ve girişimci' kimliklerinin toplumsal cinsiyet rolleri ve ataerkil yapılar doğrultusunda şekillendiği ve kimlik inşasının bu çerçevede gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca çalışma, mülteci kadınların girişimcilik sürecinde toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan zorluklarla karşılaştıklarını ancak girişimciliğin ekonomik, bireysel, sosyal ve psikolojik açıdan güçlendirici etkiler sunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, mülteci kadınların girişimcilik aracılığıyla hibrit kimlikler geliştirdikleri ve farklı aidiyet biçimlerini de deneyimledikleri görülmektedir. Cinsiyet eşitsizliği çerçevesinden bulgular, mülteci kadınların girişimcilik aracılığıyla toplumsal cinsiyet rollerini belirli ölçüde esnetebildiklerini ancak köklü bir dönüşüm yaratamadıklarını ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, kadın mülteci girişimciliğinin kendine özgü deneyimler barındırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Mülteci Kadınlar, Girişimcilik, Kimlik İnşası, Feminizm, Kesişimsellik

FEMINIST AND INTERSECTIONALITY BASED ANALYSIS OF THE IDENTITY CONSTRUCTION OF ENTREPRENEURIAL SYRIAN REFUGEE WOMEN

Ph.D. Dissertation, Ece DEVRİMAĞ
Deparment of Business Administration, 2025
Supervisor: Doç. Dr. Sonyel OFLAZOĞLU DORA

ABSRACT

Entrepreneurship is one of the methods employed to generate economic income. However, entrepreneurship undertaken following forced migration takes on different forms in terms of its motivations, processes, and outcomes. For refugee women, entrepreneurship constitutes a process shaped by gender roles and patriarchal structures while simultaneously providing a foundation for the reconstruction of their identities. This study examines the entrepreneurial experiences of Syrian refugee women and the effects of these experiences on identity construction within the framework of feminism's intersectionality approach. Conducted through a qualitative research method, the study is based on in-depth interviews with Syrian refugee women. The findings reveal that entrepreneurship primarily serves as a means of achieving economic independence for refugee women. However, the intersecting identities of "refugee, mother, woman, and entrepreneur" are shaped by gender roles and patriarchal structures, and identity construction occurs within this framework. The study also shows that although refugee women face challenges stemming from gender roles throughout the entrepreneurial process, entrepreneurship provides empowering effects in economic, individual, social, and psychological terms. Moreover, it is observed that refugee women develop hybrid identities and experience different forms of belonging through entrepreneurship. From the perspective of gender inequality, the findings indicate that refugee women are able to partially challenge traditional gender roles through entrepreneurship, yet they are unable to achieve a profound transformation. Accordingly, it is concluded that women's refugee entrepreneurship encompasses distinctive and unique experiences.

KEYWORDS: Refugee Women, Entrepreneurship, Identity Construction, Feminism, Intersectionality

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**
ABSTRACT ..... **II**
TABLOLAR DİZİNİ ..... **VII**
KISALTMALAR ..... **VIII**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
FEMİNİZM'İN KAVRAMSAL, DÖNEMSEL VE TEORİK İNCELEMESİ

1.1. Feminizm Kavramının Teorik İncelemesi **5**
1.2. Feminizm Hareketinin Dönemsel Özellikleri **10**
1.2.1. Birinci Dalga Feminizm Hareketi **11**
1.2.2. İkinci Dalga Feminizm Hareketi **14**
1.2.3. Üçüncü Dalga Feminizm Hareketi **17**
1.2.3.1. Üçüncü Dalga Feminizmde Kesişimsellik **21**
1.2.4. Dördüncü Dalga Feminizm Hareketi **25**

1.2. Feminizmin Tarihsel Gelişimindeki Teoriler **26**
1.2.1. Liberal Feminizm **27**
1.2.2. Radikal Feminizm **30**
1.2.3. Marksist Feminizm **31**
1.2.4. Psikoanalitik Feminizm **33**
1.2.5. Postmodern Feminizm **35**
1.2.6. Siyah Feminizm **36**

İKİNCİ BÖLÜM
KİMLİĞE İLİŞKİN KAVRAMSAL, TOERİK ÇERÇEVE VE SÜREÇ

2.1. Kavramsal Çerçevede Kimlik 39
2.1.1. Bireysel Kimlik **41**
2.1.2. Kollektif Kimlik **42**

2.2. Kimlik Oluşumunda Teorik Açılımlar 43
2.2.1. Kimlik Teorisi **43**
2.2.2. Sosyal Kimlik Teorisi **46**
2.2.3. Kimlik Süreç Teorisi..... **48**

2.3. Kimliğin Yeniden Üretiminde Kimlik İnşası 50

2.4. Çağdaş Kuramsal Dönemde Kimlik..... 53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KİMLİK VE FEMİNİZMİN GÖÇ VE GİRİŞİMCİLİK İLE KESİŞİMİ

3.1. Kimlik Kesişiminde Göç ve Kimlik İlişkisi 55

3.2. Zorunlu Göç'ün Mülteci Kimliği 56
3.2.1. Kadın Mülteci Kimliği..... 58
3.2.2. Mülteci Kadın Girişimci Kimliği 60

3.3. Sınırları Aşan Mülteci Girişimci Kadınların Kimlik İnşası 64

3.4. Kadın, Kimlik ve Göç İlişkisinde Feminist Yaklaşım 66
3.4.1. Göçün Feminizasyonu **67**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SURİYELİ MÜLTECİ KADINLARIN GİRİŞİMCİLİK DENEYİMLERİ VE KİMLİK İNŞASI SÜREÇLERİNİN FEMİNİST VE KESİŞİMSELLİK TEMELLİ ANALİZİNİ İNCELEMEYE YÖNELİK SAHA ARAŞTIRMASINDAN ELDE EDİLEN VERİLERİN ANALİZİ

4.1. Araştırma Hakkında 70
4.1.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi 70
4.1.2. Araştırmanın Evreni, Örneklemi ve Sınırlılıkları 73
4.1.3. Araştırmanın Güvenirliği ve Geçerliği 77

4.2. Girişimci Suriyeli Mülteci Kadınların Girişimcilik Deneyimlerinin ve Kimlik İnşası Süreçlerinin Feminist ve Kesişimsellik Temelli Tematik Veri Analizleri ve Bulguları 79
4.2.1. Güçlenme ve Özerklik Dinamikleri 81
4.2.1.1. Ekonomik Güçlenme ve Bağımsızlık İnşası 81
4.2.1.2. Psikolojik Güçlenme 87
4.2.2. Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Yeniden Müzakeresi 89
4.2.2.1. Geleneksel Rollerin Devamlılığı ve 'Çifte Vardiya' Fenomeni 89
4.2.2.2. Toplumsal Cinsiyet Normlarının İçselleştirilmesi 93
4.2.3. Kimlik İnşası ve Dönüşüm Süreçleri 100
4.2.3.1. Çoklu Kimlik Katmanları ve Kesişimsellik 101
4.2.3.2. Kimlik Değişimleri ve Nostaljik Anlatılar 105
4.2.3.3. Hibrit Kimlik İnşası 109
4.2.4. Sosyal Sermaye ve Dayanışma Ağları 112
4.2.4.1. Aile İçi Destek Sistemleri ve Dayanışma Ağları 113
4.2.4.2. Aile Dışı Sosyal Destek Ağları 116
4.2.4.3. Kadın Dayanışma Ağları 118
4.2.4.4. Ortak Topluluk Temelli Müşteri Ağları 119
4.2.5. Yapısal Engeller ve Stratejik Uyum Pratikleri 121
4.2.5.1. Dil Kaynaklı Güçlükler 121
4.2.5.2. Ekonomik ve Yapısal Engellere Yaratıcı Çözümler 123
4.2.5.3. Yasal ve Bürokratik Engeller 126

4.2.6. Dayanıklılık ve Büyüme Dinamikleri 127
4.2.6.1. Sıfırdan Başlama ve Yeniden İnşa 128
4.2.6.2. Irkçılık ve Ayrımcılıkla Karşılaşma 129
4.2.7. Toplumsal Bütünleşme ve Sosyal Çevre Gelişimi 131
4.2.7.1. Sosyal İlişkiler ve Mesleki Ağlar 131
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 134
KAYNAKÇA 143

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. Katılımcılara Ait Tanımlayıcı Bilgiler…….76
Tablo 2. Nitel Araştırmada Kullanılan Geçerlik ve Güvenirlik Yöntemleri……..78
Tablo 3. Temalar, Kategoriler ve Kodlar Tablosu……..79

KISALTMALAR

UNHCR : Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği

IOM : Uluslararası Göç Örgütü

GİB : Göç İdaresi Başkanlığı

GİRİŞ

Göç, insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olup, insanların bir yerden başka bir yere hareket etmeleri olarak tanımlanmaktadır. Bu hareket, bireysel veya kitlesel biçimde, çeşitli nedenlerle, geçici ya da kalıcı olarak, kendi ülkeleri içinde ya da uluslararası sınırlar arasında yer değiştirerek gerçekleşmektedir. Uluslararası Göç Raporu'na (2024) göre, dünya genelinde yaklaşık 281 milyon uluslararası göçmen bulunduğu öngörülmekte ve bu sayı, dünya nüfusunun yaklaşık %3,6'sına tekabül etmektedir. Dünya genelinde göç eğilimleri, çatışmalar, şiddet, siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların yanı sıra iklim değişikliği ve doğal felaketler nedeniyle giderek artmaktadır. Bir ülkeden başka bir ülkeye sığınan kişi sayısı 2020 yılında 4,1 milyon iken, 2022 yılında %30'dan fazla artışla 5,4 milyona ulaşmıştır. Aynı yıl itibariyle, ülkeler dünya genelinde toplam 35,3 milyon mülteciye ev sahipliği yapmaktadır. 1951 Cenevre Sözleşmesi ve 1967 New York Protokolü ile belirlenen mülteci tanımı, kendi ülkelerinde ırk, din, milliyet, toplumsal grup veya siyasi görüşleri nedeniyle zulme uğrama tehlikesi bulunan ve bu sebeple ülkelerinden ayrılmak zorunda kalan, geri dönemeyen veya dönmek istemeyen kişiler olarak ifade edilmektedir (United Nations, 1951, 1967). UNHCR verilerine göre 2025 Nisan ayı sonu itibariyle zorla yerinden edilmiş kişi sayısı 122,1 milyona ulaşmıştır ve mültecilerin %73'ü özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşamaktadır. Suriye iç savaşı sonrası, 2011 yılı itibariyle Türkiye, 3,5 milyondan fazla mülteciye ev sahipliği yaparak dünya genelinde en fazla mülteci barındıran ülkeler arasında yer almıştır. Türkiye, bu kitlesel göç sonrası 2013 Nisan ayında ilk sığınma yasası olan Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul ederek ve 11 Nisan 2014'te yürürlüğe koymuştur (Türkiye Millet Meclisi, 2013). Ayrıca, 22 Ekim 2014'te yürürlüğe giren Geçici Koruma Yönetmeliği ile Türkiye'de geçici koruma altında bulunan kişilerin hakları, yükümlülükleri ve prosedürleri düzenlenmiştir (İçişleri Bakanlığı, 2014). Böylece, Suriyeli mülteciler Türkiye'de yasal olarak geçici koruma statüsü ile ikamet etmeye başlamıştır.

Zorunlu göç, yalnızca bir yer değiştirme hareketi olmanın ötesinde, bireylerin kimliklerini, sosyal aidiyetlerini, ekonomik faaliyetlerini, toplumsal rollerini ve günlük yaşam pratiklerini de beraberinde taşıdıkları ve yeniden şekillendirmek zorunda kaldıkları bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçte bireylerin edindikleri ilk kimlik "mülteci" olup, sonraki tüm kimliklerin önüne geçen bir tanımlayıcı hâline

gelmektedir. Göç sonrası uyum sürecinde, mülteciler hem hayatta kalabilmek hem de yeni yaşam koşullarına uyum sağlayabilmek için çeşitli çözüm yolları aramakta ve uygulamaya çalışmaktadır. Bu noktada ekonomik gelir elde etmek, hayatta kalmanın ilk ve en temel gerekliliği olarak öne çıkmaktadır. Ancak mülteciler hem kamu politikaları hem de sahip oldukları statü nedeniyle ekonomik yaşama katılımda önemli güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu nedenle, göç öncesinde girişimcilik deneyimine sahip olup olmamalarından bağımsız olarak, kendi işlerini kurma eğilimi anlaşılabilir bir durum hâline gelmektedir. Araştırmalar, erkek mültecilerin girişimciliğe daha yoğun bir şekilde yöneldiğini ortaya koysa da (Building Markets, 2022) istihdama katılımda yaşanan güçlükler nedeniyle kadın mülteciler de gelir elde etme yöntemi olarak girişimciliği tercih ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte, kadınların göç sürecinde deneyimledikleri kırılganlıklar, cinsiyet eşitsizliği, toplumsal cinsiyet rolleri ve ataerkil yapıdan kaynaklanan baskılar nedeniyle, bu süreç erkeklerden farklı bir şekilde şekillenmektedir. Mülteci kadınların girişimcilik deneyimleri, bu özgül koşulların kesişmesiyle, geleneksel girişimcilik tanımlarının ötesine geçerek, tercih nedenleri, uygulama biçimleri, stratejileri ve sahip oldukları çoklu kimliklerle birleşerek kendine özgü bir nitelik kazanmaktadır.

Mülteci girişimciliğinin çok boyutlu yapısı, özellikle kadın mültecilerin deneyimlerinin incelenmesiyle daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda girişimcilik, mülteci kadınlar için öznel güçlenmenin, ekonomik bağımsızlığın ve kimlik dönüşümünün bir aracı niteliğinde olabilmektedir. Bununla birlikte girişimcilik, kadın mülteciler açısından hem fırsatlar hem de zorluklar barındıran çift yönlü bir deneyim olarak da değerlendirilmektedir. Bu süreçte mülteci kadınlar için değerlendirilen zorluklardan biri de girişimcilik faaliyetlerindeki cinsiyet temelli engeller oluşturmaktadır. Feminizm ise kadınların cinsiyetleri nedeniyle maruz kaldıkları eşitsizlikleri görünür kılmayı ve kadınların sesi olabilmeyi amaçlayan bir düşünce sistematiği olarak, bu zorlukların anlaşılmasında önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu nedenlerle bu yaklaşım, kadınların karşılaştıkları tüm engelleri dikkate alarak cinsiyet eşitsizliğini aşmayı hedeflemekte ve kimlik inşa süreçlerini de bu bağlamda değerlendirmektedir. Bu nedenle feminizm, söz konusu zorluklara etki eden tüm faktörleri dikkate alarak cinsiyet eşitsizliğini aşmayı hedeflemektedir. Zira cinsiyet eşitsizliği, kadınların kimlik oluşumlarını doğrudan etkilemektedir ve yaşamları boyunca edindikleri kazanımları bu kimlikler etrafında şekillendirmelerine

yol açmaktadır. Dolayısıyla kadın mültecilerin girişimcilik deneyimlerini anlamak ve kadınların cinsiyet temelli karşılaştıkları zorlukları görebilmek için feminist kuramsal çerçevede kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışma, Suriyeli mülteci kadın girişimcilerin deneyimlerini ve kimlik inşa süreçlerini anlamak amacıyla feminist bakış açısını benimsemektedir ve özellikle Kimberlé Crenshaw'ın (1989) geliştirdiği kesişimsellik yaklaşımını temel almaktadır. Bu yaklaşım farklı toplumsal kimliklerin (etnisite, yaş, mültecilik, cinsiyet, ırk, sınıf gibi) içiçe geçerek özgün ayrımcılık biçimleri oluşturduğunu savunan bir yaklaşımdır. Crenshaw, bu kesişimlerin, özellikle hukuki ve toplumsal sistemlerde, belirli grupların deneyimlerinin göz ardı edilmesine yol açtığını vurgulamıştır (Crenshaw, 1989: 139-167). Mülteci kadınlar, bu kesişimsel ayrımcılığın en belirgin örneklerinden biridir. Bu durum, onların kimliklerinin tekil kategorilerle açıklanamayacağını; aksine, farklı kimlik boyutlarının kesişiminde ortaya çıkan özgün deneyimlerin analize dâhil edilmesi gerektiğini açık biçimde göstermektedir. Bu nedenle, girişimcilik deneyimlerinin kimlik inşa süreçlerindeki rolünü kavrayabilmek, ancak kesişimsellik perspektifiyle mümkün olabilecektir. Bu çalışma kapsamında ele alınan mülteci kadınların yaşadığı her türlü deneyim, girişim ve sorun, açıkça kesişimsel bir bakış açısıyla incelenmeye ihtiyaç duymaktadır. Mülteci kadınların gündelik yaşam ve iş hayatında karşılaştıkları engeller ve zorluklar yalnızca cinsiyet veya ırk gibi tekil kimlik kategorileriyle açıklamak oldukça eksik kalacaktır. Öyle ki mülteci kadınların gündelik hayatlarındaki ve iş yaşamlarındaki deneyimleri, farklı kimliklerin kesişiminden doğan özgün ve çoğu zaman görünmeyen engel ve baskılarla şekillenmektedir. Bu bağlamda, kesişimsellik yaklaşımı, mülteci kadınların kimlik inşası ve girişimcilik deneyimleri esnasında karşılaştıkları ve karşılaşabilecekleri çok katmanlı ayrımcılığı ve engelleri anlamak için kritik bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Mevcut çalışmalar (Huq ve Venugopal, 2021; Al-Dajani, 2022; Erdirençelebi ve Ertürk, 2023; Oztas, 2023; Al-Hamad vd., 2024) ağırlıklı olarak mülteci kadınların ekonomik hayata katılımları, entegrasyon süreçleri ile girişimcilik faaliyetlerinde karşılaştıkları engel ve fırsatlara odaklanmıştır. Ancak mülteci kadınların girişimcilik deneyimlerinin kesişen kimlikleri ile beraber kimlik inşaları üzerindeki etkisini, özellikle cinsiyet eşitsizliği bakış açısıyla, sınırlı biçimde araştırılmıştır. Bu araştırma, söz konusu boşluğu doldurmayı hedefleyerek Suriyeli mülteci kadınların girişimcilik deneyimlerini ve kimlik inşa süreçlerini feminizmin kesişimsellik yaklaşımıyla analiz

etmektedir. Ayrıca girişimciliğin hem güçlendirici hem de sınırlayıcı yönlerini aynı anda barındıran çelişkili doğasını kesişimsel bir perspektifle analiz etmesi, çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde feminizm tanımlanmış, kadınların mücadelesinin dönemsel özellikleri ile bu süreçte etkili olan teoriler detaylandırılmıştır. İkinci bölümde, kimlik ve kimlik inşasını anlamaya yönelik kavramsal ve teorik çerçeve ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, mülteci kadınların girişimcilik deneyimleri kimlik inşa süreçleriyle beraber feminizm perspektifinde, göç ve girişimcilik bağlamında incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise Hatay'da yaşayan Suriyeli girişimci mülteci kadınlarla yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilen veriler analiz edilerek bulgular sunulmuş, politika yapıcılara ve araştırmacılara yönelik öneriler geliştirilmiştir. Bu çalışmanın önemi, cinsiyet eşitsizliği çerçevesinde kadın mültecilerin girişimcilik faaliyetlerinin hem ekonomik hem de kimlik dönüşümünün bir aracı olarak ele almasıdır. Böylece bu araştırma, göç ve girişimcilik literatürüne katkı sunarken aynı zamanda feminist kuram ve kimlik inşası tartışmalarına da yeni bir boyut eklemeyi amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
FEMİNİZM'İN KAVRAMSAL, DÖNEMSEL VE TEORİK İNCELEMESİ

Bu bölümde feminizm kavramının tanımı, tarihi, feminizm hareketinin dönemsel özellikleri ve tarihsel gelişimindeki teorileri başlıklar halinde incelenmiştir.

1.1. Feminizm Kavramının Teorik İncelemesi

Doğada hayatta kalma, yalnızca fiziksel güce değil; zekâ, çevik düşünme ve değişen koşullara uyum sağlama becerisine de bağlıdır. Doğanın yasalarına adaptasyon, "doğal seçilim" yoluyla evrimleşen özelliklerin tümüdür. Adaptif bir özellik, canlının bulunduğu ortamda hayatta kalma başarısını (uyum başarısını) artırmaktadır (Bakırcı, 2021). Bu uyum yeteneği de özellikle Homo sapiens için kritik gelişmelerin kaynağı olmuştur. Ancak tarih boyunca "güç" kavramı çoğu zaman yalnızca bedensel güç, kas kuvveti üzerinden tanımlanmış, bu eril bakış açısından üretilen bilgiler erkeklerin doğuştan üstün olduğu yönündeki tartışmalı algıyı beslemiştir. Oysa insan türünün, yani Homo sapiens 'in asıl hayatta kalma başarısı, dayanışma, iş birliği, empati ve yaratıcılık gibi özelliklerinden kaynaklanmaktadır. İnsanlar arasındaki iş birliği, coğrafi yakınlık, akrabalık, sosyal bağlar, karşılıklı paylaşım ve etkileşim ile gerçekleşmektedir. Yani hane bireyleri içinde, farklı yerleşim grupları arasında ve çeşitli topluluklar arasında gerçekleşmektedir. Ancak bu bilgilerin ve verilerin çoğu, salt erkek toplumsallığına odaklanan etnografik kayıtlarda kaybolmaktadır (Kramer, 2022: 1-11). Hayatta kalmakta adaptasyonun önemi, iş birliğinin ise insan adaptasyonunun merkezinde olduğu düşünülürse kadınların topluluk içindeki bakım, üretim, iletişim ve duygusal dayanıklılık gibi yaşamsal rolleri, bu türün devamı açısından en az fiziksel güç kadar belirleyici olabilmektedir. Buna rağmen, tarih boyunca fiziksel üstünlüğe dayalı eril bakış açısının getirdiği yorumlar ve dayatmalar, bu katkıları değersizleştirerek kadınları toplumsal düzenin ikincil kabulüne götürmüştür. Görülmektedir ki, "güçlü olan hayatta kalır" anlayışı, biyolojik bir gerçeklik değil, ataerkil bir yorumdur. Gerçekte hayatta kalan ise değişime uyum sağlayabilen ve birlikte hareket edebilen insanlardır. Sadece birbirinden fiziki bazı farklılıkları olan bu iki cinsiyet için MacKinnon (2016)'nin yorumuyla Millett'in (1969)'in aktardığına bakıldığında, doğuştan gelen biyolojik özelliklerinin dışında, kadınlık ve erkekliğin toplumsal yapının içinde sürekli değişim

halindeki davranış biçimlerinin şekillenmesinin sonucunda ortaya çıktığı ve bu rollerin doğuştan değil kurgulanan toplumsal dinamikler olduğunu görülmektedir.

İnsan sosyal bir varlıktır, dolayısıyla varoluşundan itibaren diğeri ile kurduğu ilişkiler, karşılıklı bağlar ve iş birlikleri yoluyla toplumsal düzeni biçimlendirmiştir. Ancak bu düzen içinde, özellikle din ve siyaset gibi toplumu yönlendirme gücüne sahip alanlarda erkek egemen bir yapı gelişmiş ve ataerkil sistemin sürekliliği bu yolla sağlanmıştır. Kadınlar, tarih boyunca bu sistematik yapının içinde görünmez kılınmalarına rağmen, geliştirdikleri farkındalıklarıyla "ben de buradayım" diyerek toplumsal değişim süreçlerinde etkin rol oynamaya başlamışlardır. Ne yazık ki bu mücadele, çoğu zaman direnç ve çeşitli engellerle karşılaşmıştır. Ancak tarih sahnesinde bazı kırılmalar da yaşanmıştır. 17. yüzyılda Rönesans'ın etkisiyle birlikte bireysel hakların ve özgürlüklerin farkına varılması, kadınların hak taleplerinin de az da olsa görünür hale gelmesini sağlamıştır (Bayraktar, 2023: 51). Bazı alanlarda kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanarak toplumsal yaşamda daha fazla yer almaları, kadınlara umut olmuş ve kendi hak ve özgürlükleri için ses çıkarmalarına öncülük etmiştir. Kadınlar seslerini duyurmaya ve toplumsal alanda mücadele etmeye başladıkları andan itibaren, ortak deneyimlerinden, ortak sorunlarından ve ortak çözüm arayışlarından doğan bir dayanışma ihtiyacı hissetmişlerdir. "Kadının yaşadığını en iyi kadın anlar" düşüncesini arkasına alan bu bilinçlenme, kadınlar arasındaki dayanışma ve örgütlenme fikrini geliştirip güçlendirmiş, buralardan feminist hareketin temelleri atılmıştır (Çakır, 2007: 417–418). Bu sayede kadınlar evrensel ve bireysel boyutta özgürlükleri için politik çabalarla taleplerini dile getirmişlerdir (Bayraktar, 2023: 49). Kadınların boyun eğmesinin, eşitsizliklerinin ya da baskı altında kalmalarının nedenlerine yönelik olası çözümler tartışılsa da feminizmin temel amacı, kadınların içinde bulundukları durumu anlamak, sorgulamak ve bu durumun değişebilir olduğunu kabul etmektir (Bryson, 2003: 226).

Erkek egemenliğe isyanın ifadesi olarak (Çakır, 2011: 507) zamanla tüm çabaların kartopu gibi aydınlatıcı ve fark edici şekilde birikerek ilerlemesiyle ve kadın aktivistlerin kadın hakları bilincini yaymak istemesiyle beraber 'feminizm' kavramı bu mücadelenin ortak bir adı olarak ortaya çıkmıştır. Fransız düşünür Charles Fourier'in "Feminizm" terimini ilk kullanan kişi olduğu kabul edilmektedir. Feminizm bir çatı kavram olarak "kadınlar için özgürlük ve eşitlik" talebi olan ve bu talepte ısrar eden bir düşünce akımı ve bir eylem biçimidir. Kadınların tarihi çok bilinmese de tarih

boyunca hak ve özgürlükleri için çeşitli mücadeleler yürütmüşlerdir ancak feminizm, bu mücadelelerin kuramsal temele kavuştuğu ve bir hareket olarak ivmelendiği zaman 19. yüzyıl olmuştur. Feminizmi diğer özgürlük ve eşitlik hareketlerinden ayıran en temel ve ayırt edici özellik ise öznesinin "kadınlar" olmasıdır ve toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı doğrudan odağına almasındandır (Düzkan, 2021).

Akademik alanda feminizm kavramı, tarihsel süreç içerisinde farklı düşünürler ve verdikleri eserler aracılığıyla şekillenmiştir. Latincede kadın/dişi anlamına gelen femine veya femina kelimesinden türeyen feminizm, 19. yüzyılda politik bir kavram olarak değerlendirilmiştir (Notz, 2018: 9-10; Taş, 2016: 165). Notz'a göre (2018: 11), feminizmin kavramsallaştırılması Fransız Devrimi'ne kadar uzanmaktadır, 1880'li yıllarda bazı araştırmacılar da eserlerinde bu kavramı kullanmaya başlamışlardır. Örneğin, kadınların seçme ve seçilme hakkını savunması ile tanınan Hubertine Auclert (1848-1914) ve mücadele arkadaşları, 1881-1891 yılları arasında yayımladıkları *La Citoyenne* adlı yayınlarında feminizm kavramını ilk defa sistematik biçimde kullandıkları görülmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki kavramın, daha öncesinde 1793 yılında (Fransız Devrimi sırasında) Olympe de Gouges (1748-1793)[1] yargılanırken de kullanılmıştır.

Mary Wollstonecraft tarafından kaleme alınan akademik anlamda feminizm tarihinde öne çıkan eserlerden biri de 3 Ocak 1792'de yayımlanan A Vindication of the Rights of Woman (Kadın Haklarının Savunusu) adlı çalışmadır. Wollstonecraft bu eserinde, erkeklerin kadınlardan daha üstün olmadığını vurgular ve bu yanılgının ortaya çıkışının en büyük nedeni olarak kadınların eğitim ve diğer toplumsal olanaklara erişememesinin engellenmesinden kaynaklandığını öne sürmektedir (Görgün Baran, 2021). Bu yayından hemen önce de Amerikalı Judith Sargent Murray, 1790 yılında On the Equality of the Sexes (Cinsiyetlerin Eşitsizliği Üzerine) adlı eserini yayımlamıştır ve bu eser ile eşitsizliğin temellerine inmiştir (Donovan, 1985/2021: 21-22).

[1] Kadın ve insan hakları savunucusu olarak bilinen Olypes de Gouges (1748-1793), Fransız devrimi sırasında savunduğu siyasi yazıları nedeniyle idam edilmiştir. Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirgesi olarak 'Kadın Hakları' yazısı en çok bilinen eseridir. https://iep.utm.edu/gouges/ (Erişim Tarihi: 24.05.2024)

Feminizmin bilinen tarihinden önce de kadınların hak mücadelesini ve eşitlik çabasını konu alan bazı çalışmalar yayınlanmıştır. Feminizmin bilimsel temelleri özellikle aydınlanma ve akılcılık çağı olarak bilinen 17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl sonlarına kadar olan süreçte ele alınmıştır. Bu dönemin özelliği; tarım öncesi ve tarım toplumlarında üretim, ev ve yakın çevresinde yürütülmekteydi ve hem erkek hem kadın işgücü üretime birlikte katkı sağlamaktaydı. Yaşanan gelişmeler ve dönüşümlerle örneğin sanayileşme ve kentleşme ile üretim evin dışına taşınmış ve bu dönüşüm ile fabrikalar, atölyeler ve ticaret alanları kamusal alan olarak öne çıkmıştır. Bu süreç, yapılan işin niteliğinin mekansal ve sosyal olarak ayrışmasına yol açmıştır. Erkekler ücretli işlerde çalışarak ekonomik bağımsızlık kazanırken ev işlerini kadınlara bırakarak kadınların ev işleriyle sınırlı kalmasının ve toplumsal görünürlüklerinin azalmasının yolu açılmıştır (McGinn ve Oh, 2017: 84-86). Kadınların tüm mahrum bırakıldıkları haklarını ve hane içinde sınırlandırıldıklarını, özgürlük, adalet ve eşitlik gibi kavramların gündeme gelmesiyle fark etmişlerdir. Bu farkındalığın kitlesel bir harekete dönüşmesi ise 19. yüzyılı bulmuştur (Çakır, 2007: 416-417).

Feminizm ortaya çıktığı dönemin özelliklerine göre nispeten değişimi başlatmış, gündeme getirilmeyen farklı bireysel hak ve farkındalıklar da harekete dâhil edilmiş ve genel olarak kadınların özgürleşme çabasını anlatmıştır. Bu doğrultuda feminizm farklı yazarlar tarafından harekete olan yaklaşımlarına göre yeniden tanımlanmıştır. Bayraktar (2023: 50)'s göre feminizm, kadınların sadece kadın oldukları için yaşadıkları baskıları sorgulayan, toplumdaki ataerkil düzene ve cinsiyetçi yaklaşımlara itiraz eden, her alanda erkeklerle eşit haklara sahip olunması gerekliliğiyle mücadele eden ve farklılıkları dikkate alan bir yaklaşımdır. Çakır'a göre ise feminizm, '*kadınların kendileri baskı altına alan düzeni algılama, politik olarak tanımlama ve ona karşı mücadele yöntemleri geliştirmesidir'* (2007: 416) ve bu nedenle feminizm "*ideolojik olarak özgül, politik olarak özerk bir harekettir"* (2007). Notz (2018)'a göre feminizmin anlamı kadınların kurtuluş, özgürlük, eşit olma çabası ve kadın haklarının devamını sağlamak için yürüttükleri mücadeledir. Bolat'a (2023: 278) göre ideal feminist bir hareket, bireysel farklılıkların özümsendiği ve her bir kadının özgürlük talebini içine alan kapsamlı bir amaç olmalıdır. Ancak en kapsayıcı biçimiyle 'feminizm herkes içindir' diyen ve erkeklerin de bu fikir içinde yer almasının gerekliliğini ifade eden bell hooks (2016: 9) feminizmi '*cinsiyetçiliği, cinsiyetçi*

sömürüyü ve baskıyı sona erdirmeye çalışan bir hareket' olarak tanımlamıştır. bell hooks, feminizmi yalnızca kadınların hak mücadelesi ve meselesi değil, toplumun tüm bireylerinin özgürleşmesini hedefleyen kapsayıcı bir hareket olarak görmektedir. Çünkü hooks'a göre feminizm, ataerkil yapının kadınları ve toplumu sınırlayan her biçimiyle mücadele etmeyi ve dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Tam da bu nedenle feminizm, erkek karşıtlığı değil, herkes için eşitlikçi ve adalet odaklı bir düşünce sistemidir. hooks, feminizmi sanılanın aksine güç arayışı olarak görmemektetir onun için feminizm özgürlük, sevgi ve eşitlik mücadelesi olarak tanımlanmaktadır ve bu mücadelenin hem kişisel farkındalığı hem de toplumsal ilişkileri daha eşitlikçi biçimde dönüştürmeyi içerdiğini ısrarla vurgulamaktadır. Bu temelden yaklaşıldığında feminizm, sadece teorik bir akım olarak kalmayarak günlük yaşamda uygulanabilirlik açısından bir karşılığa sahiptir ve herkes için eşitliği savunan pratik bir harekettir (hooks, 2016).

Özetle feminizm, içinde kadınların erkeklerle eşit ekonomik, hukuki, toplumsal, sosyal ve sosyo-kültürel haklara sahip olmak için verdiği çabanın anlamını taşımaktadır. Kadınların toplumsal cinsiyet rollerinde ya da ataerkil düzen içinde şekillenen kimlikleriyle; ayrıca aile içindeki rollerde, kültürel normlarda, bilimde, çalışma hayatında, siyaset ve her alanda erkeklerle eşit haklara sahip olmak görüşünü savunan ve içinde mücadeleyi, değişimi, özgürlüğü ve tüm hakları elde etme çabasını barındıran bir kavramdır. Günümüzde hala feminizm, kadının erkekten üstün olduğu veya erkek düşmanlığı olarak yorumlanabilmektedir. Oysaki feminizm, toplumsal cinsiyet eşitliğini ve özgürlüğü savunan, tüm toplumu kapsayan bir düşünce ve eylem biçimidir. Bu nedenle doğru anlaşılması önemlidir. Tarih boyunca feministlerin çabaları sıklıkla yanlış anlaşılmış ve toplumda olumlu bir izlenim yaratmakta zorlanılmıştır. Günümüzde de kalıp yargılarla, ataerkil kodlarla ve medya gibi güçlü araçlarla antifeminist söylemler üretilmektedir. Bu sistemli algı yaratıcıları feministleri üstünkörü tanımlayarak ve belli tipolojilere sıkıştırarak (örneğin; takım elbiseli, salt kariyer odaklı, çocuklara ilgi göstermeyen kişiler) feminizmi karalamaya devam etmektedir (Notz, 2018: 13).

1.2. Feminizm Hareketinin Dönemsel Özellikleri

Tarih boyunca içinde yaşadığı toplumsal yapılarda, doğumundan itibaren cinsiyetine sabitlenen roller ve ataerkil düzenin belirlediği eşitlik dışı normlarla şekillenen bir yaşam sürecine maruz bırakılan kadın; bu süreçte kimliğini ve özneliğini koruma mücadelesi vermek durumunda kalmıştır. Tarihsel süreç içinde kadınların sorumlulukları giderek artmış, cinsiyet temelli iş bölümü, kadınların yükünü hem özel hem kamusal alanda derinleştirmiştir. Kadınların varoluşu uzun süre aile içi rollerle sınırlandırılmış; anne ve eş kimliği, ev içi emek ve bakım sorumluluklarıyla özdeşleştirilmiştir. Kamusal alana çıkan kadınların ise yükü hem özel alan hem de kamusal alanda çift yük olarak devam etmiştir. Aydınlanma ve akılcılık çağının etkilerine rağmen bu kabuller kökü olarak değişmemiştir. Öyle ki, 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında gerçekleşen sanayi devrimi, üretimin evin dışına taşınmasıyla birlikte ev ve işyeri ayrımını iyice belirginleşmiştir (Donovan, 1985/2021: 25). Sanayi toplumuyla birlikte erkekler ücretli emeğin temsilcisi hâline gelirken, kadınlar görünmeyen ev içi emek ve ağır bakım sorumluluklarıyla sıkıştırılmış, toplumsal yeniden üretimin asli unsuru olmasına rağmen tüm bu yükümlülükleri de görünmez ve değer verilmez noktada bırakılmıştır. Kadınların hane içinde sıkıştırılmış bu konumunun Antik Çağ'dan itibaren ideal bir toplumsal düzen anlayışı gibi kabul gördüğü, kamusal alanı erkeklerle, özel alanı ise kadınlarla özdeşleştirerek süreklilik kıldığı görülmektedir. Bu anlayış, kadınların tarih boyunca mitolojiden siyasete, felsefeden bilime ve yönetime kadar birçok alandan dışlanmasının yolunu açmıştır. Öte yandan kadın bedeni ve kimliği ise toplumun ahlaki, hukuki ve kültürel değerlerinin temsili aracı hâline getirilmiştir (Çakır, 2011: 511-512).

Kadınların özgürlük mücadelesinin ne zaman başladığı konusunda kesinleştirmek mümkün olmasa da feminizm hareketinin başlangıcının 17. yüzyıl olarak kabul edilmesiyle beraber günümüze kadar farklı görüşlerin ve fikirlerin eklenmesi ve kendi içinde eleştirilerle gelişerek belirli dönemsel zamanlara ayrılmıştır. Her dönem bir önceki döneme katkı sağlayıp içinde bulunulan zamana uygun bakış açıları ve görüşleriyle şekil almıştır. Genel kabulle birinci dalga feminizm olarak adlandırılan dönem, kadınların erkeklerle eşit yurttaş olma çabasının (mülkiyet hakkı, oy kullanma hakkı gibi) verildiği ve sonuç alındığı zamanı içermektedir. Birinci feminist dalga, oy hakkı başta olmak üzere, eğitim ve mülkiyet hakkı için de mücadele

vermiştir ve bu döneme asıl damga hareket ise Britanya'daki Süfrajet hareketi olmuştur. Birinci feminist dalga aynı zamanda; kimliği ve emeği özel alana hapsedilmiş durumda olan kadınların kamusal alanda yer almasını ve bu alanı dönüştürmesini kapsayan bir mücadeleyi ifade etmektedir. İkinci dalga feminizmde ise özgürlük kavramının gündemde olduğu ataerkil sistemin neleri etkilediği, toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk gibi ayrışmaların nedenleri sorgulanmış ve değişim sağlanmak istenmiştir. İkinci feminist dalganın başlamasının mimarı Fransız yazar ve düşünür Simone de Beauvoir'ın 'İkinci Cins' adlı kitabı olmuştur. Simone de Beauvoir bu kitabı yazdığında kendisini feminist olarak bile tanımlamıyordu ancak "erkek egemenliğinin" çok kapsamlı bir analizini sunmuştur. Beauvoir'ın feminizm açısından asıl büyük katkısı: Kadın doğulmaz, kadın olunur tespitidir. Bu, cinsiyetin, biyolojik bir özellik olmayıp toplumsal bir örüntü, kurgulanan bir yapı olduğunun ilk kez ifade etmesinden kaynaklanmıştır. 1990'lı yıllarda ortaya çıkan üçüncü dalga feminizmde ise kadınların tek tip 'kadın' olma haline indirgenemeyeceğinin, ırk, sınıf ve kimliklerinin değişkenliğiyle kesişimsel bir noktada var olduğu anlatılmak istenmiştir. Üçüncü dalga feminizm, özellikle ABD'de beyaz olmayan, norm dışında kalan ve işçi sınıfından kadınların da deneyimlerini feminist yaklaşımın bir parçası hâline getirmeyi hedeflemiştir. Kadınların ortak deneyimlerinden yola çıkan ikinci dalganın ardından, postmodern düşüncenin etkisiyle gelişen üçüncü dalga feminizm kadınlar arasındaki farklılıkları, kimlik çeşitliliğini ve bu farklılıkların politik sonuçlarını gündemleştirmiştir (Düzkan, 2021). Düzenli ve net bir biçimde sınırları netleştirmek zor olsa da bu bölümde feminizm hareketinin dönemlere ayrılmış özelliklerini, bakış açılarını ve dönemlere katkısı olan teorisyenlerin fikirleri açıklanacaktır.

1.2.1. Birinci Dalga Feminizm Hareketi

Birinci dalga feminizmin temel çerçevesini anlamak için, önceki yıllardaki seyri ve 18. yüzyılda Batı'da ortaya çıkan toplumsal ve siyasal hareketlerin incelenmesi anlamlı olacaktır. Özgürlük, eşitlik ve yurttaşlık bilinci, hak arayışları, aydınlanmacılık ve akılcılık gibi çağın birey ve özgürlük temelli teorileri, feminist düşünürler için de önemli bir ilham kaynağı olmuştur. Amerikan Bağımsızlık Bildirisi (1776) ve Fransa'nın İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi (1789) kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olabilecekleri yönünde bir umut yaratmıştır. Bu ortamda Mary Wollstonecraft, 1792'de yayımladığı A Vindication of the Rights of Woman adlı eserinde kadınların eğitime ve toplumsal yaşama katılımını savunmuş, erkeklerin

kadınlardan üstün olmadığını vurgulamıştır (Görgün Baran, 2021). Benzer şekilde, Judith Sargent Murray On the Equality of the Sexes, 1790 eseri ile kadınların entelektüel kapasitelerini ve eğitim haklarını savunmuş, Olympe de Gouges ise 'La Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne' adlı 1791 tarihli eserinde devrim bağlamında kadınların siyasi haklarını talep etmiştir (Donovan, 1985/2021: 21-22). Bu örnekler, birinci dalga feminizmin hem teorik hem de pratik düzeyde kadın hakları mücadelesinin temelinin oluşturulmasında etkili olmuştur. Ancak doğal haklar doktrinini[2] geliştiren ve uygulayan erkek teorisyenler, feminizm fikirlerini kabul etmeyerek doğal haklarların erkekler için varken kadınlar için var olmadığını savunmuşlardır. Liberal erkek kuramcılar için geçerliliği olan fikirde erkekler ailede söz ve mal sahibidir ve onların doğal hakları vardır. Bu sav 20. yüzyıla kadar Amerikan hukukunda yer almıştır. Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi kadınların haklarının 14. madde ile korunduğunu ancak kadınların aile içindeki rolleri dolayısıyla doğal olan haklarını kullanmayacaklarını söyleyerek kadın haklarını savunmayı reddetmiştir. Dünyanın çeşitli bölgelerinden kadınların bir araya gelip aynı eşitlik talebiyle örgütlendiği bu dönemdeki mücadele, farklı ülkelerde farklı şekillerde yaşanırken Amerika'daki kadınların eşit hak talebinin kölelik sistemine kadar uzandığı bilinir. Belirli bir süre köleliğe karşıtlık ve kadınların özgürlük mücadelesi birlikte devam etmiştir. 1837'de köleliğe karşı dernekler kurulmuş, toplantılar ve yürüyüşler düzenlenmiştir (Donovan, 1985/2021: 22-29). Sarah Grimke (1792-1873) ve Angeline Grimke bu dönemin hareketine önemli figürler olmuşlardır. Ancak yine de bu örgütlü hareketlerden önce Amerika Birleşik Devletleri'nde Senaca Falls'ın toplantısı gerçekleşmiştir. Temel haklar doktrinini kadınlara uyarlayan ilk girişim olarak ise 19-20 Temmuz 1848 tarihli, Elisabeth Cady Stanton tarafından kaleme alının Seneca Falls tarafından New York'ta yayınlanan *Declaration of Sentiments (Duygular Bildirgesi)* olmuştur. Altmış sekiz kadın ve kırk iki erkek tarafından imzalanan bu belge Doğal Haklar kuramından alınarak Bağımsızlık Bildirgesinin üzerine yazılmıştır. Bu toplantı sonunda 'kadınların erkeklerle eşit yaratıldığı' vurgusuyla, erkeklerin kadınlar

[2] Kişilerin doğuştan elde ettikleri hakları ifade eden doğal haklar doktrini John Locke'tan (1632-1704), Thomas Jefferson (1743-1826) gibi klasik liberallerin geliştirdiği ve savunduğu haklardır. Bu haklar yasalardan, devletlerden, dinlerden, geleneklerden, inançtan veya kültürden bağımsız, insan olmanın getirdiği doğal bir haktır. Bu nedenle doğal haklar evrenseldir, vazgeçilemez, devredilemez ya da reddedilemezdir. Bkz. (Eamonn Butler, Klasik Liberalizm Bir El Kitabı, 1. Baskı, Liberte Yayınları s.47 (çev. Arda Akçiçek)).

üstündeki baskısının tarih boyunca var olduğunun, kadınların eğitim, çalışma ve oy kullanma hakları gibi temel talepler dile getirilmiştir (Çakır, 2007: 418-419).

Kadınların özgürlük ve eşitlik mücadelesi, dünyanın çeşitli coğrafyalarında benzer talepler içerse de mücadele biçimleri farklı şekillerde ilerlemiştir. İngiltere'de evli kadınların, mülkiyet ve velayet hakkı mücadelesi, eğitim ve çalışma hakkı gibi kazanımları getirmiştir. Ancak oy kullanma hakkından yoksun kalan kadınlar bu yasal hakkı elde edebilmek için kampanyalar, (21 Temmuz 1908'de Londra'da Hyde Park Eylemi) açlık grevleri gibi direniş hareketleri gerçekleştirmişlerdir. Fransa'da emeğin ve kadın emeğinin sömürüsü olarak ilerleyen mücadeleden sonra kadınların eşit haklara sahip olmaları ancak 1944 yılında İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nden 155 yıl sonra gerçekleşebilmiştir. Fransa'dan sonra Almanya'ya yayılan işçi hareketleri ile kadınların eşit emek hak talepleri eş zamanlı ilerlemiştir. 1917 Sovyet Devrimi sürecinde kadınlar aktif biçimde mücadelede yer almış ve bu katılım, kadınlar lehine somut yasal düzenlemelerin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Sosyalist düşünürlerden August Bebel ve Vladimir Lenin gibi devrimci liderler ve kadınlar, kadının özgürleşmesinin "ev işlerinin toplumsallaşması" yoluyla mümkün olacağını savunmuşlardır. Devrim sonrasında bu anlayış doğrultusunda toplu mutfaklar, kreşler ve çocuk yuvaları gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir. Bu uygulamalar kadınların kamusal yaşama ve üretime daha aktif katılımının yolunu açmıştır (Çakır, 2007: 424-430).

1840-1920 yıllarını kapsadığı kabul edilen birinci dalga feminizm, kendisine temel mesele olarak, kadınların temel vatandaşlık haklarını elde etme mücadelesini almıştır. Bu dönemde kadınların öne çıkardığı ve ısrar ettiği konular eğitim, çalışma yaşamına katılım ve siyasal temsilin en temel göstergesi olan oy hakkı için yoğun bir çaba göstermek olmuştur. Mary Wollstonecraft'ın A Vindication of the Rights of Woman (Kadın Haklarının Savunusu, 1792) adlı eserinde de dile getirdiği gibi eğitimde fırsat eşitliği, mülkiyet hakkı ve siyasal katılım talepleri, birinci dalga feminizmin düşünsel temellerini oluşturmuştur (Taş, 2016: 167; Görgün Baran, 2021).

Bu dönemin genel karakteri olarak önümüze çıkan, kadınların toplumsal ve siyasal haklarının tanınması yönündeki mücadelelerinin ne kadar uzun ve zorlu bir süreci kapsadığı görülmektedir. Nitekim bu mücadeleler, kadınların toplumsal

konumlarının adım adım dönüşümünü sağlayarak bugün ki vatandaşlık anlayışının gelişmesine ve genişlemesine katkıda bulunduğu söylenebilir.

1.2.2. İkinci Dalga Feminizm Hareketi

1960'lı yıllarda özellikle Batı toplumlarında gelişen hareketliliğe paralel olarak ortaya çıkan ikinci dalga feminizm, kadınların birinci dalgada ifade ve elde ettikleri yasal kazanımların ötesinde de talepleri olduğu bilinciydeydiler. Bu bilinçle toplumsal cinsiyet eşitsizliğini hem özel ve hem de kamusal alanlarda sorgulayan bir hareket olarak ortaya çıkmıştır ve daha bütünsel olarak kadınların yalnızca hukuki değil, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda da eşitlik talep ettikleri bir süreci temsil etmektedir. Bu akımın başalngıcını simgeleyen eser Betty Friedan'ın 'The Feminine Mystique (1963)' adlı eseri olmuştur. Friedan, bu oldukça etkili olan eserinde orta sınıf kadınların "ev içi mutluluk miti"yle baskılandığını ve kamusal yaşamdan bilhassa dışlanarak kimlik krizine sürüklendiklerini tespit etmiştir (Yetener, 2025; Donovan, 1985/2021). Feminist aktivistler tamda bu döngüyü kırmak amacıyla "kişisel olan politiktir" (Diltemiz Mol, 2021) sloganı etrafında birleşerek, özel alan ile kamusal alan ayrımının kadınların ezilmesini yeniden ürettiğini savunmuşlardır.

İkinci dalga feminizm kavramsallaştırılmasının tarihi ise; Martha Lear'ın The New York Times Sunday Magazin'de yayınladığı kadınların özgürleşme hareketini yazdığı makalesinde feminizmin dönemsel özelliğini vurgulamak amacıyla 'ikinci dalga feminizm' ifadesini kullanması ile başlamıştır. Bu kavram dönemin hareket öncülerinin dikkatini çekerek mücadelenin isminin bu şekilde tercih edilmesine ve kullanılmasına zemin hazırlamıştır (Görgün Baran, 2021).

Feminizm tarihinde, 1970'li yıllara kadar odaklanılan konu kadının genel ezilmişliğine yönelik olmuştur. Sivil haklar mücadelesi, savaş karşıtlığı gibi hareketler bu dönemin kadın deneyimiyle ve kadın hareketleriyle radikalleşmiştir. Özellikle ikinci dalga feminizm ilk dalgadan farklı olarak kadınlar ve erkekler arasındaki güç ve çıkar ilişkisine odaklanmıştır (Çakır, 2011: 505-516). Bunun yanı sıra ısrarla kadınların eşit ücret, doğum kontrolü, kürtaj hakkı, aile içi şiddetle mücadele ve cinsel özgürlük gibi konularda somut talepleri dile getirmişlerdir. Ayrıca bu dönemin göze çarpan bir iddiası da ataerkil düzenin sorgulanmasıyla "kadınların özgürleşmesi" vurgusu olmuştur. Kadınlar için özgürleşme; dil, din, ırk ve kültür gibi farklı kimliklerden bağımsız, kadın olmanın ortak sorunları ve deneyimi üzerinden ataerkil

baskıdan kurtulma ve özneleşme sürecini ifade etmiştir. Bu anlayış, kadınların yalnızca erkek egemen sistemden kurtulma değil, aynı zamanda kendi kimliklerini yeniden tanımlama yönünde verdikleri mücadeleyi de ifade etmektedir (Durutürk, 2018: 76–77). Ataerkillik kavramının tanımlanması da feminist düşüncenin kuramsal temelleri açısından büyük önem taşımaktadır. Kate Millett ataerkilliği, erkeğin aile reisi olarak kabul edilmesi ile başlayıp bu kabulün toplumsal yapıya ve kurumlara yayılmasıyla pekiştirilen, erkek egemenliğini meşrulaştıran 'aile merkezli' bir sistem olarak tanımlar. Millett, ataerkil yapının yalnızca bireysel düzeyde bir erkek üstünlüğünü yerleştirmediğini, aynı zamanda çok katmanlı ve ulusötesi bir toplumsal düzen olarak görülmesi gerektiğini de vurgulamaktadır (MacKinnon, 2016: 13). Benzer biçimde bell hooks'da, ataerkil sistemin yalnızca erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümü ile yetinmediğini, aynı zamanda kadınlar arasında da kıskançlık, korku ve nefret gibi güçlü duygular üzerinden sürdürülen rekabeti hem yaratıp hem teşvik ederek kadınların dayanışmasının da önüne geçildiğini belirtir. hooks'a göre bu yapı, kadınların birbirlerini küçümsemelerine yol açar ve mücadele yerine ataerkil değerleri yeniden üretmelerine neden olarak sistemin sürekliliğini de sağlalamaktadır (hooks, 2016: 27).

Bu dönemin öncü yazarlarından Sımone de Beauvoir, insanların kaderinin içinde yaşadığı toplum tarafından şekillendiğini iddia etmektedir. Kadınların ötekileştirilme nedeninin, kişilerin tasarladığı toplumu algılama biçiminden kaynaklandığını, kişilerin kendini zıttı olduğu şeylerle tanımladığını, böylece kadınların öteki olmaya zorlandığını ileri sürmüştür. Erkekler elde ettikleri gücü kaybetmek istemediğinden kadınları düşman olarak görmüş ve kontrol altında tutmak istemişlerdir. Böylece kadınların varlık nedenlerini sorgulanmalarına izin verilmeyerek kimliklerini bulmaları engellenmiştir (Bayraktar, 2023: 53). bell hooks ise erkeklerin de bu baskı ve şiddetten rahatsız olduğunu ancak bilmedikleri yeni dünyaya geçmekten ve kontrolü kaybetmekten korktuklarını düşünmektedir (2016: 9-10). Beauvoir'in 1949 yılında yayınladığı ve toplumsal cinsiyeti, kültürel, tarihsel ve sosyal boyutuyla inceleyen eseri *İkinci Cinsiyet (Le Deuxième Sexe)* sonraki yıllarda birçok feminist düşünürün (Betty Friedan, Gloria Steinem, Kate Millett, Luce Irigaray, Julia Kristeva, Hélène Cixous, Judith Butler gibi) baş ucu kitabı olmuştur. (Aydınalp, 2020: 468-469). Kadınların kamusal alanda aktif olması ve iş hayatında erkeklerle aynı haklara sahip olmalarıyla gelen bilinçsel farkındalık kadınların aile içi verilen

sorumlulukları üstlenmelerinin verdiği yükü anlamalarını sağlamıştır (Durutürk, 2018: 77). Kadınların üstlendiği birçok yük erkekler tarafından değersizleştirilmiş ve onlara yönetebilecekleri insanları yaratmalarına alan açmıştır. Kadınlar ve güçsüz olan diğer herkes üzerindeki tahakküm ve kontrol etme isteği feminizm ile aşılmaya çalışılmıştır. Sımone de Beauvoir 'un (1949/2024) bilinen 'kadın doğulmaz, kadın olunur' ifadesi, kadınları belirli rollerle, kültürel olarak ya da kurallarla şekillendirmenin dikkatini çekerek kadınların cins olarak konumlarına dikkat çekmiştir. Diğer bir ifadesi ile Sımone de Beauvoir, aslında çabanın kadın ve erkek arasındaki güç mücadelesi olmadığının, kadınların bu baskıdan kurtularak sadece insan olmanın varlığıyla yaşaması gerektiği ifadesindedir.

> *"Esas mesele, kadınların gücü erkeklerin elinden alma meselesi değildir; zira böylesi dünya ile ilgili hiçbir şeyi değiştirmez. Sorun güç kavramının kendisini tamamıyla yok etme meselesidir (Sımone de Beauvoir)".*[3]

Entelektüel, aktivist ve feminist Amerikalı siyahi yazar bell hooks, siyahi kadınların bu hareketin içine dâhil edilmediğini ve savunulmadığını düşündüğü *Ain't I a Women: Black Women and Feminism* (Ben Kadın Değil Miyim: Siyah Kadınlar ve Feminizm) ve *Feminism is For Everybody: Passionata Politics* (Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika) kapsayıcı eserleri bu dönemin en dikkat çeken yayınları olmuştur. bell hooks, çoklu ayrımcılığa uğrayan bir kimliğe sahiptir. Hem kadın hem siyah hem de ekonomik olarak dezavantajlı bir bireydir. Bu çoklu kimliklerin kazandırdığı farkındalık sayesinde, ataerkil düzen içinde kadınların ve erkeklerin düşünsel, duygusal ve davranışsal kalıpları nasıl geliştirdiğini derinlemesine analiz etmiş bir teorisyendir. hooks, feminizm mücadelesine yalnızca kadınların değil, tüm cinsiyetlerin dâhil olması gerektiğini savunmuştur. Kadınlar da erkekler kadar ataerkil değerleri içselleştirip yeniden üretebilirler ki tarihte bu örnekler çoktur. Bu nedenle feminizmin gerçek anlamda anlaşılabilmesi, cinsiyetçiliğin toplumsal, kültürel ve psikolojik boyutlarının kavranmasıyla mümkündür (hooks, 2016). bell hooks, Feminism 'Is for Everybody: Passionate Politics (2000)' adlı eserinde feminizmi yalnızca kadınların değil, tüm bireylerin özgürleşme mücadelesi olarak tanımlamaktadır. Ona göre feminizm, kadınların erkeklerle rekabet etmesi ya da erkek düşmanlığı üzerinden yürümez; cinsiyetçiliğin, cinsiyetçi sömürünün, cinsiyetçi iş bölümünün ve baskının her biçiminin ortadan kaldırılması için verilen bir mücadeledir.

[3] Aslan, Erkan, (2023). Sımone De Beauvoır- Her İnsan Yalnızdır, (Çev. Ersoy Demir, Yeşim) İstanbul: Zeplin Kitap.

hooks, ataerkil sistemin yalnızca kadınları değil, erkekleri de baskılayarak, kısıtlayarak duygusal, düşünsel, bedensel ve toplumsal anlamda yabancılaştırdığını vurgulamaktadır. Bu nedenle feminizmi, kadın-erkek ayrımını aşan, eşitlik ve adalet temelli bir dönüşüm olarak görür. Tüm bu çizdiği geniş çerçeve ve getirdiği eleştirel bakış ile hooks'un yaklaşımı, üçüncü dalga feminizmin kesişimsellik, kimlik ve fark temelli tartışmalarına teorik bir zemin hazırlamıştır.

1980li yıllara gelindiğinde ise tek tip kadın olmadığının, kadınların ortak değerlerinin ve hayatlarının değiştiğinin anlaşılmasıyla, engelli kadınlar, lezbiyenler, biseksüel kadınlar ve öğrenilenin dışındaki tüm diğer kadınlar bu ideolojiyi eleştirmeye başlamış ve değişimi sağlamışlardır (Görgün Baran, 2021). Ayrıca bu dönemdeki feministler sadece teori üretmekle kalmayıp örgütlenerek kurumsallaşmışlardır. Sığınıma evleri, tecavüz kriz merkezleri, kadın çalışmaları projeleri, feminist yayınlar ve küresel politik örgütlenmeler hala varlığını sürdürüp çoğalarak devam etmektedir (Donovan, 1985/2021: 15). Kadınların bu şekilde örgütlenmelerinin temelinde, yaşanılan sorunların bireysel olmadığını göstermek, görünür kılınmanın ve ortak bir noktada buluşmanın çabası vardır. Bu bilinçle yaşanılan tecrübelerin nesiller boyu kadınlara aktarılması sağlanmış olacaktır. Böylece kadınların yaşadığı ev içi şiddet, evlilik, annelik, doğurganlık, cinsel taciz, evlilik içi tecavüz gibi özel kabul edilen konuların tabu olmaktan çıkarılması ve toplumsal alanda tartışılması sağlanmak istenmiştir (Bayraktar, 2023: 54).

1.2.3. Üçüncü Dalga Feminizm Hareketi

Her dalganın bir sonrakini inşa etmesiyle ilerleyen feminist hareket içerisinde, kültürel değişimlerin etkisiyle 1988-2010 yıllarını kapsadığı düşünülen üçüncü dalga, genellikle feminist hareketin önemli kazanımlar elde ettiği dönem olarak değerlendirilmektedir. Nasıl ki ikinci dalga feminizm, birinci dalganın görmediği toplumsal boyutları fark ederek hareket alanını ve eylemsel kapsayıcılığını genişletmişse, üçüncü dalga feminizm de ikinci dalga feminizmde eksik gördüğü bir yerden harekete geçmiştir ve ikinci dalganın deneyimlerini belirli bir kadın kesimi üzerinden ele aldığının tespitini yapmıştır. Özellikle ABD'de ortaya çıkan üçüncü dalga, beyaz olmayan ve işçi sınıfı kökenli kadınların da deneyimlerini feminist anlatının merkezine taşınmasının önemine dikkat çekmiştir. İkinci dalga ağırlıklı olarak, kadınların ortaklaştığı sorunlar ve üzerlerindeki baskının evrenselliği üzerinde dururken; postmodern düşünceden etkilenen üçüncü dalga ise, kadınlar arasındaki

farklılıkları ve bu farklılıkların politik sonuçlarını vurgulamıştır. Böylece feminist mücadeleyi daha kapsayıcı ve kesişimsel bir perspektife taşımıştır (Düzkan, 2021; Tong ve Botts, 2017; Donovan, 1985/2021). Kadınlar, iş ve sosyal yaşamda daha görünür hâle geldikçe, kendilerini feminist olarak tanımlamasalar bile bu döneme önemli katkılar sağlamışlardır (Görgün Baran, 2021). Bu dönemde kadınlar, başkaları için yaşamaktan ziyade kendileri için yaşamaya yönelmiş ve tüm bu süreçlerin ardından kendi kimliklerini başkalarıyla olan ilişkilerinden bağımsız biçimde tanımlama yeteneği kazanmışlardır (Budgeon, 2011: 281-282).

Üçüncü dalga feministler, kadın ve erkek olarak farklılaşan cinsiyetlere ait kimlikleri diğer tüm farklılıklarla beraber ele almaya başlamışlardır. Onlara göre toplumsal cinsiyete ait rollerdeki farklılıklar diğer tüm etnik, din gibi değişkenlerle kesişim halindedir (Aydınalp, 2020: 468). Trans bireylerin, biseksüel ve melez gibi kimliklerle çeşitlenen bir toplumda yetişmenin getirdiği bilinçle cinsiyetli öznelerin çokluğu, kadınları sadece ırk ve cinsiyet gibi sınıflandırmalarla ayrılamayacağını göstermiştir. Bu dalganın en güçlü yanı tekil liberal anlayışı reddederek kimliğin nasıl tanımlanması gerektiğini anlamaya yönelik çabasıyla kapsayıcı bir özelliğe sahip olmasıdır. Bu dalga, 'güç feminizmi, siyah feminizm, renkli kadın feminizmi, işçi sınıfı feminizmi' gibi çok sayıda kadınlık özelliği ile feminist ilişki biçimini birlikte çalışmayı amaçlamıştır (Budgeon, 2011: 281-282).

Evans (2015: 22-24)'a göre her dönemin nasıl analiz edilebileceğini ifade eden belirli temalar vardır. Ancak dönem aktivistlerin ya da yazarlarının feminist bakış açılarını ve yaklaşımlarını bu temalarla sınırlandırmak doğru olmayacaktır ve her yaklaşım kendi içinde belirli coğrafi, tarihsel ve kültürel bağlamlarıyla ele alınmalıdır. Üçüncü dalga feminizmi detaylandıran ana temalar ise şu şekilde ele alınabilir;

Kronolojik:

- 1990'ların başında ABD'de, 2000'lerin başında Britanya'da başlamıştır.
- İkinci dalga feminizmin 'bazı çevrelerce' aşırılık olarak algılanan yönlerine karşı, üçüncü dalgada feminist hareketin temel değerleri yeniden olumlu bir biçimde gündeme taşınmak istenmiştir.
- Önceki dönemden gelen birikimle sürekliliğe vurgu yapılmıştır.

Karşıtlık:

- Özellikle ABD'deki popüler metinlerde yer alan ikinci dalga feminizmin 'dogmatizm' olarak algılanan yönlerine karşı tepkiler vardır.
- Üçüncü dalganın yeniliği duyurulmuştur.
- Kapsayıcılık ve çeşitliliğe daha fazla vurgu yapılmıştır.

Nesil'e Özgü:

- Özellikle ikinci dalgada aktif rol oynamamış gençlere seslenilmiştir.
- 1965 ile 1980 yılları arasında doğan X kuşağı ile ilişkilendirilmiş ancak kuşaklar arası kimliklerin paylaşılabilirliği kabul edilmiştir.

Kavramsal:

- Kimliğin çoklu ve kesişen noktalarını tanımlayan 'kesişimsellik' kavramı kabul edilmiştir.
- Feminist pratikler İngiltere de henüz yeni ivme kazandığından, ABD'de bu pratikler daha belirgin haldedir.
- Çeşitlilik merceğinden bakarak ve sosyal adalet konularına daha fazla odaklanarak, feminizmi daha iyi anlamak ve uygulanması sağlanmak istenmiştir.

Eylemci:

- Renkli tenli kadınlara, kendini kadın olarak tanımlayan herkese hitap etmenin önemi ve erkeklerin de feminizme dahil edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır,
- Kapsayıcı söylem ve pratiğe odaklanılmıştır,
- Çevrimiçi kampanya ve sosyal ağlar daha fazla kullanılmak istenmiştir.

İkinci dalga feminizmin kapsayıcılığı olmadığı ve kadınları çeşitliliğiyle ele almadığı düşünüldüğünden sadece erkeklerle olan ilişkiye değil çoğunlukla kadınların kendi arasındaki güç ilişkisine (Durutürk, 2018: 78-79) ve önceki kuşağın göremediği ve odaklanamadığı noktalarda tamamlayıcı olarak gelişen, 'kadın' olmanın çok yönlü ve kesişimsel boyutunu ele alarak kişisel söylemler dikkate alınmıştır. Bu dönemde çok sesliliğin olması gerekliliği ile teorik gerekçelendirmenin yerini eylemlerin aldığı

bir süreç benimsenmiştir. Böylece kadın erkek arasındaki mücadelenin ayrıştırıcı etkisine çözüm olarak kapsayıcı ve yargılayıcı olmayan bir yaklaşım benimsenmiştir (Snyder, 2008: 175). Bu dönemin feminist teoriye en büyük katkısı, dünyanın her yerindeki sayısız kadının, coğrafi, ırksal, kültürel, inançsal, sınıfsal ve bireysel farklılıklarından dolayı (Bolat, 2023) feminist mücadelenin içinde neden yer almadıklarının bilincinin oluşmasıdır. Cinsiyetle beraber gelen bu özgünlükler kesişimsel bir noktada birleşmiş ve farklılıklarla beraber benzerlikleri de ortaya çıkarmıştır. Özellikle siyah kadınların mücadelesini ön plana getiren bu dönem, görülmeyen ve belirli bir kesim kadının temsil edildiği düşünülen feminist hareketin yönünü değiştirmiştir. Amerikalı sivil haklar savunucusu Kimberle Crenshaw (1989)' göre siyah kadınlar feminist hareketin dışında bırakılarak hem 'siyah olma' hem de 'kadın olma' deneyimlerinin zorluğu altındaki mücadelelerinin dikkate değer bulunmadığını vurgulamıştır. Siyah kadınların hukuki süreçlerde ayrımcılıkla karşı karşıya kaldıklarını, kesişimsel deneyimlerinin sadece mahkemelerde değil feminist ve sivil haklar düşünürlerinin de bu deneyim karmaşıklığını görmezden geldiklerini ifade etmişlerdir. Sonuç olarak, daha önceki feminist teoriler kadınların deneyimlerini ve ataerkiyi, eşitsizliği ya da eril ideoloji gibi olguları analiz ederken, sıklıkla farklı ırklardan olan kadınların daha özgül sorunları olabileceğini göz ardı etmiştir.

Springer (2002) siyah kadınların kölelik, baskı düzeni ve oy hakkı elde etme gibi mücadelelerinde kazandıkları örgütlenme, yazma, konuşma ve cesaretlendirme gibi edinimlerin siyah olmayan kadınlara ilham olduğuna ve feminist dalgaların gelişmesinde katkı sağladığına inanmaktadır. Boston'da, Connecticut'tan gelen özgür bir siyah kadın olan Maria Stewart'ın herhangi bir ırktan bir kadın olarak, her ırk erkek ve kadından oluşan halka açık bir konuşma yapması, 1850'lerde, Kuzey Amerika'nın ilk siyah kadın gazete (kölelik karşıtı ilk gazetedir) editörü olan Mary Shadd Cary, "Kendine Güven, Bağımsızlığın Gerçek Yolu" mottosuna sahip olan Provincial Freeman'ı yayımlaması, 1988 yılında Anna Julia Cooper, *A Voice from the South by a Black Woman of the South* tarafından, Afrikalı Amerikalıların durumu üzerine yazılmış ilk kitap uzunluğundaki feminist tezi kaleme alınması örnek gösterilebilir. Bu nedenle özellikle ırkçılık ve cinsiyetçiliğe dair benzer özgürlük mücadelesini göz önünde bulundurmak kritik bir öneme sahiptir (1061-1062).

1.2.3.1. Üçüncü Dalga Feminizmde Kesişimsellik

Kesişimsellik kavramını ilk olarak, ABD'li hukuk ve eleştirel ırk teorisyeni Kimberle Crenshaw 1989 tarihli 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex' isimli makalesinde kullanmıştır (Kocadost, 2021). Kesişimsellik, çağdaş feminizmin önemli tartışma alanlarından ve meselelerinden biri olarak, yalnızca cinsiyetin kimlik için sağlam bir temel oluşturduğunu savunan düşünceyi zayıflatarak güçlü bir alan yaratmayı başarmış bir fikirdir (Munro, 2013: 24). Toplumsal olarak inşa edilmiş farklılıkların çokluğunu açıklamak amacıyla kullanılan temel bir feminist kavram olan 'kesişimsellik', özellikle 1970'lerde siyah feminist[4] aktivizm ve akademik çalışmalarda kullanılmaya başlanmış ve uluslararası feminizm mücadelesinin önemli bir noktasına dikkat çekmiştir. Genel olarak insan yaşamının ırk, cinsiyet, cinsellik, sınıf, yetenek gibi farklılıklarla nasıl örgütlenildiğini anlamak için kullanılan bir alanı kapsamaktadır (Mojab ve Carpenter, 2019). Kocadost (2021)'un ifadesiyle kesişimsellik:

> *"Cinsiyet, cinsel yönelim, sınıf, ırk, ulus, engellilik ve yaş/kuşak gibi kategorilerin birbirinden bağımsız kategoriler olarak ele alınamayacağını vurgulayan bir yaklaşımdır. Karmaşık toplumsal eşitsizliklerin bu farklı tahakküm hatlarının iç içe geçmesiyle oluştuğunu tespit eder ve bunu tek bir teorik ve metodolojik çerçevede analiz etmeye çalışır. Başka bir deyişle kesişimsellik, farklı güç ilişkilerinin birbirine eklemlenmesiyle oluşan özgül ezilme biçimlerini açığa çıkarmaya ve bu şekilde ortaya çıkan kimliklerin karmaşıklığını anlamaya yönelik analitik ve politik bir araç sağlar"*

İlk olarak siyah kadınların, farklılıkları ve eşitsizlikleri dile getirmeleriyle kadın hareketine başka bir perspektiften bakılmasını sağlayarak, kadınları coğrafya, kültür, ırk gibi değerlerle kategorize etmek dışında ortak mücadelelerine dikkat çekmek istenmiştir (Ökten, 2021: 12-13). Her ne kadar kesişimsellik için tanımlama tartışmaları devam ediyor olsa da feminizm ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına yeni bir alan açtığı kabul edilmektedir (Salem, 2018). Üçüncü dalga feminizm içinde gelişim gösteren kesişimsellik, farklı kimlik, sınıf, etnisite, kültür ve siyasetten kadınları ele alması bakımından önemli bir yere sahiptir (Avcil, 2020: 1290).

Kesişimselliğin koşullara bağlı bir kavram olarak tarihsel gelişimini ve değişimini inceleyen, ayrıca siyah feminizm ile kesişimselliğin etkileşimini konu edinen Nash (2011: 451-464), kesişimselliğin kullanıldığı zamanları üç döneme ayırmıştır. Siyah feminist örgütlerinin ifadesiyle geniş bir kavramla marjinalleşmenin

[4] Feminizmin tarihsel gelişimdeki teoriler başlığı altında detaylı incelenmiştir.

olduğu erken dönem 1968-1987 yılları arasını, Patricia Hill Collins ile Kimberlé Crenshaw'ın 'kesişimsellik' terimini kullandığı ve kabul gördüğü dönüm noktası olan 1988-1990'lı yılları ve 1999 yılından sonraki zamanı kapsayan, siyah feminizm ile kesişimselliğin birbirinin yerine kullanıldığı hip hop feminizm yılları olmuştur. Erken dönem olan 1968-1987 yılları arasındaki 'bütün kadınlar beyaz, bütün siyahlar erkek' söylemine karşı 'bazılarımız cesur' cevabıyla, beyaz kadınlara odaklanan feminizmin ve siyah erkeklere odaklanan ırkçılık karşıtı projelerin arttığı bu dönemde, siyah feminist örgütlerin siyah kadın deneyimlerinin varlığını ısrarla savunan teori, metin ve politika üretmişlerdir. Kimberlé Crenshaw "kesişimsellik" terimini kullanmadan önceki bu yıllarda siyah feminist örgütler tüm renkli kadınların karşılaştığı çoklu baskı ve zorlukları konu alacak bir feminist hareket kurulmasını talep etmişlerdir. Siyah feministleri "ABD'de ırk, cinsiyet ve sınıfın kesişimlerini ilk teorileştiren ve bu kesişimler üzerine harekete geçen aktivistler" yapmıştır. Bu dönemde bazı siyah feministler için kapitalizm, siyah kadınları baskı altına alan tahakküm sistemindeki en önemli bağlantı noktası olarak görülürken genellikle siyah kadınların kurtuluşunu güvence altına almanın bir yolu olarak sosyalizm savunulmuştur. 1988 ve 1990'lı bu iki yılda ise siyah feminizmi kökten değiştiren iki önemli yapıt yazılmıştır. Kimberlé Crenshaw' ın hukuk doktrinini ile '*Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*' eserinde 'kesişimsellik' kavramını ilk defa kullanması ve Patricia Hill Collins'in sosyoloji ve kadın çalışmaları bağlamında yazdığı '*Black Feminist Thought'* adlı eseriyle kesişimsellik siyah feminizme kazandırılmış ve akademideki yerini sağlamlaştırmıştır. 1999 yılından sonra ise kesişimsellik, hip hop feministlerine toplumsal cinsiyetin siyah kadınları ve siyah kadın sanatçıları nasıl etkilediğine, ırk ve toplumsal cinsiyetin eş zamanlı baskıları ile nasıl başa çıkılacağını analiz etme fırsatı sunarak, siyah cinsel politikaların tartışıldığı alan yaratmak gibi birçok katkısı olmuştur.

Collins ve Bilge (2023)' ye göre anlatıları kesin tarihlerle ayırmak ve tanımlamak doğru bir bakış açısı sağlamayacak olsa da kesişimsellik siyah feminist hareket ile bağdaştırılan ve kesişimselliğin temel argümanlarını siyah feminist yazında ortaya çıkan bir tanım olarak kapsayıcılık çerçevesinde, toplumsal bağlam, iktidar, karmaşıklık, toplumsal eşitsizlik, toplumsal adalet gibi temel fikirlerin; sömürgecilik, ırkçılık, cinsiyetçilik, kapitalizm gibi dönemsel krizleri gören toplumsal hareket ile

gündemde yer almıştır. Siyah kadınlar bu çakışmalardan etkilenerek aynı sözcükleri kullanmasalar da ortak özerk oluşumlar ortaya çıkarmışlardır. 1960 ve 1970'li yıllarda Amerika'da, Afro-Amerikalı kadınlar, Meksika kökenli Amerikalı kadınlar, Asyalı-Amerikalı ve yerli kadınlar, fikirlerini aktarmak istemeleriyle aktivist hareketlerde bulunmuşlardır. Siyah kadınlar 'siyah feminist' örgütlerini kurarken Meksikalı-Amerikalı feministler 'Chicana Özerk Feminist Hareketi' ni oluşturmuşlardır. Bu oluşumlar birbirlerini besleyerek sahip oldukları farklılıkların, baskıları sadece birkaç (ırk, sosyal sınıf, cinsellik gibi) odakla değişmeyeceğini anlamalarını sağlamıştır. Bu nedenlerle kesişimsel deneyimleri anlamak için kesişimsel politik mücadeleleri ortaya çıkarmak ve derinlemesine analiz etmek gerekmektedir. Genellikle kesişimselliğin temel argümanları siyah feminizm yazınında yer alsa da Latin Amerikalı kadınlar, Meksika kökenli kadınlar, Asyalı Amerikalı kadınlar da bu ayrı güç birliğinin birer parçasıdır. Bu politik örgütlenmelerin olmasının gerekliliği ile Kate Millett (1969/2024), cinsel politika tanımlamasında, ırkların, sınıfların ve cinsiyetler gibi sınırları belli olan gruplar arasındaki karşılıklı ilişkilere ve iletişimlerine odaklanıldığında, bu grupların değişmez konumlarından dolayı yaşadıkları baskıların politik olarak temsil edilmemelerinden kaynaklandığını aktarmıştır.

Kimberlé Crenshaw (1989) 'kesişimsellik' kavramını kullandığı makalesinde, siyah kadınların deneyimlerini örnek göstererek, feminist teori ve ırkçılık karşıtı politikalarda siyah kadınların derinlemesine yer almadıklarını ve göz ardı edildiklerini ifade ederek siyah kadınların kesişimsel deneyimlerinin sadece mahkemelerde değil, feminist teoride ve sivil haklar düşünürleri tarafından da önemi görülmediğini öne sürmüştür. Her ne kadar feminizm siyah kadın tarihinden faydalanmış olsa da siyah kadın deneyimini sadece cinsiyet ve ataerkillik gibi kavramlarla sınırlandırmak ve ırksal kökenli ayrımcılığı gözden kaçırmak siyah kadınlara olan baskıyı arttırmıştır. Kadınların deneyimlerini ve taleplerini yansıttığını ifade eden feminist teori, siyah kadınları içermediğinde ve onları marjinalleştirdiğinde tepkiyle karşılaşılması olağandır. Crenshaw'a göre bu dönemdeki bu tepki siyah özgürlükçü politikalarda da feminist teoride de kesişimsel deneyimleri ve kimlikleri görmezden gelinmesine izin vermeyecektir. Eğer siyah kadınlar, feminizm hareketine dahil edilmek isteniyorsa önceki yaklaşımlardan uzaklaşılmalı ve tüm kadınların isteklerine cevap vermeli ayrıca ırksal ayrımcılılar da analizlere dahil edilmelidir. Nasıl ki siyahların maruz kaldığı baskının yalnızca ırk temelinde görülemeyeceği gibi, kadınların maruz kaldığı

baskının da yalnızca cinsiyet temelinde ele alınması, sorunların kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını ve etkili çözümler geliştirilmesini engellemektedir. Genel olarak tek boyutlu bakmak yerine insan deneyimlerine, yaşam şartlarına ve koşullarına odaklanılması gerekmektedir. Kesişimselliği dikkate almayan analizler siyah kadınların nasıl baskı altına alındıklarını yeterince ele alamayacaktır. Bu nedenlerle 'kadın deneyimi' ile 'siyah deneyimi' nin bütünüyle ele alınması ve yapılandırılması gerekmektedir. Kesişimsellik, bu nedenlerle farklı kimliklerin ve baskı biçimlerinin kesişiminde ortaya çıkan benzersiz sorunları ve mücadeleleri tanımayı ve bu sorunlara yönelik çözümler geliştirmeyi hedeflemektedir.

Kesişimsellik her zaman ilk kullanıldığı anlamda kalmayarak değişimi yaşamış ve literatür tartışmalarında yerini almıştır. Kesişimsellik, terim olarak ilk kullanıldığı zamanlarda, siyah kadınların deneyimlerinin entelektüel ve politik önemini vurgulayan bir teori ve pratik olarak ortaya çıkmıştır. Aslında siyah feministlerin baskı ve tahakkümün kimlikleri nasıl etkilediği üzerine yoğunlaşılmıştır ancak kesişimsellik sadece siyah feminizmin alanı olarak kalmamış ve yeni kavramlarla gelişmiştir (Nash, 2011). Brah ve Phoenix (2004: 76)'a göre 'kesişimsellik' kavramsal olarak ekonomik, kültürel, psikolojik, politik, öznel ve deneyimsel unsurların tarihsel olarak bir arada ya da birbirini etkileyerek çeşitli ve değişken etkilerle şekillenmektedir. Davis ve Zarkov 'in 2017 yılında kesişimselliğin zamanla kullanıldığı alanları ve anlamları incelemek ve bu alanda değişimleri görmek amacıyla, eleştirilerle ve katkılarla kesişimselliğin odaklandığı analizlerinin değişiminin Crenshaw'ın ilk kullandığı anlamlan uzaklaştığını görerek, Amerika dışındaki bağlamların nasıl benimsendiğine ve odağının nasıl farklılaşabildiğini inceledikleri literatürle aktarmışlardır. Kesişimselliğin Avrupa'daki yazında kullanıldıkça farklı teorik ve metodolojik konularla ve farklı eşitsizlik biçimleri ile güç hiyerarşisinin ele alındığı görülmüştür. 'Gezgin teori' teriminin mucidi Edward Said (1983)'e atıfla bir teorinin orijinal formülasyonunun her zaman en radikal, yıkıcı ya da dönüştürücü olamayacağını ve teorinin nasıl kabul edilip kullanıldığına bakılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Nash (2016) ise kesişimselliğin kendini yeniden tanımlama ve yorumlama pratiğinin zamansal, ırksal ve kimlik politikalarıyla yenilenerek var olacağını inancındadır. Ayrıca Yuval-Davis (2006) sadece siyah kadınların ya da etnik azınlık feministlerinin eleştirileriyle sınırlı olmayan kesişimselliğin, farklı açılardan feminist teori ve pratiğinin merkezinde olmaya devam edeceğini ifade etmiştir.

1.2.4. Dördüncü Dalga Feminizm Hareketi

Bilgi ağı gücünün kullanılmaya başlandığı, ulusötesi fikirlerin birbirini bulabildiği zaman olarak tanımlanan internet çağı, feminizmi de etkileyerek hareketin kendi içinde şekil almasına, ifade etme biçimini değiştirmesine alan yaratmış ve dördüncü dalga feminizm düşüncesini ortaya çıkarmayı başarabilmiştir. Her ne kadar bilgi güvenliğinin önemi sorgulansa da internet kullanımının artmasıyla beraber fikir aktivizminin ve topluluk bilgisinin tartışıldığı sosyal ağlar her geçen gün daha fazla kullanılmaktadır.

Dördüncü dalga feminizmin ne zaman başlayıp devam ettiği tartışmalı bir konu olsa da internet kullanımının kadınların politik mücadelelerinin anlaşılmasını sağladığı ve kadınların dünyadaki konumlarını değiştirdiği bir gerçektir. Trans kadınların deneyimleri, talepleri ve mücadeleleri ile kadın kurtuluşu arasında bağ kuran trans-feminizm akımı da üçüncü dalga feminizmin içinden yükselmiştir. Trans-feminizm güç birlikleriyle LGBTIQ+ hareketinin feminizmle ilişkilerini öne çıkarmıştır. Üçüncü dalga feminizmin -dijital çağ/internetin sağladığı olanaklarla- başka ülkelerde ortaya çıkmasından çok kısa bir süre sonra Türkiye'de yankı bulmuştur (Düzkan, 2021). Esas olarak cinsel şiddete odaklanan, trans-feminizmden etkilenen, teknolojinin olanaklarından yararlanarak küreselleşen kampanyalar (Örneğin #MeToo gibi küresel hareketler) üzerinde yükselen yeni feminist hareketleri dördüncü dalga olarak yorumlamak mümkün olacaktır.

Yeni bir feminizm kültürünü oluşturan internet, kadın düşmanlığının ve cinsiyetçiliğinin sorgulanabileceği bir alan yaratılmasına imkân sağlamıştır. İnternet kullanımının artmasının feminizmde yeni bir dönemi tanımlamak için yeterli olmadığı görüşü savunulsa da küresel bir feminizm topluluğu oluşturmayı kolaylaştırdığı kabul edilmektedir. (Munro, 2013: 22-25). 'Çağrı Kültürü' özelliği (Peroni ve Rodak, 2020: 5) ve 'İfşa Kültürü' sonucuyla adlandırılan yaklaşımların benimsenmesiyle Everyday Sexism Project, Feminist Fightback, UK Feminista, Pink Stinks ve Fourth Wave London Feminist Activists gibi birçok yeni çevrimiçi topluluk ve kampanya ortaya çıkarmıştır. Böylece feminist fikirlerin yayılmasını ve akademisyenler ile aktivistler arasında bağlantı kurulmasını da sağlamıştır. Ayrıca sağlık sorunları, çocuk bakımı, bazı engellerin var olması gibi nedenlerle aktif katılımda bulunamayan feminist düşünürler için çevrimiçi toplantılar ve tartışma konularına yer alma imkânı yaratmıştır (Day ve Wray, 2018). Ancak birçok olumlu tarafın yanında daha çok 'etkin

kullanıcı' gençlerin interneti kullanıyor olması, eski kuşak aktivistlerin yeni kuşak feminist politikalardan ve genç feministlerden uzak kalmalarına da neden olmuştur (Munro, 2013: 22-25).

Dördüncü dalga feminizmde üçüncü dalga feminizmin odaklandığı politikaların, cinsiyetçilik ve kadınlara olan tahakkümün; reklamlar, sinema, televizyon, edebiyat ve medya gibi alanlarda sorgulama çabası devam ederken (Munro, 2013: 22-25) çeşitli toplumsal katmanları ve sınırları aşan bir yaklaşım benimsenerek, kadınların hukuk, devlet ve vatandaşlık haklarıyla olan ilişkileri yeniden sorgulanmaya da başlanmıştır. Örneğin, sosyal medya aracılığıyla Polonya'da kürtaj yasağına karşı olan kadınlar, bu yasakçı tasarının geçmesini engellemek için harekete geçerken, Güney Amerika'da ise kadınlar, tüm kadınlar için özgür üreme hakkını güvence altına alan yasaların ve anayasa değişikliklerinin parlamentolar tarafından kabul edilmesi için mücadele etmişlerdir (Peroni ve Rodak, 2020: 5). The Everyday Sexism Project gibi platformlar, dünya çapındaki birçok kadının aşağılayıcı deneyimlerini paylaşarak kişisel deneyimlerini politik bir hale getirmelerine yardımcı olmuştur. UK Feminista, 2010 yılında aktivist feministlere eğitim ve kaynak sağlamak amacıyla kurulmuş bir organizasyon olup, o günden bu yana eşitsizliğin yapısal yönlerine karşı önemli bir değişim gücü olmuştur. Web siteleri, kadınların kendi internet kampanyalarını başlatabilmesi için bir şablon sunduğu görülmektedir. Birçok şirket, bu tür kampanyaların etkisiyle yanlış uygulamalarda bulunarak değişim yapmak zorunda kalmıştır. Örneğin, #FBrape kampanyası Facebook'u saldırgan içerik barındıran sayfaları kapatmaya zorlamış ve bu sayfalarda reklam veren markalara da baskı yapmıştır (Maclaran, 2015: 1734). Her ne kadar dördüncü dalga feminizmin çevrimiçi doğası katkı olarak kullanılsa da teknolojiye sahip olamayan ve bu teknolojiyi kullanacak bilgi, birikim ya da beceriye sahip olmayan kadınların feminizme dahil olamamasına neden olmaktadır. Araştırmalar, gençlerin çevrimiçi topluluklarda ve sosyal medya üzerinden gerçekleştirdikleri etkinliklerden yaşlı insanların haberdar olmadıklarını göstermiş ve jenerasyonlar arası mesafeyi de ortaya koymuştur (Day ve Wray, 2018).

1.2. Feminizmin Tarihsel Gelişimindeki Teoriler

Feminist teoriler her zaman erkeklerin daha güçlü, fikirlerinin, üretimlerinin ve faaliyetlerinin kadınlarınkinden daha değerli kabul edildiği durumların nedenlerini ve

koşullarını açıklamaya çalışırken feminist teorisyenler bu durumu cinsiyet, ırk, sınıf, yaş, cinsellik, millet ya da başka farklılıklara dayanan tüm yapıları inceleyerek açıklama isteği peşinde olmuşlardır (Jahan 2009: 143). Nitekim feminist teoriler 'kadın' ı tanımlamanın ötesinde kadınların yaşamlarını özgürleştiren, dönüştüren ve değiştiren durumların hayata katkısını da anlatmayı hedeflemelidir. Toplumsal değişimin yaşanabilmesi için bu tecrübe ile elde edilen bilgiler etkileşim halinde olmalı, politikanın ve bilimin içinde yer almalıdır. Feminist araştırma yönteminin amaçları kadınları görünür kılmak, kadın erkek arasındaki güç ilişkilerini ortaya çıkarmak ve sorgulanmasını sağlamak, cinsiyet rollerinin geçmişini irdelemek ve kadınlara kendilerine ait bir tarih oluşturmaktır (Çakır, 2011: 506-508). Kadının yaşadığı toplumda nasıl algılandığı, bu algıya karşı geliştirilen politika ve istenilen toplum modelinin oluşturulması açısından feminizm, liberal, marksist, sosyalist, radikal, psikanalitik, siyah, anarşist, varoluşçu, kültürel, postmodern ve eko-feminizm olarak kendi içinde tanımlamalara ayrılmıştır (Çakır, 2008: 187). Bu ayrışma, dönemin ideolojik düşüncelerinin feminizim hareketine etkisiyle ve fikirlerin çeşitlenmesiyle ortaya çıkmış ve tek bir feminizm yaratmayı mümkün kılmamıştır. Bu başlık altında feminizmin etkilendiği başlıca teoriler detaylandırılmıştır.

1.2.1. Liberal Feminizm

Liberal feminizm, liberal teorinin etkisinde gelişen ve liberalizmin savunduğu bireysel özerklik, eşitlik, özgürlük, rasyonalite ve hukukun üstünlüğü gibi ilkelerle diğer feminizm türlerini de çokça etkisi altına almış bir ideolojidir. Çoğunlukla liberal ilkelerin kadınlar için uygulanma çabası ve kadınların erkeklerle beraber oy kullanma hakkının elde edilmesi önemli çabalarından olmuştur. Amerikan kültürünün de etkisiyle, 17. yüzyılda gelişen doğal haklar geleneğinden yola çıkarak Mary Wollstonecraft, Harriet Taylor, John Stuart Mill, Frances Wright, Elisabeth Cady Stanton ve Sarah Grimke tarafından geliştirilmiştir (Altınbaş, 2006: 21-22; Çakır, 2007: 438). Eğitim, sanat, siyaset ve ekonomi gibi birçok alana etkisi olan bu ideolojinin tanımlanması feminizme olan etkisini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Kelime anlamı olarak Latince liber*'* den (özgür) gelen bu ifade 18. yüzyılın sonuna kadar '*özgür insana yaraşan'* ifadesinde kullanılmıştır. Liberal düşüncenin temelinde insanlar rasyoneldir ve önemli olan insanın iyiliği ve özgürlüğüdür. Doğuştan gelen temel haklara sahip olan rasyonel insanın korkuları olmaksızın kendi bireysel hak ve özgürlüklerini savunmalarının arkasındaki amacının kendi iyiliğine

uygun hareket etmesinin bilincinde olması olduğu inancıdır. Geleneksel muhafazakâr görüşteki insanın irrasyonel ve kötü olduğu görüşünü kabul etmemektedir. Liberal eşitlik anlayışında ise aynı olmak değil, eşit ahlaki değerlere ve 'doğal olarak' kimseye bağlı olmamak önceliklidir ve birey eşsiz, özgür ve anlamlı, hiçbir topluluğun yönlendirmesine muhtaç olmadan kendi bağımsız kararlarını alıp seçim yapabilen özerk bir varlıktır (Berktay, 2010: 49-55). Liberal feminizm felsefesiyle, bireycilik kabulünde cinsiyet, ırk, inanç, renk ve dinine bakılmaksızın herkes eşit kabul edilmiştir. Bu inanç liberal feministlerin eşit haklar talebini içermektedir (Dikici, 2016: 525).

Akıl ile anlaşılan mutlak doğal haklar fikri, modern zamanın önemli ahlaki düşüncelerinden birini ortaya çıkarmıştır. Amerikan Bağımsızlık bildirgesinde ifade edilen bu doğal haklar; kişilere yaratıcı tarafından verilen, her insanın eşit yaratıldığı ve doğuştan elde edilen, yaşam, özgürlük, mutluluk gibi haklardır. Klasik liberallere göre de kendi iyisini kabul eden birey, başkalarına zarar vermeyecek şekilde mülkiyet, din, vicdan özgürlüğü gibi haklara sahiptir. Ancak birey liberal kuramda bu şekilde kabul edilse de cinsiyet anlayışı bu şekilde ilerlememiştir (Çakır, 2007: 438, Donovan, 1985/2021: 23). Aklı, rasyonaliteyi, özgürlüğü ve bireyselliği ön plana alan liberalizmde, erkek liberal düşünürlere göre kadınların doğal haklara ihtiyaçları yoktur çünkü zaten onlar aile içinde erkeğe bağlı olarak yaşaması gereken ev işleri ile ilgilenecek kişilerdir. Sarah Grimke'ye göre kadınların bu düşünceyle sınırlandırılmış olması ataerkil gelenekten kaynaklanmaktadır ancak Frances Wright ve Grimke, bu geleneklerden ve kurumlardan daha önemli olan şeyin kişilerin bilinçleri ve düşünceleri olduğu savındadırlar (Altınbaş, 2006: 25-26). Liberal düşüncenin pratikte uygulaması kadınları kapsamadığından gerçek bir özgürlük ve eşitlikten bahsetmek zor olmuştur. Buna karşın dönemin liberal feministleri bu çelişkiyi eleştirerek kadınları da içine alan özgürlüğü ve aklın gerçekliğini ele almışlardır.

Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi (1776) ve Fransa'nın İnsan Hakları Bildirgesi'nde (1789) kadınların 'doğal hak' larına yer verilmemesi, doğal haklar ve aydınlanma geleneğinden gelen birçok liberal feminist teorisyen tarafından kabul edilmemiştir. Nitekim liberal feminist düşünce, kadınların da birer vatandaş olduğunu, erkeklerle aynı haklara sahip olmaları gerektiğini ve sıradan 'insan' olarak değerlendirilmesi gerekti görüşündedir. Bu nedenler feminist teorisyenler kadınların nasıl bu hakların içine dahil edilmesi gerektiği ile ilgili düşüncelerini dile getirmelerine

ve önerilerde bulunmalarına alan açmıştır. İlk olarak Senaca Falls doğal haklar doktrinini kadınları kapsayacak şekilde uyarlayarak kadın hakları konusunu dikkat çekici bir şekilde gündeme getirmiştir. Tabi ki bu gündemi yaratabilmesi feminist liberallerin düşüncelerinden destek aldığının ve çabalarının birikiminin olduğu açıktır. Liberal feminizmin öncüsü kabul edilen Mary Wollstonecraft ruhların cinsiyeti yoktur kabulüyle, kadın ve erkeğin aynı düşünsel yapıya sahip olduğunu, tanrı tarafından eşit yaratıldıklarını ve aklın iki cinste de aynı olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle kadınlar erkeklerle aynı eğitimi almalı ve eleştirel düşünceleriyle kendi kaderlerini kendileri çizmeli ve ne olmak istediklerine karar verebilmelidirler. Yine liberal feministler Wollstonecraft'a ve Sarah Grimke ye göre kadınlar toplumsallaşmanın getirdiği özel alanlarından çıkarılmalı ve çalışma hayatında olmalıdırlar. Rasyonalist Wollstonecraft'tan farklı felsefi yönelimi olmasına rağmen ampirisist Frances Wright da Sarah Grimke de kadınların kandırıldıklarını anlamaları için eleştirel düşünceye sahip olmaları gerektiği ve böylece boyun eğmekten bu şekilde kurtulabileceklerine inanmaktadırlar. Aydınlanma çağındaki bu düşüncenin güce olan bağımlılığı ve kadınların bu konumunu değiştireceği görüşündedirler. Aile içi özel alan için ilk önemli feminist eleştiriyi yapan Sarah Grimke ye göre aklın cinsiyeti yoktur, erkelerin ve kadınların görevleri ya da kadınların alanı erkeklerin alanı diye fikir keyfi olarak getirilmiştir. Mary Wollstonecraft kadınların yerleşik olan inançların farkındalığına ve çaba sarf etmelerine dikkat çekmek için şu ifadeyi kullanmıştır. (Donovan, 1985/2021):

> *"Birçok kadın, fizikçi olacakken, bir çiftlik yönetecekken, bir dükkân idare edecekken ve müstakil çalışarak dimdik duracakken, duygusallık ve utanç yüklenerek, hoşnutsuzluk kurbanı olarak hayatını boşa harcamıştır. Herhangi bir işi tam anlamıyla yaparak ekmeğini kazanmış kadın, en hünerli güzelden daha saygıdeğerdir!"*

Aydınlanma dönemi liberal feminizm savunucularından John Stuart Mill ise cinsiyet eşitliğini savunan, kadınların toplumsal konumunu ve cinsiyet temelli sorunları eşitlik ilkesi çerçevesinde felsefi olarak ele alan bir düşünür olarak öne çıkmıştır. Ona göre liberal ve demokratik bir toplumu inşa etmenin temelinde kadınların özgürleşmesi, oy kullanma haklarının olması ve eğitim eşitliğinin gerekliliği vardır. 1850'lerin ikinci yarısından itibaren, kadın hareketinin gelişimine aktif destek vermiş ve kadınların baskı ile ayrımcılığa karşı yürüttüğü siyasi mücadeleye, sivil ve siyasal haklar ile özellikle oy hakkı ve sosyal-politik reformlar aracılığıyla dolaylı yoldan katkıda bulunmuştur. Ayrıca aynı dönem liberal

düşünürlerden Harriet Taylor ile ataerkile yönelik eleştirileri ve kadın haklarıyla ilgili fikir birlikleri kişisel ilişkileriyle yakından bağlantılı olmuştur (Szapuova, 2006: 179-181).

1.2.2. Radikal Feminizm

1960'lı yılların sonunda New York ve Boston'da, medeni haklar ve savaş karşıtı eylemleriyle ön planda olan eski kadın özgürlüğü savunucuları tarafından ele alınan, anti-nükleer hareketin, çevreci protestoların, savaş karşıtı eylemlerin, anti-bilim hareketler gibi dikkat çekici olayların kadın özgürlüğüne dair fikir üretmesi için oluşan ortamın var olduğu dönemde ortaya çıkan radikal feminizm, kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılığa odaklanarak kadınların baskı altına alınmalarının nedeninin aile kurumundan kaynaklandığını savunmuştur. Radikal feministlere göre kaldırılması gereken cinsel bir sınıf vardır. Bu sınıf annelik gibi anlamı olan kimliğin yeniden düzenlenmesini gerektiren, yasalarla ya da biyolojik farklılıkları azaltacak teknolojilerle, kadınları aile içinde mecbur bırakacak, ataerkil toplumla aşağılanmış olan doğuran ve çocuk bakan gibi rolleri üstlenmek zorunda kalmayacakları bir sistem geliştirilmelidir. Eğer kadın cinsel özgürlüğe sahip olursa ataerkil sistemin dayattığı baskıdan kurtulacak ve özgürleşecektir. Kadın olmanın eşsizliğini ve kadınsı kültürü yücelten radikalleler kadınların erkeklere benzetilemeye çalışılmasının kadın mücadelesine zarar vereceğini düşünmektedir (Dikici, 2016: 528-530).

Radikal feminist teoriyi temsil ettiği kabul edilen, Kate Millett'in 'Sexual Politics' (Cinsel Politika) ve Shulamith Firestone'un 'The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution' (Cinselliğin Diyalektiği: Feminist Devrimin Meselesi) adlı eserlerdir. Radikal feministlerin aile konusunun ele alınmasını sağlayan bu eserler oldukça dikkat çekmiştir. Shulamith Firestone (1993: 19-22)'a göre kadın ve erkek farklı yaratıldığından doğal olarak aralarında doğumla gelen bir ayrım söz konusudur. Bu ayrım beraberinde, ekonomik sınıfın aksine biyolojik gereklilikle ve üremedeki işlevden kaynaklanan farklılıkla cinsel bir sınıfı oluşturmuştur. Bu sınıf beraberinde cinsel güç dağılımının dengesizliğini getirmiştir. Bu nedenle biyolojik olarak aile, kendi içinde eşit olmayan bir güce sahiptir ancak yine de değiştirilebilir gerçeklere dayanmaktadır. Biyolojik ailenin gerçekliğinde tarih boyunca kadınlar kardeşlerine, eşlerine, sevgililerine ya da devlete, topluma bağlamlı kalarak biyolojik yapılarının (aylık kanamalar, kadın hastalıkları, doğum sancıları, süt verme, çocuk bakımı gibi) esiri olmuşlardır. Doğan bebeklerin anneye bağlı büyümesi gerekliliğinin kadını ve

çocuğu ruhsal olarak etkilemesi örnek gösterilebilir. Ayrıca bu nedenler cinsler arasında iş bölümlerinin oluşmasına da neden olmuştur. Bu nedenle feminizmde amaç erkek egemenliğini ortadan kaldırmak değil cinsel ayrımı yok etme gerekliliğindendir. Kate Millett (1969/2024) ise cinsler arasındaki ilişkiye odaklanarak bir grubun diğer grup üzerindeki gücünü kullanması ve yönetmesi anlamındaki politika tanımından yola çıkmıştır. Ancak ideal olanın bir grubun başkaları üzerindeki egemenliği yok etmenin ve akılcı ilkelerle insanca yaşamanın olduğu bilinse de politika kavramının bu şekilde ilerlemediği fikrindedir. Toplumsal düzende erkeklerin kadınlar üzerindeki baskısı doğuştan kazanılmış bir hak olarak farkında bile olunmadan yaşanmaktadır. Bu iç sömürü düzeni sınıf ya da ırk ayırmadan uzun süredir devam etmektedir. Erkeğin kadın üzerindeki hâkimiyeti, yaşça büyük erkeklerin daha küçük yaştaki erkeklere olan baskısı ataerkil düzenin erkek egemenliğinde işlediğini göstermektedir. Kültürel ideoloji olarak kadın erkek eşitliği varmış gibi görünse de bugün hala ataerkil toplumda erkeğin cinsel egemenliği devam etmektedir. Çözüm olarak radikal yollar düşüncesiyle erkeksiz üreme yollarının araştırılmasının, erkeklerin çocuk emzirebilecek keşiflerin yapılmasının lezbiyen ilişkilerin yaşanabilmesinin sağlanması gereklidir. Çünkü kadın erkek eşitliği savların eril yöntemlerle yapıldığının ve erkek çıkarının gözetildiği düşünülmektedir (Özsöz, 2008: 52).

Radikal feministler ‘özel olan politiktir’ söylemiyle toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin aileden kaynaklandığını, kadın erkek arasındaki güç ilişkisinin kapitalizm, sınıf, ırk gibi etkenlerle değil, ataerkil toplumsal düzenine bağlamaktadır. Ancak bu durumu değiştirmek için radikal değişimlere ihtiyaç vardır. Sosyalist ve Marksist feminizmin aksine kadınlar üzerindeki baskının ekonomik ve sınıfsal değil, ataerkil düzenin değişmesine bağlı olduğu ve erkekler tarafından kadınların üstündeki hâkimiyetin vurgusu yapılmaktadır (Mermutlu ve Çetin, 2023: 169). Bu nedenlerle bu radikal değişiklerle kadınlar özel alanlarından çıkmalı ve toplumsal hayatta daha görünür olmalılardır.

1.2.3. Marksist Feminizm

Kadınların, varoluştan beri erkeklerin hakimiyetinde olduğu düşüncesini kabul etmeyen marksist teori, tarihsel analiz yoluyla kadınların sömürülmesini toplumsal sınıfın ortaya çıkmasına bağlamıştır (Jahan 2009: 143). Marksizm temelinde Marks ve Engels ile gelişen teoriler feminist harekete de dahil olmuştur. İki düşünürün bakış

açılarını anlamak marksist feministlerin talep ettikleri çözüm yollarını da anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Marks ve Engels'in teorileri etrafında gelişen fikir ve düşünceler karmaşık olarak görülse de dünyayı ve toplumu sürekli ilerleyen, değişen bir yapıda tasvir etmeleri dikkat çekmektedir. Liberal düşüncenin savunduğu haklardan farklı olarak toplumun tarihsel gelişim sürecini anlamının yolunun, insanların fikirlerine odaklanarak değil fiziksel üretim süreçlerini takip ederek mümkün olacağı görüşündedirler (Bryson, 2003: 56-57). Marks, kadınların özgürlüğüne karşı olmasa da devrimsel teorisini oluştururken kadın sorununu ya da feminist düşünceyi referans olarak ele almamıştır. Feministler geliştirilen bu teoriden nasıl yararlanılabileceğini sorgulayarak marksist feminist düşünceyi takip etmiş ve uygulamaya çalışmışlardır. Marksist feministlere göre kadının ezilmesi sınıfsal bir nedene dayanmaktadır. Kapitalist toplumun aileyi bireyselleştirdiğini ancak ailedeki iş bölümünün toplumsal sosyalist birliktelikle paylaşılmasının çözüm olabileceği görüşündedirler. Marks'ın maddeci determinizm düşüncesi kültür ve modern toplumun, maddi ve ekonomik koşullarda, kapitalist yöneticilerin belirlediği ekonomik çıkarlarda gelişmektedir. Bu egemen sınıf, aynı zamanda etki alanının düşünce sistemini de kontrol edebilmektedir. Yönetilen sınıf proletarya ise işgücünü satarak yaşayanlar olarak tanımlanmıştır. Yabancılaşma kavramını teorisinin merkezine alan Marks, proletaryaların kapitalist üretim sürecine bir makinenin parçası gibi üretime dahil olarak emeklerinin yarattığı nesnelere yabancılaşıp anlam duygularından kopmaktadırlar. İş bölümünü yaratan bu sistemin kökenini Kapital'de (1867) ve Alman ideolojisinde, ailede fizyolojik olarak cinsiyet ve yaş farklarının neden olduğu doğal olarak gelişen iş bölümünden kaynaklandığını savunmuştur. Üretim yöntemlerinin değişimiyle birlikte iş bölümü ve toplumsal örgütlenme biçimi de değişmiş böylece üretim fazlası ortaya çıkarak özel mülkiyet ve toplumsal sınıf yapısı ortaya çıkmıştır. Bu yapıları güçlendiren yasa, devlet ve inanç sistemleri geliştirilmiştir (Donovan, 1985/2021: 133-145).

Engels'in 1884'te, çoğunlukla antropolog Lewis Morgan'ın çalışmalarına dayanarak yayınladığı '*Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'* adlı eseri ailenin ilkel toplumdan günümüze kadarki değişimini ele almıştır. İçinde yaşadığımız modern çekirdek ailenin doğal olarak gelişmediğini ifade eden Engels, ilkel toplumlarda modern toplumdan farklı olarak cinsiyetler arasındaki ilişki eşitlik üzerine kurulduğunu görmüştür. Yerleşik hayata geçilmesiyle beraber kadınlar ev işlerinde,

erkekler avcı toplayıcı rollerindeki sorumluluklarla şekillenen görev dağılımında cinsiyetlerin birbirini ezmeyen yaşam şeklini içermekteydi. Engels'in söylemiyle bu 'ana hakkı' olarak ifade edilen yaşam tarzında kadınların evdeki konumu yüceltilmiş ve soy kadınlar tarafından devam ettirilmiştir. Erkeklerin faaliyet alanı olan ev dışı işlerin kolaylaştırılıp geliştirilmesiyle, hayvanlar evcilleştirilmeye başlanmış ve sürülerin yetiştirilmesiyle oluşan ihtiyaç fazlası edinimler servet kaynağının oluşmasına ve erkeklerin mülk ve güç kazanmasına sebep olmuştur. Ait olduğu klana değil de kendi çocuklarına aktarılmak istenen kazançlar, parasal getirisinin olmadığı kabul edilerek kadınların ev içi yaptığı işlerin değersizleşmesine böylece kadınlar kocasının basit bir mülkü ve varis üretme aracı haline gelmesine neden olmuştur. Daha sonra erkek evde hakimiyetini kurmuş, kadın aşağılanmış, konumu hizmetkarlığa getirilmiş, erkeklere bağımlı hale gelmişlerdir. Aile içinde kadının kocasına ekonomik olarak bağlılığı 'erkeğin burjuva kadının ise proletarya' olduğu düzeni beraberinde getirmiştir. Marksist feminizm, kapitalizm ve ataerkinin birbirini beslediğini savunur. Kapitalizmdeki işçiler gibi kadınlarda aynı derecede sömürülmektedir. Ancak sömürüye dayalı sosyal yapının yerini eşitlik temelinde bir toplum aldığında erkekler ve kadınlar arasındaki eşitlik mümkün olabilecektir. Özel mülkiyetin sınıfsal bir toplumu meydana getirdiğini, ortadan kaldırılmasıyla kadına yönelen cinsel baskının sona ereceğini ve kadınları sömürmek için erkeklerin bir nedenleri kalmayacağı söylenebilir. Çünkü erkek egemenliğinin dayanağı olan ekonomik üstünlük böylece sona erecektir. Engels'e göre kapitalist sistemin kaldırıldığı toplumsal bir devrimle ortak mülkiyete dayalı bir sistemin geldiği zamanlar görülecektir (Jahan, 2009; Bryson, 2003: 58-60). Marksist teori, kadınların cins olarak ikincil konumdaki varlıklarına dikkat çekerek sınıfsal toplumdaki aile düzeninin zamanla değişen tarafını göstermiştir. Marksist feministler marksist teorinin fikrini çözüm yolu kabul ederek sınıfsal bir toplumun olmadığı düzende kadınların özgürleşeceğini düşünmektedirler.

1.2.4. Psikoanalitik Feminizm

Sigmund Freud'un cinsellik, aile ve cinsler üzerindeki fikirlerine dayanarak geliştirdiği teorisi dönemin feministleri tarafından kadın hakları hareketinde tartışılarak, yer yer eleştirilerek kendine yer bulmuştur. Birçok yazara göre Freud feminist biri değildi ve amacı feminizmde yer almak olmamıştı; ancak Fırestone (1993)' göre Freud'un fikirlerinin ilk kadın haklarının tartışıldığı, kadınların gündemde olduğu bir dönemde ortaya çıkması tesadüf değildir. Freudculuk toplumsal,

siyasal, cinsellik, evlilik, aile ve kadınların rolü konusunda harmanlanan dönemin kültürel bir parçası olarak kadın hakları hareketinin düzeltmeyi amaçladığı şeye dikkat çeken kişi olarak bilinmektedir. Bu şekilde yarattığı farkındalıkla Freud'a olan hayranlık ve feminizm aynı alanın konusu olmuştur. Bu bilgiler ışığında Freud'un teorisini ve savunduğu düşünceleri incelemek yararlı olacaktır.

Freud'a göre erken dönemde kız çocuklarının cinselliği eril bir özelliktedir Freud, özellikle kadınların çocukluk dönemlerine ait gelişim süreçlerini erkeklerin gelişim süreçleri üzerinden anlatmayı seçmiş olmasıyla feministlerin eleştirisine maruz kalmasına sebep olmuştur. Kız çocuklarının psiko-seksüel gelişimine değindiği 1924'te yayınlanan 'Oedipus Karmaşasının Kayboluşu' makalesinde kızların gelişimde önemli gördüğü 'penis kıskançlığı' görüşünü ortaya atarak '*kız çocukları bir penise sahip olmadıkları için aşağılandıklarını ve bu nedenle kötü davranışlara maruz kaldıklarını hissetmektedir'* ifadesini kullanmıştır. 1905 yılında tartıştığı sadizm ve mazoşizm başlıklarını incelediği konularda ise, bir insanın saf dişillik ya da saf erilliğe sahip olmadığını, tam tersi her insan biyolojik özellikleri ile diğer cinsin biyolojik özelliklerinin etkenlik ve edilgenlik ortaklaşmasıyla var olduğunu savunmuştur. Bu durumun insanlarda 'biseksüellik' eğilimini ortaya çıkardığı düşüncesindedir (Donovan, 1985/2021: 178-179). Freud '*ister erkekte olsun ister kadında, libido özü bakımından değişmez ve düzenli bir biçimde erildir'* ifadesiyle kadınlara özgü libidonun varlığını görmek istememiştir. Libidonun ilk zamanlar her iki cinsiyette de aynı şekilde geliştiğini ve tüm çocukların anne memesine bağımlılıktan oral döneme daha sonra anal evreye ve en sonunda genital evreye geçerek farklılaşmaktadır. Oedipus Kompleksi teorisinde erkek çocuk annesine olan saplantıyla beraber babasıyla özdeşleşmek ister ancak babanın baskısının yarattığı cezalandırmaktan korkarak hadım edilmekten kaçınmaktadır. Çocuk babaya saldırganca duygular beslerken onun otoritesini de beraberinde içselleştirmiştir. Bu Oedipus karmaşasından kurtulan çocuk üstbenini güçlendirmiştir ve aslında ahlak kurallarının şekliyle babasından uzaklaşmıştır. Böylece ensest eğilimin üstünü örten üstben ortaya çıkmıştır. Freud kız çocuklarının psiko-seksüel gelişimini erkek çocuğunkine benzer bir şekilde anlatır. Kız çocuğunun da oral dönemde anne saplantısı vardır; ancak beş yaşına doğru cinsiyetler arası farklılıkları keşfederek penis yokluğunu içselleştirir. Kendini doğuştan hadım edilmiş görerek erkeksi tavırlardan vazgeçer ve eksik olduğu düşüncesiyle acı çeker. Bu durum babaya âşık olmayı seçerek eksiklik olarak gördüğü

penisin varlığını baba ile gidermeye çalışır. Anneye ile rekabet etme isteği ile ona düşmanlık duyar. Daha sonra üstben ile ensest eğilimlerini bastırır (De Beauvoir, 1949/2024: 69-72). Freud'un genel olarak kadınların psiko gelişimsel sürecini daha iyi tanımlamayı ve dönemin bilgi beklentisini karşılamayı nispeten sağlamıştır. Kadın hareketinde genellikle bakış açısıyla eleştirilse de katkısının olduğu düşünülmektedir.

Feminist hareketin yazarları Freud'u bazı noktalarda düzelterek bazı noktalarda da eleştirerek bakış açılarını dile getirmişlerdir. De Beauvoir (1949/2024), Freud'un kadını önceliklendirerek ele almadığını erkekler üzerinden kadını tanımladığını, küçük kızların penis özentisinin erkeklere verilen değer sonucunda ortaya çıktığı fikirleriyle ifade etmiştir. Fırestone (1993) ise Freud'un teorilerinde toplumsal bağlamı kullanmamasının kafa karışıklığı yarattığını ve fikirlerinin kesinliği ile değil kazandığı yeni anlamlarla değerli olduğunu düşünmektedir. Genel olarak Freud, feminizm hareketinde kadınların özgünlüğünü ele almamasından, sadece biyolojik olarak kadını tanımlamasının ve teorilerinde çevresel faktörlerin etkisini gözetmemesinden dolayı dikkatleri üzerine çekmiştir.

1.2.5. Postmodern Feminizm

Modernitenin getirdiği evrensel anlamı sorgulayan postmodernizm bu anlamların öznelliğini, sınıflandırılamaz ve genellenemez özelliklerini, biricik olma halini savunan bir düşüncedir. Özellikle birçok batı düşünce yapısındaki kavramların içeriğini yeniden ve akla uygun anlamlandırmaya çalışan postmodernizm, etkisi geniş alanda yer bulmuştur. Postmodernizme göre güzellik, adalet ve bilginin evrensel olmasındaki kabul doğru bir değerlendirme değildir. Jean-François Lyotard gibi postmodernistler modern çağın akla olan güvenini, bilimsel araştırmaların nesnelliğini, genel kabul halini ve sorgulanamaz tarafını eleştirmektedirler. Modernitenin getirdiği evrensel teorileri reddeden Lyotard'a göre bunların yerine daha faydacı, gerçekçi ve yerel bir yaklaşım geliştirilmelidir. Önemli postmodernist düşünürden Michel Foucault ise akıldan gelen bilginin aslında kaostan geldiğini, bilginin üstün kabul edilmesinin farklı gerçekliklere neden olacağı düşünmektedir. Bilgiden gelen söylemler, aslında tarihten, inanç yapısından, kavramlardan ve güç ilişkisinden ortaya çıkmıştır. Jacques Derrida ise batı felsefesinden gelen karşıt ikiliklerin (güzel/çirkin, iyi/kötü, akıllılık/delilik) anlamlarının nasıl inşa edildiğini ve evrensel basitleştirilmiş anlamlarını analiz etmenin önemine vurgu yapmıştır (Parpart, 1993: 439-441).

Feminist düşünce ile postmodernizmin kesiştiği nokta kavramsal anlamlardan kaynaklanmıştır. Örneğin, toplumsal cinsiyeti toplumsal yapıda sorgulamak ve fark ettirmek feminizmde için güçlü bir başarıdır. Ancak postmodernistler bu kavramı toplumsal olarak inşasını, değişkenliğini, tarihsel geçmişini, siyasal ve kültürel anlamıyla beraber kavramsallaştırıp değerlendirmektedir. Bu nedenle feminist düşünceye yönelik eleştirilerinden biri, toplumsal cinsiyet kavramı içindeki 'kadın' tanımının tek tipleştirmesidir. Çünkü kadınlar renkli, lezbiyen, sosyalist ya gelişmiş ülke kadınları gibi betimlemelerle tanımlanabilirler. Ayrıca ırk, ülke, sosyal sınıf ve cinsellik gibi farklılıklarla değişebilirler (Wolff, 2007: 1-2).

Kadınların yaşam tarzlarını dikkate almaması, cinsiyet ayrımcılığını tek nedene dayandırması ve erkeklerin kadınlar üstündeki baskısını teorilerle açıklamaya çalışması gibi nedenlerle feminist düşüncenin postmodernizmle yakınlaşması daha geç bir zamana denk gelmiştir. Postmodernizmin teorileştirme çabasını baskıcı bulması bir diğer nedenlerden biridir. Ancak her iki akım aydınlanmacı modern düşünceyi yaşanan sorunların ortak nedeni olarak görmeye başlamaları ve batı düşünce tarzına benzer eleştiriler geliştirmeleriyle 1980'lerde birbirleri üzerindeki etkiler görülmeye başlanmıştır. Özellikle 1990'lı yıllarda feminizmin ırksal eşitlik hareketlerine, marksist uygulamalara, psikanalize, post yapısalcılığa, bireysellik ve kimlik sorunlarına yönelmeye başlamasıyla ortak noktalar var olmaya başlamıştır. Buradan hareketle benzer alanlarda ya da karşıt görüşlerde buluşan bu iki akım birbirlerini besleme yönünde gelişmişlerdir. Postmodernizm kategorileştirmeye ve sınırlılıklara karşıtlığından bir cinsiyetin başka bir cinsiyet üzerindeki temel görüşlerini de kabul etmemektedir. Çoğulculuk ve farklılıkları benimsemesi açısından cinsiyet olarak 'kadın' kategorisine karşı tavır almak yerine feminizme çoğulculuğun fark edilmesi konusunda katkıda bulunmuştur (Aybakan Saliya, 2017: 47-51).

1.2.6. Siyah Feminizm

Siyah feminizm, feminist düşüncenin tüm kadınları kapsamadığı fikriyle, özellikle ırk, toplumsal cinsiyet, sosyal sınıf ve kadın olmanın kesiştiği yere dikkat çekerek harekete yeni bir bakış açısı kazandırmak için bir araya getirilmiş bir düşünce hareketidir. Siyah kadınların daha çok ön planda olduğu bu harekette, örgütlenerek, yazarak ve dayanışmanın getirdikleriyle dikkat çekmeyi başarmış bir siyah feminizm epistemolojisi yaratılmıştır. Siyah feminizmin adaletli olmayan güç ilişkilerini hakkındaki düşünme şeklini değiştirdiğini ifade eden Collins (2000); ırk, sınıf,

cinsiyet, cinsellik, ulus gibi kesişen baskı unsurları içindeki siyah kadınların bireysel ve toplumsal öznelliğini kabul ederek tahakküm ve direnişin toplumsal ilişkilerini yeniden tanımlandığını düşünmektedir (273).

Siyah feministler, siyah kadınların feminizm hareketi içinde yer almadığını ve beyaz feministlerin sadece kendilerine benzeyen kadınların hak mücadelesi için çabaladıklarını düşünmektedir. Hatta, siyah kadınlar beyaz feministlerin ırkçı bir tutumla siyah kadınların oy kullanma haklarının bile olmaması gerektiği fikri ile de karşılaşmışlardır. Siyah feministlere göre feminizm hareketinde beyaz kadınların deneyimlerinden yola çıkarak genelleme yapılmaktadır. Aslında bu şekildeki tavır siyah kadınların bir anlamda marjinalleştirmesine neden olmuştur. Beyaz feministler, ırkçılığın cinsiyetle olan bağlantısını göz ardı ettiklerinden gerçekte kadınlara yapılan tüm baskıları güçlendirdiğinin farkında değillerdir (Bryson, 2003: 226-232). Beyaz kadınlar tarafından nesneleştirildiklerini düşünen siyah kadınlar, feminizmin siyah işçi sınıfı kadınların yaşamlarına uygun olmadığını, siyah kadınların endişelerini göz ardı edildiğini ve beyaz feministlerin aşağılayıcı ve anlayışsız olduklarını hissettikleri ifadesinde olmuşlardır. Bir o kadar da ırk ve sınıfın da cinsiyet ayrımcılığı kadar önemli olduğunu vurgulamışlardır (Breines, 2002: 1096). Ataerkil toplumsal yapı içinde de mücadele eden siyah kadınlar tüm baskı unsurlarıyla başa çıkmak zorunda kalmışlardır. Afrikalı- Amerikalı yazar bell hooks'un (1981) dediği gibi:

> "*Siyah kadınlar, öncelikli olarak siyah erkek ataerkil çıkarlarına hizmet eden bir siyah hareket ile öncelikli olarak ırkçı beyaz kadınların çıkarlarına hizmet eden bir beyaz kadın hareketi arasında seçim yapmaya zorlandıklarını hissetmişlerdir.*" (9)

Siyah kadınlar 19. yüzyılın başlarından itibaren feminizme katkıda bulunmuş olmalarına rağmen batı feminist düşüncede bu göz ardı edilmişlerdir. 20. yüzyılın sonlarına doğru siyah feminizm artık beyaz feminizmden ayrışarak yalnızca siyah kadınlar için değil kapsayıcı bir teori olarak geliştirilmiştir. Siyah feministler beyazların feminizmine dahil olmayı değil onların bakış açılarının normalliğini sorgulama amacındadırlar. Beyaz feministlerin ırkçı tutumlarının aslında kendilerine yapılan baskıyı da güçlendirdiğini düşünmektedirler (Bryson, 2003: 226-231).

Afrikalı Amerikalı kadınların günlük ve tarihsel baskı ve direniş deneyimlerine dayanan siyah feminizm, yalnızca eleştirel sosyal teorilere ve metodolojilere katkısıyla değil, aynı zamanda sosyal adalet hareketlerine sağladığı bilgiler açısından da önemli bir yerdedir. Afrikalı Amerikalı kadınların deneyimlerine dayanan bakış açısıyla

kesişimsellik çalışmalarına da katkı sağlamıştır. Bu düşünce kesişimsellik analizini kullanarak toplumsal hayatın çeşitli alanlarında yapısal, sembolik ve günlük tahakküm unsurlarıyla bireysel ve kollektif mücadele arasındaki ilişkileri de aydınlatmıştır. Yalnızca mücadele ve güçlenmenin yolarını göstermekle ve baskının kesişen zorluklarına ve engelleriyle ilgilenmesi ile değil; direşin, aktivizmin ve güçlendirme politikalarına yönelimiyle de destek olmuştur. Ek olarak siyah feminizm güç ve bilgi arasındaki ilişkiyi vurgulayarak nesnel ve tarafsız olma fikrini de sorgulamıştır (Alinia, 2015: 2334-2335). Afrikalı Amerikalı kadınların mücadelesiyle başlayan siyah feminizm, kadınların kesişen öznelliklerine dikkat çekerek ve dünyadaki tüm kadınların deneyiminin farklı olduğu gerçeği bilgisiyle feminizm hareketine farkındalığı sağlamıştır. Kesişen tüm farklılıkların bir arada olabileceği bilgisinin kapsayıcılığı kazandırması eski düşünce şeklinin hegemonyasını zayıflatmıştır diyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

KİMLİĞE İLİŞKİN KAVRAMSAL, TOERİK ÇERÇEVE VE SÜREÇ

Bu bölümde kimliğin kavramsal çerçevesi, teorik temelleri, inşa süreci ve dönemsel özelliği analiz edilmiştir.

2.1. Kavramsal Çerçevede Kimlik

Kişinin kendini ve diğerlerini tanımlama şeklini ifade eden ve sosyolojik bir kavram içinde yer alan kimlik, sosyal ilişkilerin ve toplumsal kurumların içinde var olarak gelişen, kişinin karşılaştırma ve gruplardan ayrışma yeteneğine dayanan ve sosyal ilişkiler içindeki konumunu anlamlandırmasını sağlayan önemli bir kavramdır (Alpman, 2018: 3-6). 1950'li yıllara kadar bireysellik, kişilik, kendilik gibi anlamlarla kullanılan bu kavram, bu yıllardan sonra kişinin toplumdaki yerini belirleme şeklini, kendini nasıl konumlandırdığı, nerede ve nelere anlam yüklediği ve 'ben kimim?' sorusuna cevap aramaya başladığı süreci yaşamıştır. 1970'li yıllara gelindiğinde ise anlam arayışlarının yerini 'kimlik krizi' kavramı almış ve kullanım alanı artarak, daha fazla ilgilenilmeye başlanmıştır (Özdemir, 2010: 15).

İlk olarak Herberg'in 1956'da yayımladığı "Protestant-Catholic Jew" adlı eserde etnisite ve kimlik arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanılan kimlik kavramı daha sonra genellikle "kimlik krizi" kavramıyla bağlantılı olarak ele alınan metinlerde gelişim göstermiştir. Erikson'un (1950) 'kimlik' kavramını sosyal bilimlere getirmesine (Burke ve Stets 2009: 38) ve sosyal bilimlerde "kimlik krizi" terimini literatüre kazandırmasıyla birlikte kimlik kavramının kullanım alanının yaygınlaşmasına ve esnek bir bağlamda literatürde yer almasına katkı sağlamıştır. Bu esnek kullanımının katkısıyla, karmaşık sosyal olguların farklı nedenlerle, ilişkilerle ve olgularla açıklanmasına imkân tanımıştır (Alpman, 2018: 8). Hem pek çok unsuru içeren hem de çok yönlü dinamik bir süreç içinde yer alan kimlik, karmaşık yapısıyla analize değer bir kavram olmuştur (Breakwell, 2014).

Sosyal yapı tarafından belirlenen süreçlerle gelişen kimlik, şekillenerek sosyal ilişkilerin somutlaştığı andan itibaren devam ettirilir, değişir ve hatta yeninden biçimlendirilebilen bir özelliğe sahiptir (Berger ve Luckmann, 2008: 250). Ancak kimlik sadece başkalarına bağlı olarak gelişen bir süreç içinde değildir. Kişinin başkalarını nasıl tanımladığıyla da bağlantılı farklılıkları kullanarak ve bu farklılıkları

ötekileştirerek var oluşunu korumaktadır (Zor ve Akyiğit, 2021: 169). Belirli bir olgunluğa ulaştıktan sonra sabit kalmayan kimlik, kişinin yaşamı boyunca sosyal olarak inşa ettirilerek gelişim sürecini devam ettirmektedir (Lindgren ve Wahlin 2001: 359). Kişi kendi kimlik tanımını yaparken kimliğini oluşturan yetenekleri, inançları, duyguları ve hedefleri gibi özellikleriyle anlamlandırmalar yapar. Özerkliği ve kendini ifade etme biçimini de içeren kimlik, bu koşullarla yeniden tanımlanarak birçok kimliği bir arada barındıran ve kişinin yaşamını zenginleştiren bir sistem olarak gelişim gösterir. Kişi tanımlamalarını yaparken sosyal sistemin sunduğu çeşitli seçenekler arasından kendi ihtiyaç ve koşulları doğrultusunda kimliğini yeniden anlamlandırarak ve sadece sosyal kategorileri ve modelleri pasif kabul etmeyerek onları dönüştürüp kendine özgü bir şekilde tanımlamasına izin veren bir özgürlük alanı oluşturur. (Aktaş, 2013: 57).

Roller ve kimlikler hakkındaki genel fikir birliğinde, benlik organize bir kimlik setinden oluşur ve kimlikler, kişinin sosyal bir ortamda ya da sosyal bir rolde kendine yüklediği anlamlar bütünüdür. Bu kimlikler karşılıklı olarak diğer kimliklerle ilişkilendirilerek tanımlanır. Bu şekilde yansıtıcı (refleksif) bir özelliğe sahip olan kimlikleri kişinin davranışları motive ederek dolaylı yollardan kimlikler işlenir. Kişi rol ve kimlik içindeki benlik anlamlarını ise başkalarının verdiği tepkilerin etkileşimiyle öğrenir ve kavrar. Bu tür tepkiler uygun olan rol performansları için ipucu sağlar ve kişiye dolaylı olarak kimliği hakkında bilgi verir. Böylece kişinin davranışları, sözleri ve görünümü önemli semboller haline gelir (Burke, 1980).

Kimliğin genel olarak, bireyleri toplum içinde belirli rollerde tanımlayan ortak anlamlar bütünü olarak görülmekte, bu bağlamda ebeveyn, çalışan, eş veya öğretmen gibi rol kimliklerinin öne çıktığı ifade edilmektedir. Ayrıca kimliğin, bireylerin belirli gruplara aidiyetlerini gösteren bir unsur olarak değerlendirildiği, bunun yanı sıra, kimliğin bireyleri diğerlerinden ayıran belirli özelliklerle de tanımlandığı, atletik ya da sanatsal kimlik gibi kişisel niteliklerin de bu çerçevede ele alındığı vurgulanmaktadır (Stets ve Serpe, 2013: 31). Kişiler özellikle modern toplumlarda kendilerine ait olduğunu düşündükleri çeşitli kimliklere sahipken (Aktaş, 2013: 57) bireysel kimlik, içinde bulunduğu sosyal ilişkilerdeki konumlarını anlamlandırabilmek için ‘ben kimim?’ sorusunun cevabını aramaktadır. Kollektif bir kimlik ise ‘biz kimiz?’ sorusunun cevabı ile sosyal gruplarla olan bağlar anlamlandırılmaktadır (Alpman, 2018: 6). Kimlikler, değerleri ve davranışları düzenleyen bir dizi ahlaki önerme

etrafında belirlenirken, kaçınılmaz olarak kimlik üretimi "doğru" ve "yanlış", arzu edilen/arzu edilmeyen, kirletilmemiş/kirletilmiş vb. fikirleri içermektedir. Bu normlar mutlak ve kesin değildir ancak sorgulanmadıklarından emin olmak için zamansız fikirler olarak görünmeleri sağlanmaktadır (Schöpflin, 2001). Sosyal kimlikleri, kollektif ve dışsal; kişisel kimlikleri ise bireysel, hissedilen ve deneyimlenen kimlikleri sosyal ve kişisel olarak ayırmak doğru olabilir (Taylor, 2015: 1). Kimliğin oluşumundaki önemli iki kavram olan bireysel ve kollektif kimlik içeriği aşağıdaki başlıklarla incelenmiştir.

2.1.1. Bireysel Kimlik

Kimlik, kişinin içinde benlik duygusunun sürekliliğine atıfta bulunan kişinin sosyal olarak nasıl algılandığını ifade eden bir terimdir (Horowitz, 2012: 11) Benliğin bir yansıması olan kimlik, kendini gruplandırıp kategorize ederek sosyal kategoride ve sınıflandırmayla ilişkili süreçte kimlik teorisindeki 'kimliklendirme' adıyla tanımlanmaktadır. Özellikle değişimi içinde barındıran modern toplumlarda, kişilerin benliklerinin bir parçası olarak seçtikleri rollere anlamlar yükledikleri bir kavram olmuştur. Psikolojide 'ben kimim?' sorusuna cevap arayan bireysel kimlik, kavramsal olarak tanımlamada kişiye özgü kişilik özellikleri kapsayan cevabı içermektedir. Kişi bireysel kimliğini bir grubun üyesiyken sosyal bir kimlik geliştirerek tutum ve davranışlar arasındaki farklılıklarla ayrışır. Ayrışırken tek bir sosyal kimlik ile var olmaz ait olduğu grup sayısı kadar kimlik geliştirebilir (Stryker ve Burke, 2000: 284) Kimliği oluşturan motivasyonlar ise belirli kimlik durumlarına ve diğerlerinden ayrışma baskıları olarak açıklanmaktadır. Bu baskılar kimlik oluşturma süreçlerini yönlendirmektedir. İnsanlar genellikle bu motivasyonların farkında varmayarak bilinçdışı davranmakta ancak bu motivasyonların etkileri, insanların kimliklerinde beklenen sonuçlar üzerinde gözlemlenebilir hale gelmektedir. Mevcut kimlik unsurları, kimlik motivasyonlarını tatmin eden yönlerle ilişkilendirilebilir. Bu durumda, insanlar genellikle olumlu duygularla ilişkilendirirler ve bu unsurları özellikle önemli veya kişinin kimliğini en iyi şekilde tanımlayan unsurlar olarak algılarlar. Diğer yandan, kimlik motivasyonlarını engelleyen unsurlar genellikle olumsuz duygularla ilişkilendirilir veya düşünsel veya davranışsal olarak ikincil hale getirilir. Ayrıca, kimlik motivasyonları, insanların gelecekteki kimlikleri için istekleri ve korkularıyla da ilişkilendirilebilir. Bu nedenle, insanlar kimlik motivasyonlarını tatmin ederek gelecek kimliklerini gerçekleştirmeyi arzulayabilirler, ancak bu

motivasyonları engelleyen gelecek kimliklerini gerçekleştirmekten korkabilirler. Dolayısıyla, insanlar kimliklerini oluştururken bu motivasyonların tatminini maksimize etmeye ve engellemesini minimize etmeye çalışırlar (Vignoles vd., 2006: 309). Ayrıca kimlik işleme tarzındaki etkili ve etkisiz öz düzenlemeler tutarlı bir kişisel kimliğin sürdürülebilmesinde rol oynayabilmektedir (Berzonsky, 2011).

2.1.2. Kollektif Kimlik

Etkileşim sırasında, insanların kimliklerini ortaya koyduğu ve bu süreçte, kendileri hakkında algılarının davranışlarını yönlendirdiği belirtilmiştir. Bireylerin kimliklerini doğrulamada başarılı olup olmadıklarına bağlı olarak ortaya çıkan duygular ise, etkileşimin sonraki aşamalarını ve zamanla kimlik sistemlerinin yapısını şekillendirmektedir (Serpe ve Stryker, 2011). Nitekim toplumsal kimlik teorisi, insanların kimliklerinin büyük bir kısmının sosyal gruplarla olan ilişkilerinden aldığını öne sürer (Hauge, 2006). Kişi kimlik oluşturma sürecinde içinde bulunduğu topluluğa ait değerler ve normlara kendini özdeşleştirerek uyum sağlamakta ve meslek, etnik köken, cinsiyet gibi kolektif temellerle sosyal kimlik kavramını kullanarak tanımlanmaktadır (Lindgren ve Packendorff, 2004). Bu temellerle Tajfel (1982/2010: 31)'e göre kişi kendini bir sosyal gruba ait olarak tanımlarken, o gruba ait kalıplaşmış normları öğrenir ve gruba ait beklenen davranışları sergiler. Toplu normlar, sahip olunan değerler ve kişisel seçimlerle ve söylemlerle ifade edilen kollektif kimlik, değişkenlerle kodlanarak şekil almaktadır. Topluluklara özgü olan bu ifade biçimleri, topluluğa ait kültürün yeniden üretilmesini ve topluluğun tanınmasını sağlamanın bir aracıdır. Genel olarak topluluklara ait söylemler kollektif kimliğin sürdürülmesinde aracı görevini üstlenirken, ifade biçimleri ve ahlaki değerler farklılaşmakta ve her topluluk kendine ait olan değerleri korumak için çaba harcamaktadır. Ayrıca kolektif kimlik, üyelerine dünyayı anlamlı kılarak güven duygusu sağlamakla birlikte topluluk içindeki iç iletişimine izin vererek bireyin sürekli olarak karşılaştığı herhangi bir olguyu yeni anlamalar yapmadan yaşamasına olanak tanıyan kolektif bilgi biçimlerine sahiptir. Bu şekilde dünya anlamlı hale gelerek akla uygun hale getirilmiş olur. Bu nedenle kimlik, dünyanın büyük bir kısmını olduğu gibi kabul ederek dünyayı anlamlandırmada önemli bir role sahiptir (Schöpflin, 2000).

Sosyal gruplar ile kimlikler, ayrı düşünülemeyecek kadar birbirinden etkileyen yapılar olduğundan kişi kimliğini oluştururken sosyal yapılar da kendini onaylama sürecini etkiler. Kişilerin kimliği, sosyal bir grubun içinde yaşarken ortaya çıktığı

bilinmektedir. Kişiler kişisel kimliklerini oluştururken birçok faktörden etkisiyle içine doğdukları toplumsal yapıya ait olan kimlikten de etkilenirler ve bu şekilde kimliklerini ya da benlik algılarını büyük ölçüde ait oldukları sosyal kategorilerden türetirler. Tüm yaşamları boyunca benzersiz sosyal kategori seçimlerine sahip olduklarından kişiye ait benlik kavramını oluşturan sosyal kimlikler de kişiye özgü olmaktadır (Stets ve Burke, 2000).

2.2. Kimlik Oluşumunda Teorik Açılımlar

İnsanları diğer canlı türlerinden belirgin şekilde ayıran özelliklerden biri, kendilerinin farkında olmaları ve düşüncelerini değerlendirebilmeleridir. Psikolojide birçok teori, benlik algısı ve kimlik konularına değinmiştir; ancak odak noktalarının çeşitliliği nedeniyle bu kavramlar farklı şekillerde tanımlanırlar. Psikoloji literatürü, benlik üzerine geliştirilen teorileri genellikle ilgi alanlarına ve bu alanların derinliğine göre sınıflandırmıştır. Kimlik teorileri, kişiler arası etkileşimlerin yanı sıra, sosyal ve kültürel unsurların kendimize dair algımızı nasıl biçimlendirdiğine de odaklanmaktadır (Hauge, 2007: 46). Kimlik teorisi Erik Erikson (1950'ler)' un 'kimlik krizi' kavramıyla ortaya çıktığı ve daha sonra kimlik teorileri arasında en önemli olanlardan Sosyal Kimlik Teorisi (Tajfel, 1981, 1982) ve Breakwell'in (1983, 1986) Kimlik Süreç Teorisi de bilişsel ve sosyal öğrenme teorileri ile devam ettiği bir araştırma alanı olmuştur.

Genel olarak kimlik teorileri kişilerin birden fazla kimliğe sahip olduğunu vurgulayan teorilerdir. Kimliklerin nasıl bir hiyerarşide oluştuğunu ya da kişi için bu kimliklerin ne kadar önemli ve belirgin olduğu düşüncesi noktasında fikir birliğine varılamamış olsa da kimliğin nasıl oluştuğu ve hangi süreçlerde anlam bulduğu ile ilgili bilgiler içermektedirler. Ancak tüm kimlik teorileri, bir kimliği doğrulamanın kişilerde olumsuz duygular yarattığını ve kişilerin kendilik algılarını başkalarına uyumlu hale getirmek için çabaladıklarını kabul etmektedir (Serpe ve Stryker, 2011: 354-355).

2.2.1. Kimlik Teorisi

Kimlik teorisi, kimlikleri sosyolojik bir bakış açısıyla ele alarak, kimliklerin etkileşim ve işleyiş süreçlerini, toplum üzerindeki etkilerini anlamaya çalışan sosyal psikolojik bir teoridir (Burke ve Stets, 2012). Bu teori kimlikleri oluşturan unsurlarla beraber kimliklerin nasıl işlendiğine dair düşünceleri içeren Herbert Blumer (1962;

1969) tarafından ortaya çıkarılan ‘sembolik etkileşimcilik’ ve William T. Powers (1973) tarafından geliştirilen kontrol sistemlerinin doğasını ele alan ve tüm canlılara ait ‘amaç’ ve ‘hedef’ kavramlarını anlamamıza yardımcı olan ‘algısal kontrol teorisi ’ne dayanarak geliştirilmiştir (Burke ve Stets, 2009: 18).

Kimlik teorisi çoğunlukla kişilerin toplumsal yapı içinde rollerini nasıl seçtiğini ve rollerin kimlikleri nasıl etkilediğini anlamaya çalışan bir teori olmuştur. Teori, kimlikleri içselleştirilen rol beklentilerini içererek ve kimliklere ait rollere ilişkin davranışlarla bağlantılar kurarak bu rollere ilişkin beklentilerin benimsendiğini ve kullanıldığını öne sürmektedir. Kişilerin sosyal rollerini ise iletişim halinde olunan kişilerin pozisyonlarına bağlı beklentileri kapsamaktadır. Ayrıca teori rol seçimlerini bu şekilde kavramsallaştıran kimliklerin, toplumda öne çıkma hiyerarşi içinde düzenlendiğini savunmaktadır (Stryker ve Burke, 2000: 285-287). Kimlik teorisinin bir diğer temel amaçlarından biri, farklı kimliklere atfedilen anlamların etkileşim içinde nasıl müzakere edildiğini ve yönetildiğini belirlemektir. Bu çerçevede, kimlik kuramcıları özellikle kimliklerin birbiriyle nasıl ilişkili olduğunu ele aldıkları; belirli durumlarda hangi kimliklerin öne çıkma olasılığının daha yüksek olduğu ve bu kimliklerin bireyler için ne kadar merkezi veya önemli olduğunu değerlendirmişlerdir. Ayrıca, kimliklerin rol performansı (davranış), duygu dünyası (hissedilenler), fiziksel ve zihinsel sağlık (stres, kaygı ve depresyon gibi), benlik kavramı (özsaygı, öz-yeterlilik ve öz-otantiklik gibi) ve toplumsal yapı ile nasıl bir ilişki içinde olduğu incelenmiştir (Stets ve Serpe, 2013: 31).

Kimliğin gelişim sürecinde var olan kişiye ait düşünceler kimliğin ortaya çıkmasındaki etkili olan düşünceler olduğu bilinmektedir. Kişiler rol beklentilerine göre hareket ederken, bu rollerin bir kimliği oluşturduğu varsayılmaktadır. Bilişsel sosyal psikoloji de bilişsel şemalar kullanılarak anlamaya çalışılan kimlikler, deneyimleri yorumlamak ve anlamak için içsel olarak saklanan bilgi ve anlamları kullanmaktadır. Bu bilişsel temeller belirli davranış ve durumlara ait yorumlar yaparken de kullanılmaktadır. Bir kimliğe ait özellikler ne kadar ön plandaysa o kimliğe ait beklentilere ait uyumlu davranışlar beklenme olasılığı o kadar yüksek olacaktır (Stryker ve Burke, 2000: 286). Erikson'un kimlik gelişim teorisinde, bireyin sosyal beklentilerle etkileşim içinde geliştiği ve bu sürecin karşılıklı olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu nedenle, sağlıklı bir gelişim için bireyin sosyal çevresi tarafından desteklenmesi gerekliliğini ifade etmektedir (Erikson, 1959). Farklı zamanlarda ve

çeşitli sosyal ya da kültürel ortamlarda belirli bilinçdışı genellemelerin öne çıkmasının, bireylerin farklı kendi olma deneyimlerinin bir sonucu olduğu da ifade edilmektedir (Horowitz, 2012: 1).

Nelson Foote, 1951 yılında "kimlik" terimini, kimlik teorisinde kullanılan anlamıyla ilk kez kullanmıştır. Foote'a göre, kimlik, bir rolün işlevsel hale gelmesini sağlayan bir kavramdır. Roller, bireylerin davranışlarını ve ilişkilerini belirlerken aynı zamanda bu rollerle ilgili beklentileri de kapsar. Ancak bir rolün gerçek anlamda işlemesi, bireylerin o rolü içselleştirip benimsemesiyle mümkün olacaktır. McCall ve Simmons (1978), rol kimlikleri tartışmalarında bu kimlik anlayışını kullanmışlardır. Bunlar, "bir bireyin belirli bir toplumsal pozisyonu işgal eden bir kişi olarak kendisi için geliştirdiği karakter ve roller" şeklinde tanımlanmıştır. McCall ve Simmons, bunların soyut düşünceler olmadığını, motivasyonel itici güç olarak günlük yaşam üzerinde önemli etkiler yarattığını ve eylem planlarının ana kaynağını oluşturduğunu öne sürmüşlerdir (Burke ve Stets, 2009).

Kimlik teorisi; kimlik, kimlik doğrulama, merkezilik/öne çıkma, kimlik belirginliği, kimlik bağlılığı gibi temel kavramlarla açıklanmıştır (Stets ve Serpe, 2013) Önemli temel kavramlarından olan *kimlik doğrulama*, kişinin belirli durumlarda kendisi ile ilgili algılarının başkaları tarafından nasıl görüldüğünü önemsemesi ve başkaları tarafından kim olduğunu anlama çabası olarak nitelendirilmiştir. Beklenenin tersi (kendilerini sandıkları kişi olmadıkları söylendiğinde) gerçekleştiği durumda kişiler rahatsızlık hissetmektedir (Burke ve Stets, 2009: 68-69). Kişilerin davranışsal olarak ortaya çıkan olumsuz duyguları bastırması durumda ise yine kimlik doğrulamada sorunlar yaşatmaktadır (Serpe ve Stryker, 2011: 355). *Merkezilik/öne çıkma* kavramında ise kişinin eğilimleri ya da kimlik bileşenleri kendi için ne kadar önemliyse merkeziyetçiliği o kadar fazladır. Kişinin merkeziyetçiliği içsel ve dışsal olarak ne kadar çok desteklenirse kimliğini öne çıkarma çabası içinde olacaktır. Kişilerin birden fazla kimliğe sahip olması durumda hangi kimliği nasıl ve ne zaman ortaya çıkaracağını seçmesi, bu kimliklere olan bağlılığı ve bu hiyerarşiyi nasıl sağlayacağını belirlemesi *kimlik belirginliği* temel kavramıyla tanımlanmıştır. Kişinin sahip olduğu herhangi bir kimliğine olan bağlılığı ise yapısal bakış açısı ve algısal kontrol bakış açısı ile açıklanmaktadır. Yapısal bakış açısına göre etkileşimsel ve duygusal iki boyut vardır. Etkileşimsel boyutta kişinin etkileşimde bulunduğu kişi sayısı ve bu kişilerle etkileşim sayısını ifade eden niceliksel göstergelerken, başkaları

ile olan etkileşimde kişinin kimliği ile ilgili nasıl değerlendirme aldığına dair yaşadığı olumsuz duygusal bağlılıklar ise duygusal boyutla açıklanmaktadır. Kişinin kimliğini onaylamak için sarf ettiği çabanın düzeyi ise algısal kontrol bakış açısıyla ilişkilidir. Kişi kimliğini doğrulamak için ne kadar çok çaba sarf ederse *kimlik bağlılığı* o kadar artacaktır. Bu durum kişinin içsel olarak kendi kimlik anlamlarını kendi kimlik standartlarıyla eşleştirme çabası olarak vurgulanmaktadır (Stets ve Serpe, 2013). Başkalarıyla ilişkide kişinin benlik ile bağlantı kurması da belirli kimlik bağlılığını yaratacaktır. Diğerlerinin bakış açılarına ve geniş toplumsal tanımlamalara dayandırılan kimlik bu tanımlamalara uygun davranışlar sergilenmesini teşvik edecektir (Serpe ve Stryker, 2011: 333-334).

2.2.2. Sosyal Kimlik Teorisi

Sosyal kimlik teorisi, grupların farklı statü ve güç seviyelerine sahip olduğunu kabul eden ve grup davranışlarının, insanların mevcut duruma eleştirel bakma ve alternatifleri görme yetenekleri tarafından yönlendirildiğini belirten ilk sosyal psikolojik teoridir ve ayrıca gruplar arası ilişkilerin bilişsel, motivasyonel ve sosyo-tarihi etkileşimlerin bir sonucu olarak yönetildiğini savunmaktadır (Hornsey, 2008). Henri Tajfel ve John Turner'ın 1970'lerin ortalarında geliştirdikleri bu teori, grup üyeliğini, grup süreçlerini ve gruplar arası ilişkilerini ele almıştır. Grup üyeliğini, süregelen çoğu yaklaşım gibi kurumsal ya da biçimsel bir kavram olarak değil, birlikteliği, bizliği ve ait olmayı içeren psikolojik bir kavram olarak değerlendirip, grup üyeliğinin algısal ve bilişsel temelleri üzerinde durmuştur (Demirtaş, 2003: 125-126). Tajfel, bu teoriyi toplumdaki önyargı, ayrımcılık ve gruplar arası çatışmayı anlama tutkusuyla, kategorileştirme ve sosyal algı üzerine yürüttüğü erken dönem bilimsel çalışmalarıyla birleştirerek araştırmıştır (Hogg, 2016: 4).

Kişilerin kendilerini bir gruba ait olarak (mesleki, hayran kitlesi, çocuklu-çocuksuz bireyler gibi) kategorize ettikleri bu teori (Trepte ve Loy, 2017) geliştirilirken, insan etkileşiminin bir spektrumda yer aldığını ve bu spektrumun kişiler arası ilişkilerden gruplar arası ilişkilere kadar uzandığı öne sürmüştür. Kişiler sosyal kategorilerin farkında olmadan birbirleriyle bireysel olarak ilişki kurmaktadır. Buna karşılık tamamen gruplar arası etkileşimde bireyselliklerini ve kendilerine özgü niteliklerini bir tarafa bırakarak gruba ait temsilleriyle var olurlar. Bu spektrumda kişiler arası iletişimden gruplar arası iletişime doğru ilerlemenin kişilerin kendilerini ve karşılıklı algılama biçimlerinin değişimine neden olduğu savunulmuştur. Bu

spektrumun bireyler arası ucunda kişilerin benlik kavramı, onları diğerlerinden ayıran tutumlar, anılar, davranışlar ve kişisel kimlikleri tarafından tanımlanmaktadır. Diğer ucunda yer alan gruplar arası tarafında ise benlik kavramı daha çok kişinin ait olduğu sosyal kategoriden gelen yönleri ve grup üyeliğine ait duygusal ve değerlendirici sonuçlarıyla şekillenen 'sosyal kimlik' tarafından belirlenmektedir. Tajfel 'biz ve onlar' ayrımının belirgin olması durumunda insanların birbirlerinin algılama biçiminin değiştiğini ifade ederek böyle bir durumun insanların algısal olarak grup benzerliklerini abarttığı ya da grup farklılıklarını öne çıkardığını vurgulamıştır (Hornsey, 2008: 206-207). Tajfel (1972)' e göre 'sosyal kimlik', kişilerin ait olduğu sosyal grup bilgileri ve bu bilginin hissettirdiği duygu ve değerlerdir.

Kişi sosyal bir kategoriye ya da gruba ait olduğunda sosyal kimliğinin farkına varmaktadır. Bir sosyal grup, benzer sosyal kimlikleri paylaşan veya aynı sosyal kategoride yer aldığını düşünen kişilerden oluşmaktadır. Bu grup içindeki bireyler, sosyal karşılaştırma sürecinde kendilerine benzeyen kişileri kendi gruplarına (iç grup) dâhil ederken, farklı olanları dış grup olarak tanımlamaya yönelimlidir (Stets ve Burke, 2000). Kişiler ait olduğu grupla diğer grupları karşılaştırma yaptığında ise ait olduğu grubu iyi görme eğilimdedirler. (Demirtaş, 2003: 125-126). Ait olunan gruplar genellikle kişi için olumsuz değerler ifade etmez ve kültür, aile din, mahalle gibi sosyal grupların ortak değerleri kişilerin bu gruplara uygun davranış sergilemelerine bir nedeni olacaktır (Hauge, 2007: 47). Sosyal gruplar ister geniş demografik yapılar ister daha küçük ve belirli görevler etrafında şekillenen ekipler olsun, üyelerine kimlik kazandırarak onların kim olduklarını, nasıl davranmaları gerektiğini ve neye inanacaklarını belirleme sürecinde etkili olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca, sosyal kimliklerin, içinde bulunulan sosyal bağlamda iç grubun dış gruplardan nasıl ayrıştığını öne çıkaran önemli bir işleve sahip olduğu da vurgulanmıştır (Hogg, 2016: 6).

Sosyal kimlik teorisinden gelişen, Turner tarafından (1999) önerilen öz-kategorileştirme teorisi ise sosyal kimlik ve kişisel kimlik arasındaki ayrımı yaparak bireyin davranışı daha iyi anlamaya çalışan bir süreci içermektedir. Kişinin grup üyeliğine bağlı olan sosyal kimlik ile gruptan bağımsız kişisel kimliğin ne kadar önemli ve belirgin olduğuna bağlı davranışları nasıl etkilediği anlamaya çalışılmıştır (Trepte ve Loy, 2017). Benlik kavramı ve grup davranışı arasındaki ilişkiyi açıklayan ve genişleten öz-kategorileştirme, sosyal kimlik etkilerini yaratan bilişsel süreçleri

detaylandıran ve işleyişini belirleyen kısımdadır. Kişi kendini ve başkalarını, grup içi ve grup dışını sosyal olarak kategorilerilendirmesi, gruba ait özellikleri ve temsilleri içeren benzerliklerin kişiye ait amaçlarla doğrulamayı içermektedir. Kişi burada bir birey olarak değil grubu idealize ettiği, uyum sağladığı ve zihinsel olarak temsil ettiği gruba ait benliğini kişiselleştirme sürecindedir. Bu süreçte, gruba karşı olumlu tutumlar, iş birliği ve yardımlaşma, empati, kollektif davranışlar ve paylaşılan normlar ile karşılıklı etki üretilmektedir (Hogg, 2000: 122-124). Gruplar arası kategorileştirme yapıldığında, tutumlar, inançlar, değerler, duygusal tepkiler, davranış normları gibi özellikler karşılaştırılmaktadır (Stets ve Burke, 2000). Kişi grupları kıyaslama eğilimini olumlu ve güvenli bir benliğe sahip olma arzusu için yapmaktadır. Eğer kişinin olumlu bir benliğe sahip olma istediği olduğu varsayılırsa, ait oldukları grupları iyi gruplar olarak görmeye motive oldukları söylenebilecektir. Düşük bir statüye ait gruba dahil olduğunu düşünen birey ise fiziksel ya da psikolojik olarak gruptan ayrılmaya, kendi grubunu olumlu gösterecek aşağı statülü gruplarla karşılaştırmalar yapmaya ya da kendi grubunun iyi yönlerine odaklanacaktır (Hornsey, 2008).

2.2.3. Kimlik Süreç Teorisi

Breakwell (1986) kimlik süreç modelini, kimliğin hem bireyin biyolojik altyapısına dayanan hafıza, bilinç ve algılama kapasitesine hem de fiziksel ve toplumsal yapılarla şekillenen sosyal bağlamdaki etkileşim süreçlerine bağlı olarak açıklamıştır (Breakwell, 1993: 7). Kimliğin kavramsallaştırılmasıyla ve kişinin kimliğine ait bütünsel analiziyle ilgilenen kimlik süreç teorisi, kimliğin kişinin deneyimleriyle (sosyal grup üyelikleri, kişilerarası ilişkiler, kişisel aktiviteler ve gözlem gibi) dinamik olarak üretilen unsurları kapsadığını öne sürmektedir. Gelişimsel ve kültürel olarak göreceli olmayan, çoklu kimlik düşüncesinden ve kişisel ve sosyal kimliklerin ayrılması fikrinden kaçınan ve kimlikteki değişimi açıklayan bütünsel bir teoridir. Kimliğin gelişiminin yaşam boyu ele alınması gereken ve kişinin kimlik inşa etmeye ve sürdürmeye çalıştığı bu sürecin düzenli olduğunu yani öngörülebilir kimlik durumlarının var gibi göründüğü iddiasındadır. Kimliğin, toplumsal kategori üyeliklerinden oluşan bazı unsurları olduğu gibi, sosyal dünyadaki diğer deneyimlerinden de oluşan unsurları içerdiği açıkça belirtilmektedir. Bu ölçüde sosyal kimlik kuramını da (Tajfel, 1978) tamamlamaktadır. Ayrıca kimlik tehditlerine verilen tepkilerin incelenmesi de kimlik süreçlerinin kimliği nasıl inşa ettiğini ve koruduğunu anlamak için bir araçtır. Bu sebeple kimlik süreç teorisi kimliğe yönelik tehditlere

verilen tepkilerle ilgili bir teori olarak da görülmektedir. Çünkü kimliğe karşı tehditlere verilen tepkilerin incelenmesi, kimlik süreçlerinin kimliği inşa etmek ve sürdürmek için nasıl çalıştığını keşfetmenin bir yoludur. Bu tehditler sosyal ve kişisel koşullar değiştikçe kimlik değişimi de sürekli bir süreç içinde var olmaktadır (Breakwell, 2014: 24-34).

Teori, sosyal kimlik ve kişisel kimlik ayrımı yapmadan, kimlik yapısını içerik ve değer/duygusal boyutuyla iki düzlemde tarif etmektedir. *İçerik boyutu*, kişiyi benzersiz olarak tanımlayan ve daha önce sosyal kimlik alanına ait kabul edilen özelliklerden (grup üyelikleri, roller, sosyal kategori etiketleri vb.) oluşurken kişisel kimliğin (değerler, tutumlar, bilişsel tarzlar vb.) özelliklerini de kapsamaktadır. İçerik boyutunda kimlik belirli düzen ile yapılandırılmıştır. Bu düzen merkeziyetçilik (hangi kimliğin kişi için daha önemli olduğu), öğelerin hiyerarşik düzeni (kimliklerin önceliklendirilme sırası) ve bileşenlerin göreli öne çıkış (farklı bağlamlarda farklı kimlik unsurlarının ön planda olması) unsurlarıdır. *Değer/duygusal boyutu* ise sabit bir yapıda olmayan ve herhangi bir iç ya da dış etkenle değişkenlik gösterebilen, kişinin kimliğini oluşturan öğelere atfettiği olumlu ya da olumsuz durumları açıklamaktadır. (Breakwell, 2010, 2014, 2021). Örneğin; bir kişi için girişimci olmak gurur ve özgüvenle ilişkilendirilirken başka bir kişi için stresli ve zorlayıcı bir kimliği açıklıyor olabilir.

Teori kimliğin dinamik olan yapısını *uyum/benzeşme* ve *değerlendirme* süreçleriyle açıklamaktadır. Kişinin mevcut kimlik yapısına eklediği ve yeni kimlik unsurlarını kazandırdığı süreci benzeşme ile mevcut kimlik yapısına yeni öğelere yer açmak için değişmesi ve düzenlemesinde esneklik sağladığı alanı ise uyum ile açıklanmıştır. Değerlendirme süreci ise yeni kimlik içeriğinin kişi için anlamlı ve değerli olmasını ifade etmektedir. Bu süreç, kimliğin içeriğini ve değerini belirlemek için uyum ve benzeşme süreçleriyle etkileşime girer. Örneğin, bir kişi kimliğinde yeni bir öğe benimsediğinde, bu öğenin değeri ve anlamı değişebilir. Aynı şekilde, bir öğedeki değerin değişmesi, o öğenin kimlik yapısındaki yerini değiştirebilir. Kişi eğer kimliğini yönlendirmek istiyorsa kültürel bağlam ve kişisel gelişimle paralel olarak dört temel ilkeyle düzenleme yapar. Bunlar devamlılık (zamanla tutarlı kimlik), farklılık (diğerlerinden farklı kimlik), öz yeterlilik (kişinin kendine olan inancı ve bağımsızlığı) ve öz değer arzusu (kişinin kendine değer verme ve saygı duyma arzusu)' dur. Ancak bu dört ilke zamanla ve kişinin yaşantısına göre değişebilir, yaşam boyu

gelişimsel değişimlerle şekillenebilir (Breakwell, 2010; Jaspal ve Cinnirella 2012: 505). Bu fikirle kimlik süreç teorisine 'dayanıklılık' (Breakwell, 2015) unsuru eklenmiştir. Bu özellik kimliğin içerik unsurunun değişime karşı gösterdiği direnç ve uyumlama kapasitesini ifade ederken, yüksek kimlik dayanıklığına sahip olan kişinin kimliğe karşı tehdit ile başa çıkabileceğine dair duyduğu güvenle ilişkilendirilmektedir (Breakwell, 2021: 575).

Vignoles vd. (2002, 2006) kimlik süreç teorisini geliştirmek isteyerek yaptıkları çalışmalarında, kimliğe ilişkin motivasyonları daha iyi anlamanın yararlı olacağı fikriyle yola çıkarak kişilerin benlik saygısına ek süreklilik, farklılık, aidiyet, yeterlilik ve anlam duygularını koruma ve geliştirmede motive olduklarını öne sürmüşlerdir. Nitekim kimlik süreçlerini yönlendiren güdülerin bireysel, ilişkisel ve grup düzeyindeki temsillerde kişilerin benlik saygısı, süreklilik, farklılık ve anlam duygularının kimliği tanımlamada kullanıldığı görülürken; benlik saygısı, yeterlilik, aidiyet gibi güdülerin ise kimlik sergileme süreçleriyle bağlantılı olduğunu ve kimlik inşa sürecini yönlendiren önemli güdüler olduğunu görmüşlerdir.

2.3. Kimliğin Yeniden Üretiminde Kimlik İnşası

Kimliğin tanımlanması ve sınırlarının belirlenebilmesi için diğer tüm her şeyle olan ilişkisine bakılması gerekir. Bu nedenle kimlik, olan/olmayan, benzeyen /benzemeyen tüm zıtlıkları ve benzerlikleri içinde barındıran ve bunlar olmadan varlığını ortaya koyamayan bir tanım içermektedir. Çoğunluğun kişilerle, kişilerin çoğunlukla, kişilerin ve çoğunlukların kendi aralarındaki ilişkilerde benzerlik ve farklılıkların nasıl anlamlandırıldığının değişkenliğiyle kimlik tanımı değişken bir yapıda olduğu söylenebilir (Özdemir, 2010: 12-13) Aynılığı ve farklılığı varsayan bir kavram olarak sunulurken, insanların ortak özellikleri ve kişisel benzersizliklerine de atıfta bulunur (Taylor: 2015). Kollektif ve bireysel kimlik etrafında karşılıklı etkilerle benliği hem doğrudan hem de dolaylı anlamlar dünyasında sürekli inşa halinde etkilerken düşünce kalıplarını, problemler hakkında düşünce biçimlerini ve düşünce şekillerinin nasıl ifade edildiğini de belirme etkisi alanındadır (Schöpflin, 2000).

Günümüz kuramlarına göre, bireylerin kendilerini özgün ve benzersiz bir kişi olarak hissetmeleri, kimlik inşasının kişisel bir sorumluluk haline geldiği çağdaş toplumda daha da güçlenmiştir. Bu bağlamda, bireylerin kendi davranışlarını denetleyip yönlendirmeleri, aslında neoliberal sistemin politik ve ekonomik

hedeflerine uygun idealleri gerçekleştirme amacına hizmet etmektedir. Bu nedenle kimlik oluşturma süreci, bireyin özne haline gelmesi ve bu sürecin yönetilmesiyle yakından ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla, kimlik inşası öznelleşme (subjectification) ve yönetimsellik (governmentality) ile bağlantılı bir hal almaktadır (Taylor: 2015). Kimlik işleme sürecindeki kimlik tarzı ve bir dizi kimlik ve bilişsel süreç arasındaki bağlantılar ve gelişimsel değişiklikler; cinsiyet, kültür, ebeveyn etkisi ve kişisel özellikler gibi kişisel farklılıklar da bu sürece etki edebilecek faktörlerdir. Kimlik işleme tarzındaki etkili ve etkisiz bu öz düzenlemeler tutarlı bir kişisel kimliğin sürdürülebilmesinde rol oynayabilecektir (Berzonsky, 2011). Lindgren ve Wåhlin (2001), kimlik inşasının kişinin hem içsel hem de dışsal yolculukla tanımlanabileceğini ifade etmiştir. Zaman ve mekânda metaforik olarak yolculuk yapmanın kişinin kendini daha iyi anlaması ve kim olduğu hakkında daha fazla bilgi edinmek için katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Mekân içindeki yolculuk somut olarak bir yerden bir yere hareket etmek ve farklı bir çalışma ortamında olmanın dışsal yolculukla; duyguların, umutların, ahlaki eğilimlerin ise içsel yolculukla ilişkilendirilebileceğini ifade etmektedirler.

İnşacı kuramlar, kimliğin sabit ya da doğuştan gelen bir yapıdan ziyade, kişinin içinde bulunduğu sosyal, kültürel ve tarihsel etkileşimler doğrultusunda biçimlendiğini ve zamanla değişebildiğini öne sürer. Bu anlayış, iki temel sonuca işaret etmektedir: Birincisi, kimliğin sabit değil, çoğul ya da değişken olması gerektiğidir; bu da bireylerin farklı durumlara göre kimliklerini yeniden şekillendirebildiklerini gösterir. İkincisi ise, toplumsal unsurların bireyin iç dünyasında nasıl özgün ve kişisel hale geldiğini açıklayan, ancak çoğu zaman göz ardı edilen karmaşık bir sürecin varlığına dikkat çeker. Bu nedenle inşacı bakış açısı, kimliği tekil, evrensel ya da tarih dışı bir öz olarak gören yaklaşımlara karşı çıkarak çağdaş dünyada kimlik oluşumunu eşitsizlikler ve iktidar ilişkileriyle birlikte ele alır. Ayrıca toplumsal cinsiyet, yaş, sınıf, milliyet, ırk ve etnisite gibi kimlik kategorileri, bu tartışmalarda hâlâ merkezi bir rol oynamaya devam etmektedir (Taylor, 2015: 1). Nitekim kimlik inşası, mesleki kimlik, cinsiyet kimliği, etnik kimlik gibi kurumsallaşmış kimlikler olarak adlandırılabilecek kavramlarla analiz edilebilir özelliktedir. Toplumsal düzeyde (toplumlar, organizasyonlar, klan vb.) sosyal olarak tanımlanmış kimlikler belirli bir ölçüde geçerli ve homojen bir yapıdayken, kişisel düzeyde bireylerin kendilerini nasıl tanımladıklarına bağlı olarak çeşitli şekillerde ifade edilebilir yapıdadır. Kişiler,

kimliklerini farklı kurumsal kaynaklardan oluşturma eğilimindedir ve bu kimliği inşa ederken yerleşik kategorileri kullanma dereceleri de farklılık gösterebilmektedir (Lindgren ve Packendorff, 2004).

Sosyal-bilişsel model çerçevesinden kimlik, kişinin kendisiyle ilgili bilgileri yorumlamak, sorunları çözmek ve karar vermek için kişisel bir referans çerçevesi sağlayan bilişsel bir yapı veya benlik teorisi olarak da kavramsallaştırılmaktadır. Aynı zamanda kişisel duyguyu inşa etmek, sürdürmek ve/veya yeniden inşa etmek için kullanılan sosyal bilişsel stratejileri yöneten ve düzenleyen bir süreç olarak görülmektedir. Üç farklı kimlik işleme tarzı açıklanmıştır. Bunlar, *bilgilendirici, normatif* ve *yaygın-kaçıngan* işleme yönelimleridir. Bilgilendirici bir işleme stiline sahip bireyler, kendileriyle ilgili fikirlerine şüpheyle yaklaşır ve kimlikle ilgili bilgileri kişisel kimlik çatışmalarını çözmek için amaçlı bir şekilde arar, işler ve kullanırlar. Buna karşılık, normatif bir işleme stiline sahip bireyler, kendileri için önemli kişilerin ve referans gruplarının standartlarını ve önerilerini içselleştirerek kolektif bir kimlik duygusu benimserler. Yaygın-kaçıngan bir işleme stiline sahip olanlar ise kimlik çatışmalarıyla yüzleşmekten kaçınırlar ve mümkün olduğunca erteleme eğilimindedirler. Onların eylemleri, kişisel olarak bilgilendirilmiş kararlar veya normatif standartlar yerine anlık durumsal ödüller ve taleplerden daha fazla etkilenir (Berzonsky, 2011). Diğer bir kimlik inşası üzerindeki etkisi bilinden benlik saygısının ise tek başına motivasyonel bir etkiye sahip olmadığı, anlam, süreklilik, farklılık, etkililik ve ait olma güdülerinin her birinin kimlikte bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutları üzerinde çeşitli doğrudan ve dolaylı etkilerini göstermektedir (Vignoles vd. 2006).

Kişiler kimliklerini sosyal öğrenme, doğrudan sosyalleşme ve yansıtılmış değerlendirmeler yoluyla da yeniden yaratabilirler. Nitekim insanlar, içinde bulundukları kültürden toplumsal rollerin anlamlarını ve beklentilerini öğrenirler. Bu süreç, gelecekte üstlenecekleri roller için hazırlık sağlar. Ayrıca, farklı toplumsal konumların birbirleriyle ilişkilerini anlamak da kimlik oluşumunda önemli bir mekanizmadır. Kimlik oluşumunda sosyal öğrenme önemli bir rol oynar. İnsanlar, benzer veya tamamlayıcı pozisyonlardaki başkalarını gözlemleyerek ne yapılması veya yapılmaması gerektiğini, en iyi uygulamaları ve gerekli davranışları öğrenir. Doğrudan sosyalleşme de ise kişiler yeni bir pozisyon ve rol üstlendiklerinde yalnızca gözlem ve deneyim yoluyla değil, doğrudan eğitim ve yönlendirmelerle nasıl öğrenme

sağladıklarını anlatır. İş ortamında verilen oryantasyon, evlilik öncesi danışmanlık gibi formal ve informal yönlendirmeler buna örnek gösterilebilir. Yansıtılan değerlendirmelerde ise kişinin kimliğini, başkalarının onu nasıl algıladığına dair düşüncelerden etkilenmektedir. Böylece kişi, başkalarının beklentilerine ve değerlendirmelerine göre kimliğini şekillendirmektedir (Burke ve Stets, 2009: 193-195).

2.4. Çağdaş Kuramsal Dönemde Kimlik

Kimliğin nasıl şekillendiği, bireyin yaşadığı dönemin toplumsal ve kültürel yapılarıyla yakından bağlantılıdır. Özellikle modern öncesi dönemlerde, toplumların daha durağan yapılar sergilemesi, bireylerin yaşamları boyunca belirli gruplara bağlı kalmaları ve bu gruplar içinde sosyalleşmeleri, kimliğin daha sabit ve tutarlı bir yapıda algılanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, modern öncesi dönemde kimliğin değişmeyen, tanımlanabilir ve süreklilik gösteren bir yapı olarak kabul edildiği görülmektedir (İlhan, 2013: 234-235). Modernleşmeyle değişen yapısal ve kurumsal boyutlar, bireylerin kimlik inşa süreçlerinin farklı toplumsal bağlamlarda ve farklı biçimlerde şekillenmesine neden olmuştur. Ayrıca kişinin içinde yaşadığı toplum ve etkileşimde olduğu kişiler kimlik oluşum sürecini önemli ölçüde etkilerken, teknolojik gelişmeler ve dijital iletişim araçlarının yaygınlaşması ile de kimliğin ortak kültürle etkileşimde olmasının devamlılığını da beraberinde getirmiştir. Kültürlerarası temasın bu denli kolaylılığı ve toplumsal dönüşümler ise kimlik algısının daha esnek, çok katmanlı ve karmaşık bir yapı haline gelmesine zemin hazırlamıştır (Köksal, 2022). Modernitenin yarattığı bu kırılmayla birlikte geleneksel kimlik anlayışı sorgulanırken, bireyler kendini tanımlama özgürlüğü çerçevesinde bireysel ancak aynı zamanda daha parçalı kimlikler geliştirmeye başlamışlardır. Böylece postmodern bağlamda kimlik artık net ve sabit kategorilerle tanımlanamaz, zamanın ve bağlamın etkisiyle bulanıklaşmış, sabit olmayan, göreli ve akışkan bir yapıya bürünmüştür. Farklılığa yönelen postmodern kimlik, sabit bir temele dayanmayan, sürekli değişen ve yeniden tanımlanabilir bir süreci ifade ederken, bireyin arzu ve ihtiyacına da uyum sağlama çabası içinde olmasıyla da açıklanmaktadır. Bu nedenle postmodern tutum, bireyin kimliğini evrensel bir normda değil, onu diğerlerinden ayıran şeylerle tanımlanmasında ısrarcı bir yapıda olduğu söylenebilir (Özkaya, 2024: 821-822; Karaduman, 2010).

Kimliği çoğulluğu bağlamında ele alan ve kimliklerin kesişen toplumsal deneyimlerle inşa edilen doğasını inceleyen kesişimsellik teorisi, Kimberlé Crenshaw'ın (1991)'ın çalışmalarıyla özellikle feminist teori içinde gündeme gelmiş ve kimliği kadınların sadece kadın olma deneyimleriyle değil cinsiyet, ırk, sınıf, etnisite ve göçmen olma durumları gibi farklı kimliklerinin kesişiminde yer aldıklarına dikkat çekerek, kimliğin tek bir anlayıştan uzak ve çoklu kimliklerin kesişiminde olduğu bir yaklaşımla açıklamıştır. Teori bu özelliği ile farklı kimlik deneyimlerindeki eşitsizliğin çakıştığı alanları anlamak için önemli bir kuramsal dayanak sunmuştur. Küresel hareketliliğin ve etkileşimin bir sonucu olarak kimliklerin yeniden şekillenmesi ve çoklu kimlerin ortaya çıkmasındaki dinamik kimlik fikrini ele alan hibrit kimlik yaklaşımı ise birçok etkenden daha fazla göç ile tanımlanarak anlam bulmuştur. Öyle ki kişiler göçle beraber sahip oldukları kimliklere ek olarak göç ettikleri yerde farklı kimlikler inşa edebilirken var olan kimliklerini değiştirip yeni melez kimliklerini de sahiplenebilirler. Bu nedenle hibrit kimliğin oluşum sürecinde göç, kimlik ve aidiyet gibi kavramlar önemli bir yere sahip olmuştur (Çağırkan, 2016). Bu bağlamda Homi Bhabha'nın (1994/2004: 53-56) 'üçüncü mekân' olarak adlandırdığı kavram, iki kültürün karşılaştığı noktada kültürel anlamların, sembollerin sabit ya da tek bir yoruma bağlı olmayacağını ifade etmiştir. Bu mekân, kültürün saf, sabit değişmez bir kimliğe sahip olduğu düşüncesini kabul etmeyerek, kültürel kimliklerin de tarihsel süreç içinde de değişip yorumlandığını ve yorumlanabileceğini anlatmaktadır. Bu şekilde kültürlerin hibritleşerek ve yeni kimlik formları üretilerek melez kimliklerin geliştirilebileceğini açıklamıştır. Göçmenlerin diğer kültürle karşılaştıkları noktadaki bu alan kimliğin çeşitli etkileşimlerle yeniden anlam kazandığı, karmaşık ve çok katmanlı bir yapıda olduğunu göstermektedir.

Anlaşılmaktadır ki çağdaş kuramsal dönemde genel olarak kimlik, geleneksel formdan uzaklaşarak farklı sosyal kimliklerin kesişiminde, süreç olarak modernizmin ötesinde çok daha dinamik ve esnek bir anlayışla ele alınmıştır. Bu bakış açısının ortaya çıkmasında, toplumsal yapılar ve iktidar ilişkilerinin karmaşıklığının yanı sıra göç, küreselleşme, teknoloji ve medyanın etkisinin de belirleyici olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, kimlik teorileri sosyal, tarihsel ve kültürel yapılarla iç içe geçmiş, çok katmanlı bir süreç olarak birbirini etkileyen bir dizi kuramla birlikte geliştirilmiştir. Geliştirilen bu kuramlar kimliğin çoğulluğuna dikkat çekerek kimliğin değişen ve kesişen yönlerine odaklanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KİMLİK VE FEMİNİZMİN GÖÇ VE GİRİŞİMCİLİK İLE KESİŞİMİ

Bu bölüm, göç ve girişimcilik dinamiklerinin kadınların kimlikleri üzerindeki etkisini ve bu sürecin feminist bakış açılarıyla kesişimini analiz etmektedir.

3.1. Kimlik Kesişiminde Göç ve Kimlik İlişkisi

Toplumsal bir varlık olarak insanın "ne" liğini ortaya koymak açısından kültür ve kimlik önemli bir inceleme alanıdır. Kültür, insanın "kim" olduğuna dair göstergelerin bütününden oluşan bir temsiliyet, bir kimliktir. Kişi, ait olduğunu düşündüğü topluluğun kültürel kimliğine de sahiptir (Okumuş, 2023). Ülkelerin ve kimliklerin ayrılmaz bir parçası olan sınırlar ise bu farklı kültür ve kimlikleri belirlemede ve ayırt etmede her zaman önemli belirleyiciler olmuştur. Bu sınırlar devletlerin sembolleri, ritüelleri ve kahramanlıkla ilişkilendirilen bir ortak geçmiş inşasında da yer almıştır (Kenneth ve Van Naerssen 2003: 62). Göç ise bireysel ve toplumsal sonuçlarıyla tarihsel süreçte savaşlar, olumsuz yaşam koşulları, doğal afetler, işsizlik, sömürgecilik gibi çeşitli nedenlerle zorunlu veya isteğe bağlı bir yerden bir yere göç ile insanların kimlik oluşumlarıyla yakından ilişkili olmuştur. Nitekim yaşanan göç deneyimleri insanların kültür, dil, çevre gibi en temel değerlerinden kopmalarına neden olmaktadır. Kişilerin sabit ve kesin olmayan kimliklerinin yaşanan deneyimlerle tekrar şekil almasına neden olduğu bilinmektedir (Tektaş, 2023: 1140). Öyle ki bir insan, doğup büyüdüğü yeri terk ettiğinde, sadece fiziksel olarak değil, aynı zamanda sosyal ve duygusal anlamda da büyük bir kayıp yaşamaktadır. Alıştığı çevrenin dışına çıktığında, onu tanımlayan sosyal bağlardan, kimlik unsurlarından ve güven veren ilişkilerden mahrum kalır. Yeni bir toplumda var olmaya çalışsa da geçmişine dair izlerin silindiğini ve kendisinin orada bir geçmişi olmadığını fark eder. Kendi değerleriyle yeni çevresinin değerleri arasında sıkışırken, aidiyet duygusunu tam olarak bulamaz ve kendini her zaman bir "öteki" olarak görülmeye devam eder (La Barbera, 2015: 3).

Zorunlu göç gibi hayat boyu deneyimi devam edecek olan beklenmeyen yaşam olayları kişilerin kimliklerini sorgulamalarına ve yeni bir kimlik oluşturmalarına neden olmaktadır. Kimliğin aktif inşa sürecinde bir yerden başka bir yere göç etmenin yeni kimlik geliştirmede sürekliliği ve değişimi temsil ettiği de bilinmektedir. Kişiler göç

ettikleri ve göç edilen yerlerle bağlarını sürdürerek kimlik oluşturma süreçlerinde bu bağları kullanmaktadır. Kimliğin oluşumundaki süreçlerde kişinin bulunduğu yer ile göç ettiği yer arasında dinamik bir ilişki vardır. Bu süreçler çevre ile etkileşim yoluyla geliştirilip sürdürülmektedir (Twigger-Ross ve Uzzell, 1996: 207). Sürekli yeniden inşa edilen kimlik, bu süreçteki sınırlamalar ile 'ötekileştirme' süreçlerini beraberinde getirmektedir. Kimlik inşası sürecinde, kişilerin sadece pasif alıcılar değil, aynı zamanda (bireysel ve kolektif düzeyde) sınırları ve kimlik inşalarında aktif roller oynadıklarını bilmek önemlidir. Çünkü insanlar, aileler, yerel topluluklar, din kurumları gibi çeşitli yapı ve eşitlik derecelerine sahip sosyal ağlara katılarak kimliklerini yeniden şekillendirmede önemli araçlar kullanmaktadır (Kenneth ve Van Naerssen 2003: 62). Ayrıca göçmenler hem geldikleri ülkenin hem de yaşadıkları ülkenin kültürel uygulamalarını ve anlatımlarını yeniden şekillendirerek, kültürlerin ve etnik grupların sabit, tek tip tasvirlerine direnç gösterebilirler. Göçmen kimlikleri, birden fazla kimlik unsurunun kesişimi olarak ele alınır ve bu da sürekli değişen, süreç içinde olan bir anlayış gerektirir (Al-Repholz 2015).

Erikson'a (1959) göre kişinin kimlik ile ilgili sorunları kritik aşamalarla ve yaşanan krizlerle kesintiye uğrayarak yaşam boyu etkisi devam etmektedir. Kimlik gelişiminin her aşaması bir sonraki aşamanın temelini oluştururken, erken dönem yaşanan deneyimler kimlik gelişiminde büyük rol oynamaktadır. Lindgren ve Wåhlin (2001)'in uzun süre görüşmeler ile yaptıkları araştırmalarında kişilerin hayatlarındaki iş ve özel yaşamlarındaki kritik olaylar ve kişisel kriz deneyimlemelerinin kişilerin yaşam biçimlerini gözden geçirmelerine neden olduğunu tespit etmişlerdir. Bu olaylar kişilerin kendilerine dair yeni bakış açıları kazanmalarına, öz farkındalıklarını geliştirmelerine neden olmaktadır. Göç etmek de kişinin deneyimlediği bir kritik olay olduğundan, örneğin; kişilerin kendi irade ve istekleri dışında bir yere göç etmeleriyle gidilen yerdeki toplumun kişiye yansıtılan kimliğin benimsenmesine ve kendi kimlik tanımlamalarını bu ölçütlere göre yapmalarına da neden olabilmektedir. Bu nedenle göç edilen ülkedeki yaşam deneyimleri kimlik tanımlamalarını da değiştirebilmektedir (Akyiğit ve Zor, 2021).

3.2. Zorunlu Göç'ün Mülteci Kimliği

Ulus-devletlerin ve hukukun perspektifinden zorunlu göç; bireyin geri gönderilmesi durumunda zulme uğrama riskine dair makul bir endişeyle

temellendirilen, yer değiştirmeye dayalı ve aynı zamanda siyasi, hukuki ve mekânsal boyutları olan bir durum olarak ele alınmaktadır (Pearlman, 2018). Zorunlu göçle beraber insani bir müdahaleye ihtiyaç duyan, normal yaşamından gönülsüz şekilde ekonomik sosyal ve kültürel bağlarından kopmak zorunda kalarak göç eden kişiler ise 'mülteci' olarak tanımlanmıştır (Black, 2001: 63). Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Cenevre Sözleşmesi veya Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1967 Protokolüne taraf olan bir ülkede olup olmaksızın ev sahibi ülke tarafından mülteci statüsünde tanınıp tanınmaması fark etmeksizin Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) tarafından tanınan ve Birleşmiş Milletler korumasından yararlanan kişilerdir. Mülteciler "*Irkı, dini, tabiiyeti, belirli bir sosyal gruba mensubiyeti ve siyasi görüşleri yüzünden haklı bir zulüm korkusu nedeniyle vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve söz konusu korku yüzünden, ilgili ülkenin korumasından yararlanmak istemeyen kişi*" olarak tanımlanmaktadır (IOM, 2009: 42-43). Bu tanım hukuki anlam ile eleştirisiz kullandığında mülteci olarak bu etiket içinde yer alan kişilere farklı tutum ve politikalar uygulanabilirken bu etiket içinde yer almayan kişilere farklı politikaların uygulanmasına neden olabilmektedir. (Black, 2001: 63).

Akut mülteci hareketleri, kendi ülkesindeki siyasi değişikliklerden, ordu hareketlerinden veya diğer dramatik "itici" faktörlerden kaynaklanır ve 1951 tanımında yer alan ortak zorunlu göç algısına karşılık gelmektedir. Ancak resmi ve en sık kullanılan bu tanım aynı zamanda kalıcı olarak zorla yerinden edilen kişileri kapsayan en dar tanımı da sunmaktadır. Sözleşmeden sonraki çalışmalarda tanımın daha geniş kapsamları kullanılmıştır. Bulundukları ülkeden istemeden, hazırlıksız şekilde kaçan ancak UNHCR tarafından resmi tanımın dışında kalan, geniş tanımlamalar kapsamında 'mülteci' olarak değerlendirme kabul edilmektedir. Çalışmalar mülteci tanımlamasına; insani mülteciler (savaşın veya yiyecek ve su eksikliğinin kriz yarattığı durumlar), vatansız kişiler (politika değişikliğinin insanları evsiz bıraktığı durumlar) ekonomik mülteciler (yoksulluk, az gelişmişlik veya sosyal dışlama nedeniyle göç etmek zorunda kalanlar) ve iklim mültecileri (iklim değişikliğinden kaynaklı mahsullerin yetmemesi, su seviyelerinin yükselmesi) gibi tanımlamalar yapılmıştır (Christensen vd. 2020: 10-11).

Mülteci kavramı, toplumsal ve siyasal düzeyde; farklılığa dayalı kimlik, yerinden edilme durumu ve yaşamın tehdit altında algılanması gibi üç temel ölçüt

doğrultusunda şekillendirilmiştir. Her ne kadar İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 1. maddesi "Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğar" ilkesini ortaya koysa da bu eşitliğin tanınması genellikle bir ulusa aidiyet koşuluna bağlanmıştır. Ulusal ve uluslararası siyasi yapılar mültecileri ve sığınmacıları bu normun dışında konumlandırmakta; bu durum, bireylerin ulus-devlet vatandaşlarına tanınan koruma ve haklardan mahrum bırakılmasına neden olabilmektedir. Ayrıca medyanın, hukukun ve siyasetin kendi kültürlerine ve geldikleri ülkeye dair farklı temsilleriyle karşılaştıklarında mültecilerin kişisel deneyimleri karmaşık hale gelebilmektedir. Bu benliğin parçalanmasına ve taşıdığı kimliğin eleştirel ve anlamlı yeniden değerlendirme sürecine girmesine yol açmaktadır (Noori, 2024: 12). Zorunlu göçün ile ilişkili risk faktörünün ve mülteci olma geçmişine ait hikâyenin varlığının özellikle gençlerin kendilerini birçok kimlik özellikleriyle tanımlamalarına ve geçmiş, şimdi ve geleceklerini bir arada anlamlandırma gereksinimleriyle şekillendirmelerine neden olmaktadır (Shahimi vd. 2024). Mülteci olma kimliğinin seçiminin ve kabulünün tamamen kişisel deneyimlere dayandığını, kişilerin geldikleri ülkeye, göç sonrası geçirdikleri süreye, cinsiyetlerine ve vatandaşlık statülerine göre farklılık gösterdiğini, zorunlu göçten sonraki yerleşimde mülteci etiketine yönelik duyguların öz-kimliklendirme ve dışsal algılarla iki aşamalı süreçten oluştuğunu Fee (2025) araştırmasında ortaya koymuştur. Ev sahibi ülkenin 'mülteci' kimliğine karşı tutumu ve kişilerin kendilerini gittikleri ülkede nasıl tanımladıklarıyla ilgili bakış açısı da bu sürecin açıklanmasına katkı sağlayan diğer bir konu olmaktadır. Mülteci olmanın durumu bir insan türü ile değil bir olma durumu ile açıklanabilirken, mülteci 'olma' ya da 'olma haline gelme' ifadesiyle kişilerin öznel deneyimlerin ve hislerinin zamanla kendi koşullarını ne ölçüde yansıttığını ve ne ölçüde kabul ettikleriyle şekillenen olgular olarak açıklanabilmektedir (Pearlman, 2018).

3.2.1. Kadın Mülteci Kimliği

Mülteci olma deneyimi, kadınlar açısından çoğu zaman, yalnızca fiziksel bir yer değişikliğini değil, aynı zamanda ciddi riskleri göze almayı da içeren zorlu bir yolculuk anlamına gelmektedir. Evli kadınlar bu süreci eşlerinden bağımsız bir şekilde göğüslemek zorunda kalabilirken, bekar kadınlar ise ya tamamen yalnız ya da çoğunlukla tanımadıkları kişilerle birlikte göç yollarına düşebilmektedir. Bu durum, kadınların göç sürecinde karşılaştıkları kırılganlıkları ve mücadele biçimlerini derinleştirerek, onları hem fiziksel hem de psikolojik açıdan büyük bir direnç

göstermeye zorlamaktadır. Mülteci olma durumu, bireyin kimliğinde hem kesintilere hem de sürekliliğe yol açtığından aynı zamanda direniş ve yeniden yapılanma süreçlerini içeren bir kimlik dönüşümüne ve inşasına da işaret etmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, güçlenme deneyimi yaşamış kadın mültecilerin dahi, kaçış öncesinde karşı karşıya kaldıkları travmatik koşulların ve mültecilik sürecinin etkilerini hâlen anlamlandırmaya ya da geride bırakmaya çalıştıkları görülmektedir (Moussa 1991). Khatib vd. (2024) göre, mülteci kadınlar dayanıklılıklarına rağmen eğitime, istihdama ve sosyal yaşama katılımda çeşitli engellerle karşılaşmaktadır.

Sideris (2003) Mozambikli mülteci kadınların savaş öncesi durumlarını ve savaş sonrası göçlerini incelediği çalışmasında, dini ve kültürel inançların, atalara ilişkin yerel sosyal inançların kadınları reddetme yetkisi ve kadınları mülkiyet olarak gören ataerkil yapıların kesişimindeki kültürün savaş sonrası tecavüze uğrayan kadınların reddedilme korkusu yaşamalarına da neden olduğunu tespit etmiştir. Cinsiyetlerine özgü travmatik deneyimler yaşasalar dahi (Taheri, 2024) mülteci kadınların göç sonrası sahip oldukları direnç, cesaret, hayatta kalma kararlılıkları, kimliklerini ve bütünlüklerini koruma yönündeki çabaları ile hedeflerine ulaşmak adına verdikleri mücadele, dikkate değer bir varoluş biçimine işaret etmektedir. Bu bakış açısı, onları yalnızca edilgen konumda olan kurbanlar olarak değil, maruz bırakıldıkları mağduriyetlere rağmen yaşamlarının bireysel ve kolektif düzeyde öznesi haline gelen kişiler olarak görmeyi mümkün kılar. Ülkelerini ve evlerini geride bırakma kararı ise, mevcut iktidar yapılarına, şiddet pratiklerine ve zulme karşı sessiz bir direniş biçimi olarak da okunabilir (Moussa 1991).

Cinsiyet hala farklı kültürlerde toplumsal ilişkilerin örgütleyici bir ilkesi olmaya devam etmektedir. Erkek egemenliğine dayalı ve kadınların itaatine odaklanan baskın söylem çerçevesinde, maddi koşullar, ideolojik yapılar ve kurumsal düzenlemeler gibi çeşitli güç odakları; kadın ya da erkek olmanın anlamına dair farklı deneyimlerin nasıl şekilleneceği konusunda belirleyici bir rol oynamaktadır. Toplumsal yer değiştirmenin bireyler üzerindeki etkisinde de cinsiyet temelli farklılık görülmektedir; çünkü kadınlar ve erkekler maddi olanaklara, sosyal konumlara ve güç ilişkilerine eşit şekilde erişememektedir. Bu eşitsizlikler, yer değiştirme sürecinde yaşanan duygusal tepkilerin ve aidiyet ya da kimlik kaybının her iki cinsiyet tarafından farklı biçimlerde deneyimlenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, ortaya çıkan

ihtiyaçlar ve verilecek tepkiler, kadınlar ve erkekler için farklı müdahale yaklaşımlarını gerektirebilmektedir (Sideris, 2003).

Uluslararası düzeyde mültecilerin korunmasına yönelik düzenlemeler, cinsiyet temelinde açık bir ayrım içermese de uygulamada tüm bireylerin eşit şekilde değerlendirilip değerlendirilmediği tartışmalı olabilir. Hukuki tanımlar, kadınların da mülteci statüsüne erişimini mümkün kılsa da bu statünün tanınmasında etkili olan koşulların tespitinde bazı zorluklar yaşanmaktadır. Özellikle mülteci kadınların maruz kaldığı belirli baskı biçimlerinin görünürlük kazanması her zaman kolay olmayabilir; bu da cinsiyet temelli deneyimlerin hukuki süreçlerde yeterince hesaba katılmaması riskini beraberinde getirmektedir. Bazı durumlarda, yalnızca kadın olmaktan kaynaklanan sistematik ayrımcılık ya da cinsel şiddet deneyimleri, kadınları yaşadıkları yerden ayrılmaya zorlayabilir. Üstelik geri dönmeleri hâlinde, geldikleri toplum tarafından maruz kalabilecekleri insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele riski de bu kararın arka planında etkili olabilir. Bu tür örneklerde dikkat çeken husus, mültecilik sürecinin yalnızca resmi statü kazanımıyla değil, bireyin ülkesinden ayrılmasına neden olan derin yapısal sorunlarla başladığının anlaşılması gerektiğidir. Ne var ki, bu gibi durumlarda kadınların yaşadığı özgül deneyimlerin yeterince fark edilmediği ve bu farkındalığın diğer koruma alanlarına kıyasla daha sınırlı olduğu görülmektedir. Gerçekte, 1951 Sözleşmesi'nde yer alan mülteci tanımının, cinsiyete dayalı zulüm biçimlerini doğrudan kapsayacak şekilde esnetilmesi ya da bu tür deneyimleri içine alacak biçimde uyarlanması her zaman mümkün ya da kolay değildir. Bu durum, kadınların maruz kaldığı belirli baskı ve şiddet türlerinin, sözleşmede belirtilen geleneksel zulüm kategorileriyle örtüşmemesi nedeniyle görünmez kalmasına yol açabilir (Johnsson, 1989). Mülteci kadınların yaşadığı bu benzersiz deneyimler, onların kimliklerini yeniden değerlendirmelerine ve geçmişte sahip oldukları kimlikleri sorgulayarak, içinde bulundukları yeni bağlamda farklı bir benlik inşasına yönelmelerine zemin hazırlamaktadır. Göç sürecinin getirdiği zorluklar ve dönüşümler, kadınların hem bireysel hem de toplumsal düzeyde kimliklerini yeniden kurmalarına aracılık eden bir sürecin parçası hâline gelmektedir.

3.2.2. Mülteci Kadın Girişimci Kimliği

Girişimcilik, kendine ait bir işe sahip olma, daha fazla gelir elde etme, istihdam sağlama, hayallerini gerçekleştirme ve hayat standartlarını yükseltmek gibi niyetlerle yönelinen bir faaliyettir (Karabulut, 2009: 11). Ancak bireylerin farklı motivasyonlarla

başka bir ülkeye göç etmeleri ve sonrasında o ülkede girişimcilik faaliyetlerine yönelmeleri, deneyimledikleri süreçlerin niteliğini ve karşılaştıkları koşulları önemli ölçüde çeşitlendirmektedir. Genel kanının aksine, mülteciler çoğunlukla ev sahibi ülkeler için yük olarak değerlendirilse de bazı mültecilerin sahip olduğu çeşitli yetenekler, bilgi birikimi ve deneyimler, onların ekonomik açıdan bağımsız olmalarını sağlamaktadır. Hatta bu bireyler, ev sahibi ülkelerin ekonomisine yatırım yapabilecek ve aktif katkı sunabilecek kaynaklara da sahip olabilmektedir (Alrawadieh vd. 2019, Newman vd. 2024, Ranabahu, 2024). Ne var ki mülteciler, sınırlı kaynaklar ya da hiçbir kaynağa sahip olmadan belirsizlik içinde iş güvencesi yokken ülkelerinden ayrılırlar. Uzun süreli işsizlik ve daha iyi alternatiflerin olmaması nedeniyle zorunlu ve ihtiyaca bağlı girişimler yapmaktadırlar. Kadın mülteciler için ise ırk, etnik köken, cinsiyetin kesiştiği noktada girişimci olmak daha da karmaşık hale gelmektedir (Huq ve Venugopal, 2021: 3).

Mülteciler, demografik özellikleri, göç ya da göçmenlik geçmişleri ya da bireysel deneyimleri ne olursa olsun, genel olarak girişimcilik faaliyetlerine karşı olumlu bir bakış açısına sahiptirler. Bu tutum, kayıtlı istihdama karşı bir isteksizlikten ziyade, serbest meslek sahibi olma yönünde güçlü bir istek ve eğilimin varlığına işaret etmektedir (Mawson ve Kasem, 2019). Birçok ekonomide mülteci girişimciliği giderek daha görünür hale gelirken (Alrawadieh vd., 2019), kadınların bu alandaki deneyimleri, cinsiyete dayalı özgül koşullar ve engeller nedeniyle kendine has zorluklar barındırmaktadır. Bu zorluklar, hem mültecilik statüsünün getirdiği yapısal dezavantajlarla hem de toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan eşitsizliklerle iç içe geçerek, kadın mülteci girişimcilerin karşılaştığı mücadeleleri daha karmaşık bir hâle getirmektedir.

Geleneksel girişimcilik anlayışında erkekler, büyük hayalleri için yaşayan, yaratıcı fikirler üreten ve tek başına başarıya ulaşan kişiler olarak betimlenirken, kadınların bu kalıba ne ölçüde uyduğu ya da girişimcilik deneyimlerini nasıl şekillendirdikleri üzerine bazı sorular ortaya çıkmaktadır. Kadınların genellikle kariyerlerini hayatlarının merkezine koymaları beklenmez, buna göre yetiştirilmezler. Ancak bazı kadınlar, kendi projelerinin peşinden gitme konusunda hem kendilerine güven duyarlar hem de bunu mümkün kılan fırsatlara erişebilirler. Bu da onları, iş, aile ve ev işleri arasında sürekli bir denge kurma sürecine taşır. Bu sürecin kadınlar için zaman zaman zorlayıcı olduğu, erkekler tarafından ise genellikle bir denge meselesi

olarak görülmediği ifade edilir. Görüşülen bazı kadınlar, bu dengeyi kurarken destek aldıklarını ve bunun bir ayrıcalık olduğunu düşündüklerini dile getirir. Bununla birlikte, bu kadınlar hem karşılaştıkları yapısal engellerin farkındadır hem de kendi yollarını çizerken bu engelleri aşabilmiş olmanın bilincindedirler (Lindgren ve Packendorff, 2004).

Senthanar vd. (2021)'nin girişimci mülteci kadınlar ile yaptıkları çalışmalarında görüşülen kadınların neredeyse tamamının, farklı bireysel koşullara sahip olsalar da girişimciliğe yönelme nedenlerini çoğunlukla ekonomik zorunluluk ve aile bütçesine katkı sağlama ihtiyacını açıklamaktadır. Kayıtlı istihdama katılımda yaşanan güçlükler girişimciliği onlar için daha erişilebilir ve anlamlı bir seçenek hâline getirmiştir. Bu bağlamda girişimcilik, mülteci kadınlara iş ve aile sorumluluklarını uyumlu bir şekilde sürdürebilecekleri bir alan sunarken, aynı zamanda bireysel güçlenme ve toplumsal katılım için de bir zemin oluşturmaktadır. Mülteci kadınlar için girişimcilik, ekonomik bir faaliyet dışında, yaşamın farklı alanlarını dengeleme olanağı sunan stratejik bir tercih olarak da öne çıkmaktadır. Kadınların büyük çoğunluğu, girişimciliğin sağladığı çalışma saatlerindeki esneklik sayesinde çocuk bakımını ve ev işlerini sürdürebilme imkânını önemli bir avantaj olarak görmektedir. Bu esneklik, onların yalnızca bir gelir elde etme aracı bulmalarını değil, aynı zamanda kendi yaşam programlarını belirleyebilme özgürlüğü kazanmalarını da sağlamaktadır.

Erkeklerden farklı olarak kadın girişimciler, daha fazla risk üstlenmeye eğilimli olma gerçeği ile kararlı ve dayanıklılıklarıyla kendi kaderlerini kontrol etmede daha fazla isteklidirler. Yenilikçi, kendine güvenen ve yaratıcı kadınlar olarak bireysel veya başkaları ile iş birliği içinde ekonomik bağımsızlık elde etmede yeteneğindedirler (Keskin, 2014: 72-73). Ancak mülteci kadınların girişimcilik yolculukları çoğunlukla "itici" faktörler belirleyici olmaktadır. Ekonomik baskılar, uzun süreli işsizlik ve alternatif gelir kaynaklarının yetersizliği gibi zorlayıcı koşullar, onları girişimcilik faaliyetlerine yönelten temel etkenler arasında yer almaktadır. Bu durum, pazardaki fırsatları fark ederek harekete geçmeye dayalı "çekici" faktörlerden daha baskın bir motivasyon kaynağıdır (Huq ve Venugopal, 2021).

Adeeko ve Treanor (2022)'un Birleşik Krallıktaki mülteci kadınlarla yaptıkları çalışmada girişimciliğin kadınlara "mülteci" kimliğinin taşıdığı olumsuz damgalanmayı ve algıları uzaklaşma imkânı tanısa da kaynaklara erişim, toplumsal

meşruiyet kazanma ve işletme yönetimi gibi alanlarda bu damgalanmanın etkileri sürmeye devam ettiğini belirlemişlerdir; hatta mülteci statüsü bu zorlukları daha da derinleştirmektedir. Hem cinsiyetleri hem de mültecilik statüleri nedeniyle çifte damgalanma yaşayan kadınlar için girişimcilik yalnızca ekonomik bağımsızlık, gelir elde etme ve daha güçlü bir sosyal konum kazanma aracı olmakla sınırlı kalmaz aynı zamanda kimliklerini yeniden kurma sürecine de zemin hazırlamaktadır. Girişimci kimliği benimseyen mülteci kadınlar, kendilerine dışsal olarak yüklenen olumsuz mülteci imajından uzaklaşarak, daha itibarlı ve güçlenmiş bir kimliğe sahip olduklarını hissedebilirler. Bu süreç, onların hem bireysel özerkliklerini pekiştirmelerine hem de toplumsal algılarla pazarlık etmelerine olanak tanır. Özellikle kadın mülteciler için kimlik inşa süreci, yalnızca mültecilik etiketiyle değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyetle ilişkili beklentilerle de şekillenmektedir. Bu durum, onların girişimcilik yoluyla kendilerini yeniden tanımlama çabalarını daha karmaşık ve çok katmanlı hâle getirebilir.

Kadınların girişimcilik kimliklerinin inşası, toplumsal yapılar ve iktidar ilişkilerinin biçimlendirdiği bir zemin üzerinde, bu dinamiklerle etkileşim içinde şekillenmektedir. Kesişimsellik yaklaşımı doğrultusunda ise kadınların mültecilik statüsü, etnik/kültürel kimlikleri ve iş kimlikleri bir arada var olur ve bu çoklu aidiyetler, iş kurma ve sürdürme süreçlerinde birlikte yönetilir. Kadınlar bu süreçte sadece ekonomik olarak üretken bireyler hâline gelmekle kalmaz, aynı zamanda geçmişlerinden getirdikleri kimliklerini ev sahibi toplumun normlarıyla ilişkilendirerek yeniden konumlandırırlar. Girişimcilik ise bu yeniden konumlandırma sürecinde hem kendilerini ifade etme hem de kendilerini yeniden tanıma fırsatı sunar. Ancak bu süreç, kültürel ve etnik aidiyetin yanında, mültecilik ve serbest meslekle ilişkili olumsuz yargıların da etkisiyle, kimi zaman görünür olmayı kimi zamansa geri planda kalmayı gerektiren stratejilerle şekillenir. (Ranabahu, 2024: 12-13). Tüm bu çeşitli etmenlere ve karşılaşılan zorluklara rağmen, kadınların kendilerini girişimci kimliğiyle özdeşleştirmelerine imkân tanıyan bir alan oluşmaktadır. Girişimcilik, kadın mülteciler için yalnızca ekonomik bir faaliyet olmanın ötesinde, özneleşme, güçlenme ve kimliklerini yeniden inşa etme sürecine katkı sunan bir yol haline geldiği söylenebilir.

3.3. Sınırları Aşan Mülteci Girişimci Kadınların Kimlik İnşası

Kadınlar genellikle ne yapmaları ve nasıl davranmaları gerektiği konusunda beklentiye tabilerdir. (Lindgren ve Packendorff, 2004). Geleneksel toplumlarda kadının rolü, genellikle aile ve toplumun belirlediği kültürel normlar tarafından şekillenmiştir. Bu normlar genellikle kadını ev içinde belirli rollerle sınırlayan ve toplumsal yaşamda daha az görünür kılan normlardır. Kadınlar genellikle anne ve ev eşi rolleriyle tanımlanırken, diğer alanlarda etkin olmaları engellenebilmektedir. Kadınların geleneksel yapılarla ilişkisinin çözümlenmesi, kadınların toplum içindeki rolünü, bu rollerin nasıl oluştuğunu ve değiştiğini anlamamıza yardımcı olabilir. Örneğin, bir toplumda kadınlara atfedilen rollerin ve beklentilerin kökenleri, kadınların sosyal hayattaki rollerini nasıl algıladıklarını ve bu rollerin nasıl şekillendirildiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır (Aktaş, 2013: 58). Mülteci kadınların ekonomik faaliyet içinde olmaları, tüm bu toplumsal cinsiyet rolleri etrafında kendi içinde yeni bir deneyimi ortaya çıkarmaktadır. Böylece yeni bir kimliğin inşa edilmesine alan açmaktadır.

Kadın mülteci girişimcilerin deneyimleri, cinsiyet, ırk ve etnik kökenin kesiştiği noktada ortaya çıkan çok katmanlı zorluklarla şekillenmektedir. Bu zorluklar, belirsizlik ortamında iş kurma çabalarıyla birlikte kimlik inşası süreçlerinde sosyal sermaye eksikliği ve ekonomik engeller olarak kendini göstermektedir. Bu kadınlar, yeni kimliklerini oluşturma sürecinde, hedeflerine ulaşabilmek adına hem bireysel becerilerine hem de sosyal ve politik destek mekanizmalarından yararlanma ihtiyacına sahiptir. Ancak, düşük benlik saygısı ve sınırlı öz değer algısı, kimi durumlarda bu süreci daha kırılgan ve zorlayıcı kılabilmektedir (Huq ve Venugopal, 2021: 3- 12). Zira kimliklerin oluşum süreci, içsel ve dışsal olarak bireyin kişisel deneyimlerinin yanı sıra sosyal çevresiyle kurduğu ilişkiler ve dış etkenlerle de şekillenmektedir. Bu nedenle, kimlik inşasının hem bireysel içsel dinamikler hem de toplumsal dışsal faktörlerle birlikte geliştiği söylenebilir. Üstelik bireylerin kimlikleri, çeşitli toplumsal etkileşimler ve öz değerlendirme süreçleri aracılığıyla da şekillenir; bu süreçte kurumsallaşmış kimlik kategorilerinden, örneğin cinsiyet ya da meslek gibi yapılardan izler taşımakla birlikte, her bireyin özgün bir kimlik biçimi geliştirdiği görülmektedir (Lindgren ve Wåhlin 2001).

Yaşam boyunca deneyimlenen önemli olaylar ve yaşanan kopukluklar, bireyin geçmiş ve gelecekteki kimlik inşa süreçlerindeki değişimleri ortaya koyar. Bu tür önemli hayat olayları, bireylerin kendilerini yeniden değerlendirmelerine ve dolayısıyla yaşadıkları olaylara ilişkin bakış açılarını değiştirmelerine yol açabilir. Bir işletme sahibi olma durumu, bu tür anlamlı yaşam olaylarına verilebilecek örneklerden biridir (Lindgren ve Packendorff, 2004). Girişimci mülteci kadınlar için yeni bir kimlik inşa süreci, çoğu zaman bir iş kurmakla başlayabilir. Kadınlar, hem işletme sahibi olmanın getirdiği sorumlulukları hem de toplumsal cinsiyet rolleriyle ilgili beklentileri aynı anda deneyimlediklerinde, kimliklerini yeniden değerlendirme ve şekillendirme ihtiyacı hissederler. Bu durum hem bireysel hem de toplumsal düzeyde kimlik dönüşümünü tetikleyebilir.

Breakwell (2010)'e göre kimlik gelişimi ve ifadesini şekillendiren dinamikleri anlamak için, bireylerin kimliklerine yönelik tehditlere nasıl yanıt verdiklerini anlamak önemlidir. Kimlik tehdidi, asimilasyon ve uyum süreçlerinin, kimliğin sürekliliği, farklılığı, öz-yeterliliği ve özsaygı gibi temel ilkelerine uyum sağlama konusunda başarısızlık yaşamasıyla ortaya çıkar. Bu tür tehditler, istenmeyen durumlar olarak kabul edilir ve birey, kimlik süreçlerinin sağlıklı işleyişini yeniden tesis etmek için çaba gösterir. Örneğin, geleneksel göçmen imajı kişinin yabancı bir yerde ev kurduğu, başka bir ortama uyum sağladığı ve ardından göç edilen ülkenin kültürünü benimsediği şeklindedir. Ancak kişilerin birlikte yaşama ihtiyacı gereği, kimliğini ait olduğu topluma göre şekillendirme çabasına girebilmektedir. Bu sebeple göç deneyimi, bireyin en temel gereksinimlerinden biri olan aidiyet duygusunu sarsan bir olaydır. Aidiyet, bireyin içinde yaşadığı toplumla kurduğu bağı ifade ederken birey aidiyet bağı sayesinde içinde bulunduğu topluma uyum sağlayarak onunla bütünleşme sürecini tamamlamaktadır. Aidiyet duyduğu değerlerden uzak kalan göçmen, ev sahibi toplumda büyük bir yoksunluk duygusuyla karşılaşır. Bu durum, "ait olmanın sağladığı güvenlik hissinden" yoksun kalmanın bir sonucudur ve göçmeni kimlik arayışına sürükler. Bu nedenle, iki ulusal kimliğe aidiyet duygusunun yanı sıra iki ülkeyi birbirine bağlayan davranış ve faaliyetleri de içeren bir transnasyonalizm gelişebilmektedir (Kenneth ve Van Naerssen 2003: 68, Tektaş, 2023: 1138-1141). Ancak göçmenlerin kimlik oluşumu yalnızca kişisel yaşam deneyimlerinin verdiği öznel anlamlarla açıklanmadığı gibi kimlik inşası süreci, göç politikaları, vatandaşlık sistemleri, hâkim kültürel normlar ve değerler ile hem göçmenlerin geldikleri hem de

yaşadıkları ülkelerin kurumları ve sınıflandırmaları gibi daha geniş yapısal ve kurumsal faktörler bağlamında da incelenmektedir (Al-Repholz 2015).

3.4. Kadın, Kimlik ve Göç İlişkisinde Feminist Yaklaşım

Postmodern cinsiyet araştırmaları, erkeklik ve kadınlık gibi temel kimlik kavramlarının sabit ve evrensel olmadığını, aksine tarihsel ve kültürel bağlamlara göre farklı şekillerde anlam kazandığını vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, cinsiyet kimliklerinin değişken ve esnek yapısını ortaya koyarak, geleneksel kalıpların ötesinde yeni düşünme biçimlerine kapısını aralar. Böylece, 'erkek' ve 'kadın' tanımlarının sabit olmadığını, sosyal ve mekânsal koşullara bağlı olarak yeniden biçimlendiğini anlama imkânı sunar (Lindgren ve Packendorff, 2004). Tıpkı göç süreciyle toplumsal cinsiyetin anlamının değişmesi gibi, ırk, etnisite ve cinsellik gibi kimliğin diğer unsurlarının da göç yoluyla yeniden şekilleniyor olması bu durumu açıklamaktadır. Bu tür kimliklerin göç yoluyla nasıl toplumsal olarak yeniden üretildiğini inceleyen coğrafi araştırmalar, feminist yaklaşımlardaki ilerlemeler sayesinde mümkün hale gelmiştir. (Gilmartin, 2008: 1840).

Göç süreci, kadınlar açısından özgün deneyimler ve dinamikler barındırır çünkü kadınlar hem geldikleri toplumda hem de göç ettikleri yeni ortamda cinsiyete dayalı farklılaşmış bir konumda bulunurlar. Kadın kimliği, onların işgücü piyasasına katılım biçimlerinden sosyal rollerine kadar pek çok alanda erkeklerden ayrışan deneyimler yaşamalarına neden olmaktadır. Bu nedenle, kadınların göç deneyimlerini anlamak için yalnızca genel göç kuramları yeterli olmamaktadır aynı zamanda feminist kuramların sağladığı kavramlar ve araçlarla bu farklılaşmanın açıklığa kavuşturulması önemli hale gelmektedir. Feminist yaklaşımlar, kadınların maruz kaldığı yapısal eşitsizlikleri, güç ilişkilerini ve cinsiyete dayalı ayrımcılıkları görünür kılarak, kadınların göç sürecindeki özgün deneyimlerini daha derinlikli biçimde analiz etmeyi mümkün kılmaktadır (Winkler, 2017). Ne var ki toplumsal cinsiyet ve farklılık, göçmen grupların kimliklerine yönelik sınırlamaların belirlenmesinde temel rol oynamaktadır. Feminist araştırmalar, ulus devletlerin sınırlarının sadece coğrafi değil, aynı zamanda toplumsal hiyerarşilerle şekillendiğini de ortaya koymaktadır. Kadınların ulusal sınırları aşarak göç etmeleri, toplumsal gruplar arasındaki ayrımların yeniden inşasıyla doğrudan ilişkilidir ve bu süreç, ulus anlayışının göçmen kadınların sömürülmesini kolaylaştıran yapısal mekanizmaları da açığa çıkarmaktadır. Böylece,

göçmen kadınların deneyimleri, sadece göç olgusu bağlamında değil, aynı zamanda cinsiyet ve güç ilişkilerinin karmaşık kesişiminde de değerlendirilmelidir (Silvey, 2005).

Feminist söylemler, kadınların kendilerine dayatılan kimlik tanımlamalarından kurtulma mücadelesinin, aynı zamanda kadınların gerçek anlamda bireyleşme süreci olduğunu savunmaktadır. Bu mücadele, ataerkilliğin ve erkek egemen imge ve kuralların derinlemesine sorgulanmasını içermektedir. Bu, kadınların önceden kabul edilen cinsiyet rollerine ve kimliklerine meydan okuyarak, kendilerini özgürce ifade etme ve alternatif kimlikler yaratma sürecini içermektedir. Feminist perspektif, kadınların bireysel özgürlüklerini ve kendi kendilerini tanımlama haklarını vurgularken, toplumsal cinsiyet normlarına karşı çıkarak kadınların özgürleşme sürecini teşvik eder. Bu şekilde, kadınların kendilerini gerçekten ifade edebilecekleri ve kendi kimliklerini özgürce oluşturabilecekleri bir alan yaratılmasını desteklemektedir (Aktaş, 2013: 53). Herder (2023) çalışmasında mülteci kadınların göç sonrası toplumsal cinsiyet kimliklerini yeniden müzakere ettiklerini ve bu değerlendirmelerinin bazı kadınlar için özgürleştirici nitelikteki yeni kadınlık deneyimlerinin oluşmasının ortamını hazırladığını belirlemiştir. Yerinden edilme durumu, beraberinde mültecilik, etnisite, sınıf gibi kesişen kimliklere dayalı yeni zorlukları da berberinde getirmektedir. Elde edilen bulgular, katılımcıların farklı sosyal ve kültürel bağlamlar arasında çoklu kimliklerini taşıyarak hareket ettiklerini göstermektedir. Ayrıca, yalnızca kadınlık kimliği değil, aynı zamanda feminizme dair düşünce ve değerlerin de bu süreçte yeniden gözden geçirildiği ve değerlendirildiği de görülmektedir.

3.4.1. Göçün Feminizasyonu

Toplumsal cinsiyet normları ve önyargıları gündelik yaşamın pek çok alanını etkilemektedir. Ancak bu etkiler göçmenler açısından daha özgül ve derin bir önem taşımaktadır. Öyle ki, göç deneyiminin kendisi bile toplumsal cinsiyetli bir olgu olarak tanımlanmıştır. Yaş, ırk, etnisite, milliyet, engellilik durumu, sağlık koşulları ve sosyoekonomik statü gibi başka birçok etkenle kesişen toplumsal cinsiyet, göçmenlerin sahip olabilecekleri fırsatları ve karşılaşabilecekleri engel ile riskleri doğrudan etkilemektedir (Bauloz vd. 2024: 166).

Kadın ve erkek olarak göçteki katılımda göç edilen ve göç alan toplumların toplumsal cinsiyet normlarıyla göç arasındaki karmaşık etkileşimi ortaya çıkarmaktadır. Bu etkileşimler, farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda farklı şekillerde kendini göstererek bölgesel toplumsal cinsiyet temelli göç kalıplarını üretmektedir. Kadın göçünün artmasında göç veren ülkedeki sosyoekonomik dönüşümler, varış ülkesindeki iş gücü piyasasında yaşanan değişimler, hukuki ve yapısal koşullardaki değişiklikler ve göç ve göçmen kadınlara dair toplumsal tutumların değişmesi gibi etkenler neden olmaktadır. Ayrıca ekonomik reformlar, artan erkek işsizliği, sosyal hizmetlerin azalması, yükselen boşanma oranları ve kadınların artan hane sorumlusu rolü gibi unsurlar, kadınları göç etmeye yönlendirmektedir. Bu nedenlerin getirdiği sonuçlarla göçün feminizasyonu, kadınların bağımsız emek göçmenleri rolüne dikkat çekmeyi amaçlamaktadır (Hofmann ve Buckley, 2013: 509-510).

Sanayi sonrası dönemde hizmet sektörünün genişlemesi, endüstriyel toplumların bilgi temelli toplumlara dönüşmesi ve küresel ekonomik yapının değişmesiyle birlikte, daha ucuz ve verimli görülen kadın iş gücüne olan talep artmış bu durum kadınların göçünü araştırma konusu haline getirmiştir (Park, 2008). Kadınların bireysel olarak göç etme kararları, yalnızca ekonomik nedenlerle değil, aynı zamanda aile içindeki toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerden sıyrılma arayışıyla da şekillenmektedir. Özellikle Güney'den Kuzey'e yapılan göç, kadınlar açısından bir aile geçindirme stratejisi olmanın ötesinde, ev içi eşit olmayan sorumluluklardan kurtulma ve toplumsal rollerin yeniden tanımlanması için örtük bir yol haline gelmektedir. Kadınlar hem kendi ülkelerinde iş gücü piyasasında daha dezavantajlı konumda bulunmakta hem de "bakım veren" kimlikleri nedeniyle belirli, düşük ücretli ve cinsiyetlendirilmiş iş alanlarına yönlendirilmektedir. Bu durum, onların göç kararlarını daha duygusal ve kişisel nedenlerle açıklamalarına da yansımaktadır. Ataerkil yapı yalnızca gönderici ülkelerde değil, aynı zamanda kadın emeğini ucuz iş gücü olarak gören ev sahibi ülkelerde de etkisini göstermektedir. Böylece kadın göçü hem küresel kapitalizmin hem de farklı coğrafyalardaki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin kesişiminde yer almakta; kurumsal alanın dışındaki yeniden üretim emeğinin uluslararası düzeyde nasıl örgütlendiğine dair dikkat çekici bir örnek sunmaktadır (Parreñas, 2015). Yeniden üretim kavramı, emek süreçlerinin dönüşümünü ve bu süreçlerin hane içindeki ya da dışındaki kişiler arasında nasıl paylaşıldığını anlamaya yardımcı olmaktadır (Kofman, 2014: 90-91).

1980'ler ve 1990'larda toplumsal cinsiyetin toplumsal bir inşa olduğunu savunan feminist kuramların gelişimiyle birlikte, göç araştırmaları da toplumsal cinsiyet ve göç ilişkisini daha derinlemesine incelemeye başlamıştır. Bu kuramsal ilerlemeler, toplumsal cinsiyet ile göçün bireysel, hane içi ve toplumsal düzeylerde nasıl kesiştiğini, toplumsal cinsiyet kimlikleri, rolleri ve ilişkilerinin göçmen öznelliğini, karar alma süreçlerini, göç kalıplarını ve göç döngüsü boyunca yaşanan deneyimleri nasıl etkilediğini anlamada önemli bir dönüm noktası olmuştur (Bauloz vd. 2024: 167). Bu döneme kadar, kadınların neden göç ettikleri, nereye göç ettikleri ve yeni toplumlara nasıl uyum sağladıkları gibi özgül meselelerine yeterince odaklanılmamış, göç sürecinde karşılaştıkları sorunlar kapsamlı biçimde incelenmemiştir. Göçün feminizasyonu, göçün cinsiyetlendirilmiş doğasına dikkat çekerek göç süreçlerinin toplumsal cinsiyet boyutuna odaklanmış özellikle kadınların bu süreçlerdeki artan temsiline ve özgül deneyimlerine odaklanan bir çerçeve sunmuştur (Park, 2008). Böylece kadın göçünü anlamının, nedenlerinin ve sonuçlarının toplumsal cinsiyet bağlamında nasıl inşa edildiğine dair eleştirel bir sorgulamayı da beraberinde getirmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SURİYELİ MÜLTECİ KADINLARIN GİRİŞİMCİLİK DENEYİMLERİ VE KİMLİK İNŞASI SÜREÇLERİNİN FEMİNİST VE KESİŞİMSELLİK TEMELLİ ANALİZİNİ İNCELEMEYE YÖNELİK SAHA ARAŞTIRMASINDAN ELDE EDİLEN VERİLERİN ANALİZİ

4.1. Araştırma Hakkında

Bu bölüm araştırmanın amacı, önemi ve yöntemi, örneklem ve sınırlılıkları ile ilgili bilgileri içermektedir. Bu bilgiler sonrası saha araştırmasından elde edilen verilerle analiz edilen bulgular yorumlanıp detaylandırılmaktadır.

4.1.1. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi

İnsanların ekonomik, sosyal, siyasi ya da güvenlik gibi farklı nedenlerle bir yerden başka bir yere hareketini ifade eden göç, birçok etki ve değişimi de beraberinde getirmektedir. Amacı ne olursa olsun fiziksel bir yer değiştirmenin ötesinde kültürlerin, kimliklerin, toplumsal aidiyetlerin ve ekonomik koşulların da yer değiştirdiği çok boyutlu özelliğe sahiptir. Bu nedenlerle göç eden bireylerin deneyimleri, benzer geçmişlerden ve ortak koşullardan beslenerek belirli anlam çerçevesinde şekillenmektedir. Özellikle göç, güvenlik amacıyla ve plansız gerçekleştirildiğinde hem göç eden hem de göç edilen yerdeki bireyleri ve toplulukları bireysel, toplumsal, ekonomik, psikolojik ve yapısal düzeylerde çok katmanlı ve uzun vadeli biçimde etkileyebilmektedir. Bu nedenlerle zorunlu göç sonrası edinilen mülteci kimliği ile sahip olunan etnik, kültürel, mesleki ve dini kimliklerin de kesişmesi de yeni kimliklerin inşa edilmesine ve mevcut kimliklerin yeniden tanımlanmasını beraberinde getirmektedir.

Mülteciler, göç ettikleri ülkede çeşitli zorluklarla karşılaşırken, bu zorluklara karşı dayanıklılık ya da güçlenme stratejileri geliştirerek yeni yaşam koşullarına uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Öyle ki zorunlu göç süreci etkileriyle beraber her birey için kendine özgü deneyim içermekte ve farklı düzeylerde etki yaratmaktadır. Girişimcilik bu zor koşulların iyileştirilmesinde hem ekonomik hem sosyal hem de toplumsal uyum sürecinde, genellikle istihdam süreçlerinde yer alamayan ve ekonomik dezavantaj yaşayan mültecilerin başvurduğu ekonomik faaliyet olarak yer almaktadır. Bu süreçte, özellikle mülteci kadınlar girişimci olarak karşılaştıkları

zorluklara ek olarak toplumsal cinsiyet rollerinin ve ataerkil düzenin dayattığı sınırlamalar ve engellerle de karşı karşıya kalmaktadır. Park (2008)'a göre de toplumsal cinsiyet, uluslararası göç sürecinde varlığını güçlü bir biçimde sürdürmekte ve çoğunlukla ataerkil toplumsal düzenin etkilerini taşımaktadır.

Mülteci kadınların göç sonrası girişimcilik deneyimlerinin araştırılması, bu faaliyet içindeki kadınların karşılaştıkları toplumsal cinsiyet temelli zorlukları anlamaya, uygun destek mekanizmalarının geliştirilmesine ve ekonomik, toplumsal, kültürel ve psikososyal boyutlarıyla çok yönlü bakış açısıyla ele alınmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu zorluklar içindeki yönelimlerini tüm kesişen aidiyetlerle kimliklerinin yeniden inşa etme süreçlerini anlamaya yardımcı olacaktır. Bu çalışmanın göç, toplumsal cinsiyet, girişimcilik ve kimlik çalışmaları literatürüne katkı sağlaması beklenmektedir. Bunun yanı sıra Suriyeli mülteci kadınların girişimcilik deneyimlerini, kimliklerini ve toplumsal rollerini tanımlama süreçlerini anlamlarına da yardımcı olacaktır.

Bu çalışmanın amacı Suriye'den Türkiye'ye zorunlu göç ile gelen mülteci kadınların girişimcilik deneyimlerinin nasıl şekillendiğini ve bu deneyimle kimlik inşa süreçlerinin nasıl yapılandığını feminizmin kesişimsellik yaklaşımıyla incelemektir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dikkat çeken feminizm, kadınların ataerkil düzen içindeki yaşam deneyimlerini, bu deneyimlerin kimlik inşa süreçleri üzerindeki etkilerini ve kadınların girişimcilik süreçlerinin nasıl yapılandırıldığını anlamak için bu çalışmaya önemli bir çerçeve sunmaktadır. Mülteci kadınların girişimcilik faaliyetlerinin toplumsal cinsiyet bakış açısıyla ele alınması girişimciliğin sadece ekonomik faaliyet olarak görülmesini değil aynı zamanda toplumsal cinsiyet rollerinin, ataerkil yapının ve kesişen kimliklerin etkisi altında şekillenen özgün bir süreç olarak anlaşılmasını sağlayacaktır. Böylece mülteci kadınların bu süreçte girişimcilik yoluyla geliştirdikleri direnç ve güçlenme biçimlerini de görünür hale getirecektir. Çalışmada yanıtlanması amaçlanan temel sorular şu şekildedir:

- Kadınların zorunlu göç sonrası girişimcilik faaliyetini gerçekleştirmek istemelerindeki motivasyon nedir?
- Toplumsal cinsiyet rolleri ve ataerkil yapı, mülteci kadınların girişimcilik faaliyetlerini nasıl şekillendirmektedir?

- Feminizm teorisi kapsamında kadın, girişimci ve mülteci kimlikleri nasıl bir kesişim halindedir?
- Mülteci kimliği, kadınların girişimcilik süreçlerini hangi yönlerden etkilemektedir?
- Mülteci kadınların kimlik inşa süreçleri girişimcilikten nasıl etkilenmektedir?
- Girişimcilik faaliyeti, mülteci kadınların sosyal, ekonomik ve kişisel güçlenmelerini nasıl etkilemektedir?

Araştırma nitel araştırma yaklaşımıyla tasarlanmıştır. Nitel yöntemler, katılımcıların deneyimlerini, düşüncelerini, anlam dünyalarını ve öznel bakış açılarını derinlemesine inceleme imkânı sunan yöntemlerdir. Nitel yöntemin fenomenolojik araştırma deseniyle kurgulanan bu çalışma, olguların derinlemesine ve ayrıntılı şekilde anlamlandırılmasına, kişilerin yaşamları, algıları ve yaklaşımları ile ilgili çıkarımlarının yapılabilmesine olanak sağlamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Bu bağlamda araştırmanın odak noktası, Suriyeli kadın mültecilerin, girişimcilik deneyimleriyle beraber kimlik inşa süreçlerinin özünü anlamaktır. Bu deneyimler, feminist yaklaşımına dayandırılarak incelenmiştir. Feminist yaklaşım, kadınların sesini görünür kılması ve onların deneyimlerini merkeze alarak toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini, güç ilişkilerini ve ataerkil yapının kadınların yaşamları üzerindeki etkilerini eleştirel bir gözle inceleme fırsatı sağlaması nedeniyle tercih edilmiştir. Ayrıca araştırmada yöntemsel olarak kesişimsellik yaklaşımı benimsenmiştir. Kesişimsellik, bireylerin kimliklerinin yalnızca tek bir eksende değil, aynı zamanda cinsiyet, etnisite, göçmenlik statüsü, sınıf gibi çoklu eksenlerin kesişiminde şekillendiğini ortaya koymaktadır (Crenshaw, 1989). Bu nedenle araştırmada veri toplama ve analiz süreci, katılımcıların deneyimlerini bu çoklu kimlik konumlanışlarını dikkate alarak anlamaya yönelik ilerlemiştir. Analiz sürecinde ise temalar, katılımcıların kesişen kimlik konumları üzerinden, toplumsal cinsiyet algılarından, iş kurma süreçlerinde karşılaştıkları zorluklardan ve ekonomik stratejilerden yola çıkarak tümevarımcı bir yaklaşımla oluşturulup yorumlanmıştır. Her tema, katılımcıların işletme faaliyetleri sırasında edindikleri deneyimler ışığında detaylandırılmış ve katılımcıların deneyimlerinin özünü yansıtacak biçimde yapılandırılmıştır. Ayrıca görüşme soruları kadınların girişimcilik deneyimleri ile beraber bu süreçte mülteci olmaktan ve toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan çok katmanlı zorlukları ve stratejileri de açığa çıkarmayı hedeflemiştir. Araştırmacı,

toplumsal cinsiyet rolleri ile ilgili deneyimlerini paylaşarak eşitlikçi bir ilişki kurmaya çalışmıştır.

Katılımcılar Türkiye'de kendi işini kurmuş Suriyeli kadın mülteci girişimcilerden oluşmaktadır. Katılımcı sayısı veri doygunluğuna göre belirlenerek 20 Suriyeli mülteci girişimci kadınla yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla, yüz yüze derinlemesine görüşmelerle gerçekleşmiş ve veriler tematik analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Tematik analiz, fenomenolojik araştırmalarda sıklıkla kullanılan ve katılımcıların ortak deneyimlerinden türeyen temaların sistematik biçimde ortaya konulmasına imkân tanıyan bir yöntemdir (Braun ve Clarke, 2006). Araştırmanın saha görüşmeleri 15 Ocak 2025 tarihi ile 12 Mayıs 2025 tarihi arasında yürütülmüştür. Görüşmeler için öncelikle amaçlı örnekleme yöntemiyle ulaşılan kadınlarla saha araştırması gerçekleştirilmiş, ardından bu katılımcıların yönlendirmeleriyle kartopu örnekleme yöntemi kullanılarak diğer girişimci kadınlara ulaşılmıştır. Görüşmeler, önceden telefonla randevu alınarak, kadınların işletme faaliyetlerini yürüttükleri mekânda ve onların tercih ettikleri zamanda gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler çevirmen desteğiyle Arapça dilinde gerçekleşmiş ancak iki katılımcının az da olsa Türkçe bilmelerinden kaynaklı katılımcıların tercihine göre görüşme Türkçe veya Arapça yapılmış, bu durumda gerektiğinde çevirmen desteği sağlanmıştır. Görüşmeler sırasında anlaşılmayan sorular gerektiğinde yeniden sorulmuş, katılımcıların yanıtlarını derinleştirmek amacıyla ek sorular da yöneltilmiştir. Ortalama 45 dakika ile 75 dakika arası süren görüşmeler, katılımcıların onayıyla ses kaydına alınmış, her görüşme detaylı bir şekilde yazıya aktarılmış ve anonimleştirilmiştir. Araştırmada etik kurallar gözetilerek katılımcılardan görüşme için onay alınmıştır ve gönüllülük esasına dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların kimlikleri gizli tutularak, analiz ve raporlama sürecinde takma isimler kullanılmıştır.

4.1.2. Araştırmanın Evreni, Örneklemi ve Sınırlılıkları

Araştırmanın evreni Hatay, Suriye iç savaşı sonrası en çok göç alan illerden biri olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin 'açık kapı' politikası sonucunda savaş sonrası Türkiye'ye geçici koruma altındaki mültecilerin göçü başlamıştır. Hatay'ın Suriye ile kara sınırında yer alması ve coğrafi yakınlığından kaynaklı, Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye geçişinde tercih ettikleri illerden biri olmuştur. Tarihsel olarak bölgenin paylaştığı coğrafi ve kültürel bağları özellikle Antakya, Reyhanlı ve Kırıkhan gibi ilçelere mültecilerin yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Bu ilçelerde yaşayan Suriye

Türkleri ve Arapları, dil, din ve kültür açısından benzerlikler taşımalarından dolayı mültecilerin uyum süreçlerinde daha az zorluklar yaşamalarını sağlamıştır. Bu faktörler Hatay'ı Suriyeli mültecilerin yoğun olarak yerleştikleri bir bölge haline getirmiştir. Hatta bu göç dalgası Hatay'ın demografik yapısının değişmesine ve toplumsal süreçlerinin yeniden şekil almasına neden olmuştur.

Türkiye, Suriye iç savaşı sonrası dünyada en fazla mülteciye ev sahipliği yapan ülke konumunda yer almıştır. 2011 yılında başlayan Suriye iç savaşının 2025 yılının Ocak ayı itibariyle sona ermeye başlamasıyla birlikte, Suriyelilerin ülkelerine gönüllü geri dönüşleri başlamış ve bu süreç Türkiye'deki mülteci sayısında gözle görülür bir azalmaya yol açmıştır. 2021 yılında 3.737.369 kişi ile en yüksek düzeye ulaşan mülteci sayısı, 2025 yılı Ekim ayı itibariyle 2.435.376 kişiye gerilemiştir. Bu nüfus içinde kadın mültecilerin sayısı 1.176.353 olmuştur. 2016 yılında Hatay'da 379.141 olan geçici koruma kapsamındaki mülteci sayısı ise 2025 yılının Ekim ayı itibariyle 158.285 kişi olarak kaydedilmiştir (GİB, 2025)[5]. Ayrıca, Hatay, mülteci kadın girişimci sayısı bakımından İstanbul ve Gaziantep'in ardından üçüncü sırada yer almaktadır (Building Markets, 2022). Bu araştırmanın 15 Ocak 2025 ile 12 Mayıs 2025 tarihleri arasında, yani Suriye'ye gönüllü geri dönüşlerin hız kazandığı bir süreçte ve bu bölgede etkisi hala devam eden 2023 yılı Şubat ayında yaşanan büyük depremler sonrası yürütülmüş olması, çalışmanın önemli sınırlılıkları olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, mülteci kadınların araştırma kapsamında incelenen kimlik inşası süreçlerindeki geleceğe yönelik belirsizlikler, girişimcilik deneyimlerini ve geri dönme olasılıklarının, kadınların mevcut konumlarını ve potansiyel geri dönüş süreçlerindeki kimliklerini nasıl şekillendireceğini anlamak açısından önemli bir unsur oluşturmaktadır.

Araştırmanın örneklemi, Hatay ilinde ikamet eden, küçük ölçekli işletmelerini fiilen yürüten, Ticaret Odası'na kayıtlı ve kayıtsız, Kırıkhan ve Reyhanlı ilçelerindeki işletme sahibi Suriyeli mülteci kadınlardan oluşmaktadır. Görüşme yapılan ilçeler özellikle Suriye iç savaş sonrası Hatay'da, Antakya'da dâhil en çok göç almış ilk üç ilçe içerisinde yer almaktadır. Araştırmaya dâhil edilen kadınların, en az iki yıldır aktif olarak girişimcilik faaliyetlerini sürdürmeleri ve Hatay ilinde ikamet etmeleri temel katılım ölçütü olarak belirlenmiştir. Kadınlar, çoğunlukla hizmet odaklı, kuaförlük ve

[5] Goc.gov.tr (Erişim Tarihi: 07.10.2025)

terzilik gibi kadınlaştırılmış mesleklerde faaliyet göstermekte, bireysel küçük işletmeler ve evden yürütülen girişimcilik faaliyetleriyle işlerini sürdürmektedir. Bu çıktı bu çalışma için sınırlılık oluşturmaktadır. Nitekim farklı sektörlerde girişimcilik yapan mülteci kadınların deneyimlerini yansıtmayacaktır. Ayrıca görüşmeler sırasında çeviri desteğinin alınması bazı ifadelerin tam anlamıyla aktarılmasını zorlaştırmış olabilir.

Kadınların altısı işlerini evlerinden yürütürken, 14 kadının kendine ait iş yeri vardır. Çoğunlukla hizmet sektöründe faaliyet gösteren kadınlardan sadece ikisi ortaklık yoluyla işlerini kurmuştur. Medeni hali 'dul' olan kadınlar ya eşlerinden boşanmış ya da eşleri vefat etmiş olarak tanımlanmaktadır. Örnekleme ait ayrıntılı bilgiler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1.
Katılımcılara Ait Tanımlayıcı Bilgiler

İsim	Yaş	Göçten Önceki Meslek	Göç Sonrası Meslek	Eğitim	Medeni Hal	Ortaklık Durumu	Çalışma Alanı
Manolya	47	Kuaför	Kuaför	Üniversite Terk	Evli	-	İşyeri
Papatya	28	-	Butik	Lise Terk	Bekâr	Kuzen Ortaklığı	İşyeri
Reyhan	36	Terzi	Terzi	Ön lisans	Evli	-	Ev
Açelya	39	Kuaför	Kuaför	Ortaokul	Evli	-	İşyeri
Gül	48	Kuaför	Kuaför	Ortaokul	Evli	-	İşyeri
Yıldız	40	Öğretmen	Kuaför	Üniversite	Evli	-	İşyeri
Menekşe	37	-	Güzellik Merkezi	Üniversite Terk	Dul	-	İşyeri
Defne	40	-	Kuaför	Ortaokul	Dul	-	İşyeri
Yonca	48	-	Kurs Merkezi Yöneticisi	Üniversite	Evli	-	İşyeri
Yaprak	39	-	Pastacı	Lise	Evli	-	Ev
Kardelen	33	-	Terzi	Üniversite Terk	Dul	Arkadaş Ortaklığı	İşyeri
Hanımeli	29	-	Kuaför	Üniversite Terk	Dul	-	İşyeri
Güneş	38	Spor Öğretmeni	Spor Merkezi Sahibi	Ön lisans	Evli	-	İşyeri
Yasemin	50	Kuaför	Kuaför	Lise	Evli	-	İşyeri
Nergis	38	Kuaför	Kuaför	Ortaokul	Evli	-	İşyeri
Lale	52	-	El İşi Üreticisi	Lise	Dul	-	Ev
Müge	45	Cilt Bakım Uzmanı	Öğretmen	Ön lisans	Evli	-	Ev
Sümbül	37	Devlet Memuru	El İşi Üreticisi	Üniversite	Dul	-	Ev
Nilüfer	60	-	Pastacı	Ortaokul	Evli	-	Ev
Zambak	65	Butik	Butik-Terzi	Üniversite Terk	Evli	-	İşyeri

4.1.3. Araştırmanın Güvenirliği ve Geçerliği

Bilimsel araştırmalarda elde edilen verilerin inandırıcılığı, araştırmanın geçerliliğini belirleyen en temel ölçütlerden biridir. Nitel araştırmalarda güvenilirliğin sağlandığının gösterilmesi ise genel olarak kabul gören bir gerekliliktir. Bu nedenle nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenirlik kavramları, nicel yöntemlerden farklı biçimlerde ele alınmakta ve test edilmektedir. Bu nedenle araştırılan olgu veya olayın derinlemesine anlaşılabilmesi için araştırmacının ulaştığı sonuçları çeşitli yöntemlerle teyit etmesi gerekmektedir (Creswell ve Miller, 2000). Nicel araştırma olgunun ne derece var olduğuna odaklanırken, nitel araştırma olgunun varlığına ve anlamına odaklanmaktadır. Bu doğrultuda nitel araştırmalardaki derinlemesine görüşmeler, uzun süreli etkileşim ve katılımcı teyidi gibi uygulamalar, araştırmanın inandırıcılığını artıran başlıca yöntemler arasında yer almaktadır. Bu nedenle nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenirliğe ilişkin değerlendirmelerde, nicel araştırmalarda yer alan iç ve dış geçerlilik ile iç ve dış güvenirlik kavramlarının yerine inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve teyit edilebilirlik ölçütleri kullanılmaktadır. Bir araştırmanın inandırıcı olabilmesi araştırma sürecinin açık, tutarlı ve başka araştırmacılar tarafından yeniden değerlendirilebilir biçimde yürütülmesini gerektirir. Araştırmacının veri toplama sürecinde önyargılardan uzak durması ve katılımcıların deneyimlerine nesnel bir bakışla yaklaşması, benzer koşullarda yürütülecek çalışmalarda benzer sonuçların elde edilebileceğini göstermektedir. Nicel araştırmalarda yer alan "genellenebilirlik" kavramının karşılığı nitel araştırmalarda aktarılabilirlik olarak kullanılmaktadır. Çünkü nitel araştırmalarda elde edilen veriler belirli bir bağlama özgü olup, bu verilerin farklı örneklemleri temsil etmesi mümkün değildir. Tutarlılık ise araştırma sürecinin sistematik biçimde yürütülüp yürütülmediğine ve araştırmacının süreç boyunca benzer tutum sergileyip sergilemediğine odaklanır. Son olarak, araştırma bulgularının mantıklı, anlaşılır ve temellendirilmiş biçimde sunulması, teyit edilebilirlik ölçütüyle ilişkilidir. Bu ölçüt, araştırma sonuçlarının araştırmacıdan bağımsız olarak da doğrulanabilir olduğunu ortaya koymaktadır (Sığrı, 2018: 135-155; Yıldırım ve Şimşek, 2021: 282-297). Bu çerçevede, nitel ve nicel araştırmalarda kullanılan geçerlilik ve güvenirlik ölçütlerinin karşılaştırmalı özeti Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2.
Nitel Araştırmada Kullanılan Geçerlik ve Güvenirlik Yöntemleri

Ölçüt	Nicel Araştırma	Nitel Araştırma	Kullanılan Yöntemler
Araştırma sonuçları yoluyla gerçeğin doğru temsili	İç Geçerlik	İnandırıcılık	Uzun Süreli Etkileşim, Derin Odaklı Veri Toplama, Uzman İncelemesi, Katılımcı Teyidi
Sonuçların uygulanması	Dış Geçerlik	Aktarılabilirlik	Ayrıntılı Betimleme, Amaçlı Örnekleme
Tutarlığı sağlama	İç Güvenirlilik	Tutarlık	Tutarlık İncelemesi
Nesnel ve tarafsız olma	Dış Güvenirlik	Teyit Edilebilirlik	Teyit İncelemesi

Kaynak: Yıldırım ve Şimşek (2021: 289)

Bu araştırmada kullanılan tematik analiz (Braun ve Clarke, 2006) ve fenomenolojik yaklaşım, katılımcıların öznel deneyimlerine ve bu deneyimlerden ortaya çıkan ortak temalara odaklanmıştır. Görüşmeler öncesinde, konuya ilişkin literatür taraması yapılarak benzer deneyimlere dair bilgiler edinilmiş ve araştırmanın teorik altyapısı oluşturulmuştur. Böylece, görüşmeler sırasında katılımcıların deneyimlerini daha iyi anlamak amacıyla yeni sorular yöneltilebilmiş ve derinlemesine analiz yapılabilmiştir. Bu nedenle, geçerlilik ve güvenirliği sağlamak için veri toplama sürecinde işletme sahibi mülteci kadınlarla faaliyet gösterdikleri alanda uzun süreli etkileşim sağlanmıştır ve ayrıca derinlemesine görüşmelerin ardından katılımcıların yanıtları tekrar edilerek katılımcı doğrulaması yöntemine başvurulmuştur. Ayrıca araştırmanın tutarlılığını sağlamak amacıyla, verilerin toplanma, çözümleme ve kodlama süreci ayrıntılı olarak yazılmış ve kaydedilmiştir. Görüşmeler sırasında alınan ses kayıtları üzerinden analizler başlatılmıştır. Kodlama sürecinde ise veriler tekrarlı okumalarla gözden geçirilmiş, benzer anlam kümeleri yeniden değerlendirilerek uygun tema, kategori ve kodlar oluşturulmuştur. Son olarak araştırmanın aktarılabilirliğini güçlendirmek için katılımcıların deneyimleri çalışmanın analiz bölümünde doğrudan alıntılarla desteklenmiştir. Bu alıntılar, katılımcıların anlam dünyasını kendi bağlamında anlaşılabilmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca araştırma

kapsamında, amaçlı örneklem yöntemi kullanılarak katılımcılar seçilmiştir. Bu yaklaşımlar, Tracy'nin (2010) nitel araştırmalarda kaliteyi değerlendirmek için önerdiği sekiz ölçütle de (örneğin titizlik, güvenilirlik ve anlamlı tutarlılık) uyum göstermektedir. Ayrıca, araştırmanın etik standartlara uygunluğunu sağlamak amacıyla saha görüşmeleri başlamadan önce Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Etik Kurulu'ndan onay alınmıştır.

4.2. Girişimci Suriyeli Mülteci Kadınların Girişimcilik Deneyimlerinin ve Kimlik İnşası Süreçlerinin Feminist ve Kesişimsellik Temelli Tematik Veri Analizleri ve Bulguları

Suriye'den Türkiye'ye zorunlu göç ile gelen 28 ile 65 yaş aralığındaki 20 kadın mülteci girişimciyle derinlemesine görüşme verilerini temel alan bu tematik analiz, feminist teorinin farklı perspektiflerinden ve kesişimsellik yaklaşımıyla kadın mülteci girişimcilerin deneyimlerini ve kimlik inşa süreçlerini incelemektedir. Toplumsal cinsiyet normlarının ve kimliklerin girişimcilik deneyimleri ile ilişkisini ele alacak olan bu çalışma feminist temelli bir analizle kadınların karşılaştıkları benzersiz deneyimlerin ve girişimciliğe yönelik sistematik zorlukların belirlenmesinde yol gösterici bir konumda olması beklenmektedir. Çalışmaya ait temalar, kategoriler ve kodlar Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3.
Temalar, Kategoriler ve Kodlar Tablosu

Tema	***Kategori***	***Kod***
Güçlenme ve Özerklik Dinamikleri	Ekonomik Güçlenme ve Bağımsızlık İnşası	• Bağımsızlık Motivasyonu • Mesleki Eğitim ve Yeterlilik Geliştirme • Öz-Yeterlilik ve Güven İnşası
	Psikolojik Güçlenme	• Sosyal Tanınma ve Özgüven İnşası

Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Yeniden Müzakeresi	Geleneksel Rollerin Devamlılığı ve 'Çifte Vardiya' Fenomeni	• Ev İşlerinin Bölünmez Sorumluluğu • Çocuk Bakım Sorumluluğu
	Toplumsal Cinsiyet Normlarının İçselleştirilmesi	• Meslek Seçiminde Cinsiyet Kalıpları • Erkek Üstünlüğünün Kabulü ve Sorgulanması
Kimlik İnşası ve Dönüşüm Süreçleri	Çoklu Kimlik Katmanları ve Kesişimsellik	• Mülteci Kimliğinin Reddi, Kabulü ve Yeniden Tanımlanması • Mesleki Kimliğin Güçlenmesi
	Kimlik Değişimleri ve Nostaljik Anlatılar	• Kimliğin İnşası ve Geçmiş Yaşam Standardının Değişimi
	Hibrit Kimlik İnşası	• Kültürel Köprü Kurma ve Aidiyetin Çoğullaşması • Kadınlık ve Rol Hibritliği
Sosyal Sermaye ve Dayanışma Ağları	Aile İçi Destek Sistemleri ve Dayanışma Ağları	• Cinsiyete Dayalı Destek Farklılaşması
	Aile Dışı Sosyal Destek Ağları	• Manevi Güçlenme Kaynakları
	Kadın Dayanışma Ağları	• Mesleki Mentörlük
	Ortak Topluluk Temelli Müşteri Ağları	• Homojen Müşteri Kitlesi
Yapısal Engeller ve Stratejik Uyum Pratikleri	Dil Kaynaklı Güçlükler	• Dil Engeli ve İletişimsel Uyum Stratejileri • Aracılık Mekanizmaları
	Ekonomik ve Yapısal Engellere Pratik Çözümler	• İkinci El Ekonomi Yönelimi • Aile İçi Borçlanma ve Sosyal Dayanışma
	Yasal ve Bürokratik Engeller	• Resmi Prosedürlerin Sınırlayıcı Etkisi

Dayanıklılık ve Büyüme Dinamikleri	Sıfırdan Başlama ve Yeniden İnşa	• Travma Sonrası Büyüme
	Irkçılık ve Ayrımcılıkla Karşılaşma	• Kimlik Temelli Ayrımcılık
Toplumsal Bütünleşme ve Sosyal Çevre Gelişimi	Sosyal İlişkiler ve Mesleki Ağlar	• Mesleki Faaliyet Aracılığıyla Ağ Geliştirme

4.2.1. Güçlenme ve Özerklik Dinamikleri

Mülteci girişimci kadınlar için girişimcilik, sosyal, psikolojik ve ekonomik açıdan güçlenme deneyimini kapsayan bir faaliyettir. Bu faaliyet kadınların hem bireysel özerkliklerini arttırmaya hem de sosyal hayatta daha görünür ve etkin olmalarına imkân tanımaktadır. Güçlenme, ekonomik bağımsızlıkla sınırlı kalmayıp, toplum içindeki rollerini yeniden tanımlamalarına ve kendilerine olan güveni pekiştirmelerini de kapsamaktadır. Bu tema altında yer alan kategori ve kodlar aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

4.2.1.1. Ekonomik Güçlenme ve Bağımsızlık İnşası

Zorunlu göçün beraberinde getirdiği zorluklarla karşılaşan kadınlar gerek göç öncesi sahip oldukları meslekleri gerekse göç sonrası edindikleri meslekleri faaliyete geçirme konusunda birçok motivasyona sahip oldukları görülmüştür. Peki, mülteci kadınlar hangi motivasyonlarla girişimciliğe yönelmekte ve bunun için hangi çabaları sarf etmektedirler? Van Kooy (2016) mülteci kadınların bağımsızlık ve özerklik arzusu gibi girişimcilikle ilişkilendirilen özelliklere sahip olduklarını ve daha yüksek kazanç, saygınlık, mali güvence ve ekonomik bağımsızlık sağlayabilme potansiyellerinden dolayı girişimciliğe yöneldiklerini tespit etmiştir. Başarının getirdiği özgürleşmeyi de sunan bu faaliyet, mülteciler için sadece zorlukların üstesinden gelmeyi değil, refah ve büyümeyi sağlayan, yaşamlarını iyileştirmeyi ve kendi topluluklarına katkı sağlamayı da hedefleyen bir konumda yer almaktadır (Ozgoren vd., 2024).

Mülteci kadınlar girişimciliği eve gelir sağlama, çocukların bakımını ve ihtiyaçlarını karşılama, ekonomik bağımsızlık ve başkasına bağımlılıktan kurtulmanın bir yolu olarak tercih ettikleri görülmüştür. Liberal feminizmin kadınların özel alanlarından çıkmaları gerekliliği fikri destekler nitelikteki bu faaliyet mülteci girişimci kadınlar tarafından çoğunlukla gerçekleştirilebilmiştir. Bu şekilde

girişimcilik, mülteci kadınlar için ekonomik olarak güçlenmelerinin yanında kendi kendilerine yetme ve bağımsızlık elde etme mücadelelerine de aracılık etmektedir. Böylece ekonomik olarak başkasına bağımlı olmadan kendi kapasitelerini geliştirerek geçimlerini sağlayabilmeleri ve karşılaşabilecekleri birçok engelin üstesinden gelebilmelerine de olanak sağlamasına öncülük ettiği söylenebilir. Bu kategoriye bağlı kodlar aşağıda detaylandırılmıştır.

Bağımsızlık Motivasyonu

Mülteci girişimci kadınların neredeyse tamamının girişimciliğe yönelmelerindeki ilk ve en önemli motivasyon, maddi gelir elde etme kaygısı olduğu görülmüştür. Bu kaygıyı besleyen ve şekillendiren çeşitli bireysel ve özel nedenlere sahiplerdir. Kendi gelirlerini yaratma motivasyonları, kimseye bağımlı olmama çabaları ve finansal bağımsızlık arayışları kadınların kendilerine özgü nedenleriyle birleşerek girişimci olma süreçlerini anlamlı hale getirmiştir. Papatya, Kardelen, Sümbül, Nergis ve Yıldız için girişimcilik, finansal bağımsızlık sağlamanın yanı sıra özgür hareket edebilmeyi sunan bir faaliyettir. İfadeleri şu şekildedir:

> *"Önceki çalıştığım yerde işim zordu, çünkü işin sahibi sen değilsin, ne zaman gidip geleceğin sana bağlı değil çünkü belli saatler var gidip gelmen için… Hayat için de çalışmak lazım, nasıl yaşayacağız, kim getirecek sana yemeği içmeyi… Çalışacaksın ki alabileceksin… Şimdi daha rahatım, neden? Çünkü buranın sahibi sensin, istediğin zaman kapatıp açabilirsin… Hastaneye gideceksin gidebilirsin… Önceden çok çekiniyordum ben iş yeri sahibinden nasıl izin alacağım diye…"*
>
> (Papatya, Butik, Bekâr, 28).

> *"Dükkânı açıyorsun iki kişiyi çalıştırıyorsun yanında o zaman işe gitsen de gitmesen de iş yürüyor zaten… Şu an maddi kaygım var… Maddi kaygı her yerde var Avrupa da bile var… Çocuklar büyüdükçe kaygıları da büyüyor… Başkasının yanında çalışırsam yorgunluğun boşa gidecek, karşılığını alamayacaksın. Her kuaföründe çalışma planı değişiyor. Kendi işini yapınca bağımsızlık oluyor kimseye bağlanmıyorsun... İstediğin zaman açarsın istediğin zaman kapatırsın. Müşteri geldikçe açarsın sana kalmış bir şey. Yani özgürlük…"*
>
> (Nergis, Kuaför, Evli, 38).

> *"İsteğim zaman işim olduğunda çıkabilirim, kimse bana hesap sormaz, başkasının yanında çalışsaydın izin almak zorundaydım. Şimdi dinlenirim, yemeğimi yerim, otururum, işim varsa çıkar giderim kimse bana soramaz burası benim iş yerim. Daha önce atölyede çalışmıştım ve çok yorulmuştum, saate dikkat edeceksin orada, namaz kılarken bile kısıtlı süreler veriyorlardı. Burada özgürlük var. Mesela dün çok sıcaktı yoruldum, kapattım kapıyı uyudum. Ama başkasının yanında bunu yapmak yasak…"*
>
> (Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

"Suriye'deyken yöneticim vardı, hesap soran vardı… Ama şu an kendi işimin patronuyum, ben istersem yaparım istemezsem yapmam…"

(Sümbül, El İşi Üreticisi, Dul, 67).

"İş kurmadan önce kendi kendimi bir eleman gibi hissediyordum, ne zaman canları isterse beni işten çıkarabilirlerdi… Mesela gece on ikiye kadar kullanıyordu beni iş sahibi… 'Geleceksin müşteri var' diyordu… O derece… O zaman bir oğlum vardı… Onu hiç göremedim şimdiye kadar onun acısını çekiyorum… Oğlum bana çok yakın değil… Çünkü gece on ikiye kadar bakıcıda kalıyordu… Ama şimdi mesela canım iş yapmak istemiyor, oturuyorum…"

(Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

Görüşülen kadınların çoğunluğu çocuklarını büyütme ve ihtiyaçlarını karşılama yükümlülüklerinin kendilerinde olduğunu ifade etmiştir. Evli ya da evli olmamaları fark etmeksizin kadınlar evde çocukların bakımından annenin sorumlu olduğu inancına sahiplerdir. Uçar (2020)'ın araştırma sonucuyla da desteklenen bu yaklaşım Suriyeli mülteci kadınların maddi ve manevi önceliklerinin çocukları olduğu konusunu doğrulamaktadır. Mülteci kadınların anne kimliklerinin yüklediği sorumluluk ile çocuklarının eğitimlerini sürdürebilmek ve masraflarını karşılayabilmek için çalışmak zorunda olduklarını dile getirmişlerdir. Bazı ifadeleri şu şekildedir:

"Hayat tek kişinin çalışmasıyla yeterli olmuyor… Üniversite masrafı var şu an ben her dönem yirmi bin TL ödüyorum üniversiteye, ev ayrı kira masrafı ayrı, başarılı bir öğrenci olmasına rağmen… Güya hükümet okulunda okuyor ama bunları ödemek zorundayız… "

(Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

"Benim işim olduğu için, çok sevdiğim bir meslek olduğu için çalışıyorum… Gelecekte çok büyük yerlere ulaşmak istiyorum. Bir de maddi anlamda ihtiyacım var, çocukların eğitimini karşılamak için çalışmak zorundayım…"

(Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

"Para kazanmak için sorumlu hissediyorum… İhtiyaçları almak lazım… Çocuklara dedim ki 'siz çalışmayacaksınız sadece okuyacaksınız' ben çalışacağım… Şimdi çok yorgun hissediyorum ama oğlumun üniversiteyi bitirmesi lazım diğer çocuklar okula gidiyorlar, yani çalışmam lazım…"

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

Özellikle eşleri olmadan göç eden kadınların girişimci olma motivasyonları ekonomik bağımsızlık elde etmenin yanında çocuklarına daha yeterli olma hisleriyle bağdaşmaktadır. Tek başına ayakta durabilmek ve evin sorumluluğunu üstlenebilmek onları girişimci olmaya yönlendiren nedenler olmuştur. İfadeleri şu şekilde olmuştur:

"İlk maddiyattan dolayı çalışmaya başladım… Ama çocuklarım için kimsenin hükmü altına girmemeleri için de çalışmaya başladım… Mesela burada dayıları da vardı ama ben çocuklarımı minnet altında büyütmek istemedim… Her şeyden ben sorumluyum, her şeylerinde benim sözüm geçerlidir, özgüvenlerini de sağlamak için… Allah da verince minnetsiz verir…"

(Müge, Öğretmen, Evli, 45).

"Maddi olarak şartlar zor olmaya başladı… Buraya geldiğimde de iki yaşında çocuğum vardı, çocuğum büyüdükçe hayat şartları zorlaştı, istekleri artmaya başlayınca arkadaşımın yanında üç sene boyunca kuaför salonunda çalıştım… Arkadaşım yurt dışına gidince başkasıyla beraber çalışmaya başladım… Yani ayakta durabilmek için… Çalışıyor olmamın nedeni para kazanmam lazım… Para olunca her kapı açılır… Borcunu da ödersin, hayatını da yaşarsın, kiranı da ödersin… Oğlumdan başka da beni motive eden başka bir şey de yok…"

(Defne, Kuaför, Dul, 40).

"Çalışmak zorunda kaldım çünkü maddi gelirim yok. Yedi tane çocuğum var. Afad'dan verdikleri kartı sadece yeme içme için kullanabiliyorduk. Ama diğer masraflar için ihtiyacımız vardı. İlk olarak tabi ki maddi kaygıyla bu işi yaptım ikincisi boş zamanımı doldurmak oldu… Ben de bu fırsat olunca yapmak zorunda kaldım, seviyordum da zaten, bekârken de Suriye'deyken de seviyordum. Buraya geldim öğrendim, severek yapıyorum ama Suriye'deyken bir işte çalışmıyordum…"

(Lale, El İşi Üreticisi, Dul, 52).

Kadınların girişimci olma motivasyonlarından bir diğeri ekonomik bağımsızlıkları elde ederek kimseye muhtaç olmama metaforu çerçevesinde ilerlemektedir. Evli kadınların eşlerinden para almama konusundaki güçlü motivasyonları dikkat çekmektedir. Bu durum bağımlı kadın kimliğinden özerk bir kimliğe geçişin de göstergelerindendir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"İlk çalışmaya başladığımda çok mutlu oldum… Hiç kimseye ihtiyacım yoktu artık bağımsızlığımı elime almış oldum… Şimdi arabam da var, ehliyetim de var… Eşimden para almak da istemedim, ben çalışıp para kazanmak istedim…"

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

"Kendi harcamalarımı yapmak için başkalarına ihtiyacım olmasın diye dükkân açmak istedim. Ben kimsenin eline bakmamak için, kimseye ihtiyacım olmasın diye çalışıyorum, kendi harcamalarımı yapmak isterim…"

(Yasemin, Kuaför, Evli, 50).

"Çalışmadan önce çok zorluk yaşıyordum. Ev kirası yaklaşıyor, evin ihtiyaçları oluyor. Çalıştıktan sonra artık kendi harçlığımı çıkarıyorum… Ben kimseden maddi yardım da istemem… Niye isteyeyim ki ben çalışabildiğim sürece ben yapabildiğim sürece… Ben kimsenin eline bakmam, çalışırım daha iyi… Çalışırım başka kimselere de yardımcı olurum…"

(Nilüfer, Pastacı, Evli, 60).

"Hiç kimseye muhtaç olmamak bana iyi hissettirdi… Kendi paramı kazanıyor olmak, eşimden para istememek, çok fazla yeni insanlar tanıyor olmak, bunlar çok güzel…"

(Reyhan, Terzi, Evli, 36).

"Şimdi yavaş yavaş bağımsız olmaya başladım eşimden para istemiyorum, kendi harçlığımı ben çıkarıyorum, kendi paramı ben kazanıyorum…"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

"İş açtıktan sonra sorumluluk arttı ama artık kendine güveniyorsun, maddi bağımsızlığın var, kimseden para istemiyorsun kendi paranı kazanıyorsun, eşine yardımcı oluyorsun, ihtiyaçları karşılıyorsun… Böylece mutlu olduğunu hissediyorsun çünkü her şeyde verimli oluyorsun… Bir kişi çalışınca, bir şey yapınca maddiyattan ziyade manevi olarak mutlu oluyor…"

(Nergis, Kuaför, Evli, 38).

Mesleki Eğitim ve Yeterlilik Geliştirme

Mülteci kadınlar göçten sonra girişimcilik faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için gerekli eğitimleri almaya ve mesleki yeterliliği sağlamaya çaba sarf etmişlerdir. Bu eğitimler onlar için finansal bağımsızlıklarını sağlayacak çalışmalarını resmiyete dayandırabilmek, mesleklerinde daha verimli olabilmek ve en iyisi olma hallerine katkı sağlama açısından önemli bir yerdedir. Kadınların bu çabaları ile ilgili ifadelerin bazıları şu şekildedir:

"Bence bu meslek için bilgi ve belge lazım, meslek okuluna gidip adımı yazdırdım, hocalardan bilgi istedim… Dediler ki bana sana usta öğretici belgesi lazım, tamam dedim… Bu belge için belki beş sınava girmişimdir… Şimdi ustalık belgesi aldım çok şükür, sadece usta öğretici belgesi kaldı… İnşallah iki üç aya kadar alacağım…"

(Manolya, Kuaför, Evli, 47).

"Kendimi geliştirmek için İskenderun'da ve Maraş'ta lazer epilasyonla ilgili kurslar gördüm sonra bu dükkânı devir aldım…"

(Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).

"…çalışmaya devam ettim, mesleğimden vazgeçmedim, daha da genişletmeye başladım… Akademiye gittim, İstanbul'a, Kayseri'ye… Diplomamı noterde yaptırdım… Türkçeye çevirttirdim, sınavlara girdim, kazandım elhamdülillah…"

(Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

"Ben ilk önce teorik olarak zaten almıştım eğitimi, ama teorikle pratik aynı olmuyor, o yüzden burayı açmadan önce bir buçuk yıl birkaç yerde çalıştım, biraz pratiğe döktüm, pratikle teorik beraber olunca kendimi hazır hissettim ve sonra bu dükkânı açtım… Bir buçuk sene çalıştığım yerde hiç para almadım sadece amaç benim için tecrübe kazanmaktı. Hiç para almadan her şeye giriştim her şeyi öğrenmeye çalıştım. Eğitimini gördüğüm, bildiğim ve alt yapım olduğun

için bu işi yaptım… Birincisi ben yaptığım her işi severek yaparım isterim ki en iyisini yapayım, ikincisi tabi ki maddi kaygılarım…"

(Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

"Buraya geldiğimdeki tek derdim aldığım diplomaların denkliğini almaktı. Ben burada iki sınava girdim. Sadece pratik değil teorik de derslerimiz vardı. Eğitim alarak bu diplomaları aldım. Burada mesleki eğitimlerle ilgili sorumlu biri vardı. Sen diplomanın denkliğini alsan da yeterli dedi bana ama ben sağlam adımlarla gitmek istedim ve işimi sağlama bağlamak istedim… Mesela bizim gördüğümüz teorikte, dükkândaki eşyaların yerini nasıl seçmelisin, temizlenmesi nasıl kolay olur, değiştirmesi kolay olsun, burayı nasıl düzenleyeceksin, gibi şeyleri eğitimde gördük. Bu yüzden hep bunu düşünerek marangozla iş yaptım. Kitapta gördüğümüz şeyleri ben uygulamaya çalıştım. Buranın kanunları nasıl işliyor gibi şeyleri de eğitimde öğrendim…"

(Nergis, Kuaför, Evli, 38).

Öz-Yeterlilik ve Güven İnşası

Öz-yeterlilik, bireyin kişisel potansiyeli ile kendi talepleri arasındaki uyum düzeyini sağlarken, bireyin belirli bir finansal gereksinimi karşılayabilecek düzeyde kaynak ve finansal durum oluşturabilme kapasitesiyle de ilişkilidir (Bıhun vd., 2023). Girişimcilik, mülteciler için öz-yeterlilik ve dayanıklılığın güçlendirilmesinde de kritik bir rol oynamaktadır (Kayaoğlu vd., 2022). Zorunlu göç sonrasında mülteci kadınların mesleki becerilerine dayalı girişimleri, onların kişisel potansiyellerini kendi istekleri doğrultusunda şekillendirmelerine olanak tanımış ve bu süreç aynı zamanda öz güvenlerini artırarak yeteneklerine olan inançlarını güçlendirmiştir. Anlaşılmaktadır ki mülteci kadınlar için girişimcilik, kendi kapasitelerini keşfetmelerine ve güçlenmelerine aracılık etmektedir. Buna dair bir örnek olarak Yonca için önünde iki seçenek vardır ve kendini şöyle ifade etmiştir:

"Burada iki yolum vardı… Ya artık pes edecektim, eşim engelli zaten ya eşime, çocuklarıma bakacağım artık ve ev hanımı olacağım başka çarem yok ya da kendi ayaklarım üzerinde duracağım işimi yapacağım ve kendi işimi kuracağım…"

(Yonca, Kurs Merkezi, Evli, 48).

Kanser hastası olan Kardelen ise bir kurs merkezinden terzilik eğitimi aldıktan sonra kendi iş yerini açabilmiştir. Kendine yetiyor olmak onu güçlendiren ve kendine güvenen biri haline gelmesini sağlamıştır. Aynı şekilde göçten sonra çalışmaya başlayan Menekşe, Yıldız ve Yaprak kendi ayakları üzerinde durabilmelerinin güvenini yaşamaktadırlar. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Hastalandıktan sonra burayı açmaya karar verdim, bir dernek terzilik öğretmek için kurs açtı ben de boşandıktan hastalandıktan sonra gittim orada

mesleği öğrendim hatta ve hatta kursta birinciliği getirdim ondan sonra arkadaşımla beraber biz bir yer açalım dedik. Kendi işimi yapmak kişiliğimi güçlendirdi, ayaklarımın üzerinde durdum, kendi paramı kendim kazandım, kimseye ihtiyacım yok artık… Yani ilaç istesem, tedavi istesem ben çıkartıp ödeyebiliyorum, kimsenin eline bakmıyorum… Mesela bir kadının ben işime gidiyorum demesi de çok güzel bir duygu, özgürlüğün var… Severek çalışıyorum şimdi öz güvenim arttı, paramı kazanıyorum, çok büyük bir fark var... Kendimden çok memnunum, bu hayatta bir şeyler yaptığımı görünce çok mutlu oluyorum… Çok maddi bir gelirim yok, buna rağmen çok mutluyum. Zamanımı güzel şeylerle geçiriyorum…"

(Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

"İşi kurduktan sonra bağımsız oldum… Kendi kendime yetiyorum, ayaklarımın üzerinde durabiliyorum, kimseye ağırlık vermiyorum, kendi ihtiyacımı kendim karşılayabiliyorum, özgüvenim yükseliyor…"

(Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).

"İlk dükkânı açtığımda çok heyecanlandım… İş yerim var, hiç kimseye bir zararım yok, ayakta duran bir kadınım, ben bir iş kadınıyım… Özgüvenim yükseldi… Ayaklarımın üzerinde durdum… Çünkü Suriye'de ezildim burada da ezdirmek istemiyorum kendimi…"

(Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

"Artık kendime güvenim arttı… Kocama Allah korusun bir şey olsa bile ben biliyorum ki ayakta durabilirim… Kimseye ihtiyacım olmadan ayakta durabilirim…"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

4.2.1.2. Psikolojik Güçlenme

Bireylerin kendi yaşamları ve kararları üzerinde kontrol sahibi olmaları ve zorluklarla başa çıkabilme kapasiteleri psikolojik güçlenmenin temel göstergeleri arasında yer almaktadır. Güçlendirici süreçler, hedeflerine ulaşma yollarını görünür kılan ve kaynaklara erişim ile etki alanlarını artıran deneyimlerdir (Zimmerman, 1995). Görüşülen mülteci kadınlar, çalışmanın onlara iyi geldiğini ve kendilerini daha psikolojik olarak daha güçlü hissettiklerini ifade etmişlerdir. Kadınlar güçlenmeyi 'öz güven' 'cesaret' 'muhtaç olmama' ve 'başkalarına faydalı olma' gibi tanımlarla açıklamışlardır. Böylece iş sahibi olmaları, travmatik göç deneyiminin ardından psikolojik dayanıklılıklarını artırarak güçlenmelerine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda girişimcilik, mülteci kadınlar için yalnızca ekonomik bir kazanç aracı değil aynı zamanda psikolojik güçlenmelerine katkı sağlayan, öz güvenlerini pekiştiren ve yaşamlarına anlam katan bir araç olarak işlev görmektedir. Yaprak, Yıldız ve Açelya kendilerini şu şekilde ifade etmiştir:

"Çalıştıktan sonra kafa yapısı bile değişiyor, insanlarla tanıştıkça sosyalleştikçe herkesten bir şeyler öğreniyorsun… Bakış açım bile değişti…

Şahsiyetim çok zayıftı ama şu an güçlendim, kendimi güçlü bir kadın olarak görüyorum…"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

"İşten önceki aynı Güneş'im ama şu an daha güçlüyüm, daha verimliyim, herkesi düşünebiliyorum, çocuklarımı, çevremi, onlara nasıl bir faydam olacak diye düşünüyorum yani hep vermek istiyorum. Öz güvenim yükseldi, kimseye ihtiyacım yok, ekonomik özgürlüğüm elimde, kendi kendime yetiniyorum ve bir iş yapıyorum… Ve hala yetinmedim daha çok istiyorum… Başkasına da faydam olunca, istedikleri fiziğe geldiklerinde çok mutlu oluyorum..."

(Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

"Önceden miskin ve yazık bir kadındım ama şimdi daha iyi, hayatı seven bir kadın oldum… Cesurum her şeyi biliyorum, daha iyi iletişim kurabiliyorum…"

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

Sosyal Tanınma ve Öz Güven Artışı

Mülteci girişimci kadınlar yaptıkları meslek ile tanınmaktan ve bunu daha fazla kişiye ulaştırmaktan mutlu olmaktadırlar. Elde ettikleri sosyal tanınırlık bireysel görünürlüklerini arttırmış ve kendilerine duydukları güveni besleyen bir neden olmuştur. Kadınların ifadeleri şu şekildedir:

"İlk önce bu mesleğin maddi kazanç olarak bana faydası oldu ikincisi kendimi çalıştıkça daha iyi hissediyorum… Hem de hem Suriye'de hem de burada isim yapmış oldum herkes beni daha çok tanımaya başladı… Çalışmadan önce normal bir kadındım şimdi bilinen bir kadınım…"

(Gül, Kuaför, Evli, 48).

"Artık dikiş yapabiliyorsun diyorlar bana terzi olarak tanımlıyorlar beni… Onlar bunu dedikçe ben de kendimi terzi olarak görmeye başladım. Ama yarım terzi olarak… (gülüyor)."

(Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

"Beni arıyorlar numaramı ya Instagram'dan almışlardır ya da arkadaşlarımdan almışlardır... Merhaba Yaprak sen misin? Derler… Çünkü sayfamda ismim yoktur… Biz senin pastanı yedik çok hoşumuza gitti, hatta ve hatta herkes senin işini övdü… Bunları duyunca ben çok mutlu oluyorum… Farklı duygulara sahip oluyorum… Çok hoşuma gidiyor… Böyle olunca kendi işimi görünce kendimle gurur duyuyorum…

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

Reyhan ve Yonca ise mesleki kimlikleriyle tanınmaktan ve anılmaktan memnun olmalarına rağmen, kendilerini tanımlarken toplumsal cinsiyet rollerinin ve kültürel-dini normlarının etkisiyle ilk erkek çocuklarının annesi olma rollerini vurgulamışlardır. Anne rolleri kendilerini tanımlama biçimleriyle de kesişmektedir. İfadeleri şu şekildedir:

"Burada terzi olarak kim var diyorlarsa beni söylerler… İnsanlar da bana kimsin diye sorduğunda ben terziyim ve Ali'nin (en büyük erkek çocuk) annesiyim diyorum… Bu benim sevdiğim bir tanım…"

(Reyhan, Terzi, Evli, 36).

"Bir toplumda beni tanıttıklarında Yonca N. kurs merkezinin müdürü olarak tanıtıyorlar… Bazı öğretmelerimiz de sevgili hocamız derler, her girdiğim toplumda övgüler duyarım… Ama ben bir topluma girince derim ki Yonca N. adım, Hasan'ın annesiyim (en büyük erkek çocuk), kimse bana hocam demesin, unvanı hiç sevmiyorum… Hiçbir zaman kendimi filan yerin müdürü olarak tanıtmadım…"

(Yonca, Kurs Merkezi, Evli, 48).

4.2.2. Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Yeniden Müzakeresi

Erkek eve gelir sağlamak için bir meslek sahibi olup ev dışında çalışmalı, kadın ise ev işleri ve çocuklarının sorumluluğuyla evde olmalıdır. Toplumsal cinsiyet rolleri tanımının etrafında gelişen bu bakış açısı ataerkil bir geleneğin sürekliliğini sağlayan, kadınların yaptıkları ev içi emeklerinin maddi değerini görmezden gelen ve bu emeği değersizleştiren yerleşik bir bakış açısı olarak sürdürülmektedir. Dini kısıtlamalar ve kültürel normların şekillendirdiği ailevi yükümlülükler, kadınların üzerindeki yükü ağırlaştırmaktadır. Toplumsal baskıya rağmen kadınlar ev dışı istihdamda bulunsalar ya da girişimci olsalar dahi eve ait işleri yapmaları ve çocukların bakımını üstlenmeleri beklenmektedir. Bu tema altında yer alan kategori ve kodlar aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

4.2.2.1. Geleneksel Rollerin Devamlılığı ve 'Çifte Vardiya' Fenomeni

1989 yılında Arlie Hochschild, çalışan ve heteroseksüel evlilik içindeki kadınların, işgücü piyasasında yürüttükleri ücretli çalışmaların yanı sıra evde ücretsiz olarak üstlendikleri bakım ve ev işlerini tanımlamak üzere "çifte vardiya" kavramını geliştirmiştir. Hochschild'e göre bu kavram, sanayi yaşamına dair bir metafor üzerinden açıklanarak, kadınların ücretli işlerini birinci vardiya olarak sürdürürken, ev içindeki ebeveynlik, yemek hazırlama, temizlik ve ev yönetimi gibi sorumlulukları ikinci vardiya olarak tanımlamıştır (Brailey vd., 2019). Marksist feminizmin de kapitalist ekonomiyle dikkat çektiği çifte vardiya konusu, kadınların emeklerinin görünmez kılındığının, çifte sömürüye maruz kaldıklarının ve bunun karşılığında ücret ve saygı görmediklerini vurgulamaktadır. Kapitalist ekonomide ev içi emek doğrudan para kazandırmadığı için üretim dışı sayıldığından ekonomik değer görmez ve bu işler 'kadının görevi' olarak kabul edilir. Bu nedenle kadınlar tam anlamıyla

özgürleşememekte ve ekonomik bağımsızlıklarını elde etmekte yapısal sorunlarla karşılaşmaktadır. Mülteci girişimci kadınlar da bu yapısal sorunlarla karşılaşarak kendi yöntemlerini bulmaya çalışmışlardır. Çifte vardiyaya maruz kalan ve bunu deneyimleyen mülteci kadınların durumunu açıklar nitelikteki Senthanar vd. (2021) çalışması, Kanada'daki Suriyeli mülteci kadınların öncelikli olarak gelir elde etme zorunluluğu nedeniyle girişimciliğe yöneldiklerini, ancak bunun aynı zamanda iş ve ev sorumluluklarını dengelemeyi kolaylaştırması ve ailelerinin ihtiyaçlarına göre kendi çalışma programlarını belirleme imkânı sunması nedeniyle de girişimciliği tercih ettiklerini belirlemişlerdir. Bu kategoriye bağlı kodlar aşağıda detaylandırılmıştır.

Ev İşlerinin Bölünmez Sorumluluğu

Göçmen kadınlar, sadece yeni bir ülkeye uyum sağlamanın getirdiği zorluklarla değil, aynı zamanda yerleşik toplumsal cinsiyet rolleriyle de karşı karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda "kadın işi" olarak tanımlanan ev işleri, çocuk bakımı ve yaşlı bakımı gibi sorumluluklar, göç öncesinde olduğu gibi göç sonrasında da büyük oranda kadınlar tarafından üstlenilmeye devam edilmektedir (Park, 2008). Mülteci kadınların da çalışıyor olmalarına rağmen eve ait işlerin sorumluluğunu üstlenmeye devam ettikleri görülmüştür. Zira mülteci kadınların kendilerine ait bir işe sahip olmaları, yalnızca ev içi rollerle uyumlu bir ekonomik faaliyet değil, bunun yanında bu rolleri kolaylaştıran ve destekleyen bir strateji niteliğindedir. Öyle ki mülteci kadınlara toplum tarafından verilen 'kadın olma' kimliğini o kadar benimsemişlerdir ki eşlerinden ev işi yapmaları konusunda da bir beklentiye de tabi değillerdir. Nitekim onlara göre erkekler zaten ev işleri yapmazlar ve yapmayı bilmezler; bu nedenle çalışıyor olsalar dahi ev işlerini yapmaları gerekmektedir. Tüm toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde kadınlar bu kabullenişin sınırları içinde hareket etmektedirler. Bu nedenle 'ev işlerini kadınlar yapılmalıdır' düşüncesi kadınlar tarafından kabul edilen, erkekler tarafından yönetilen ve kadınlara yönlendirilen bir durum olmaya devam etmektedir. Kadınların ifadeleri şu şekildedir:

> *"…ama evin işini biz kimseye güvenmeyiz ne çocuklara ne de kocaya. Çünkü erkeğin işine güven olmaz (gülüyor)…*
>
> (Nergis, Kuaför, Evli, 38).

> *"Ama eşim ev işleri yapmaz… Bir bardak su yok (gülüyor)… Eşim sabahtan işe gidiyor akşam geliyor, evde iş yapmak yok tabi… Kadın olunca biraz zorluk oluyor… Mesela evde işi hep kadınlar yapıyor, hem de çalışıyor… Eve*

gidip mecbur yemek yapacağım… Erkeklerin hayatı belki de daha rahattır belki de daha zordur, bilmiyorum… Böyle evle iş dengesi biraz zor oluyor tabi ama sorun değil… Mesela bugün mecburen pazara gittim, eve eşya aldım, dükkâna sabahtan beri hiç gelmedim… Sadece elemanlar geldi temizlik yaptılar, öğleden sonra eve gittiler… S*abah çok erken kalkıyorum, namaz kılıp sonra kahvaltı yapıyorum, evi temizlemek gerekiyorsa temizliyorum, eve ekmek sebze lazımsa hazırlıyorum, sonra işe geliyorum… Bazen mesela evde iş yok akşamdan işim bittiyse buraya rahat geliyorum ama sabah evde iş varsa mecburen yapıyorum…"*

(Manolya, Kuaför, Evli, 47).

"Tüm ev işlerini ben yaparım, kocam tam bir muhtar… İşten çıktıktan sonra küçük kızımı okuldan alırım evin temizliği, alışverişini, yemeğini yaparım… Bir saat kadar uyurum… Saat 11 gibi işlerim biter… Kahve içerim sonra uyurum…"

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

"Sabah gelirim dokuz ile saat iki arası buradayım iş başındayım, eve giderim temizliğimi ve yemeğimi yaparım, kayınvalidemin yanına hastaneye giderim… Evdeki rollerimden ilki anne olarak çocuklarım, evim, temizlik ve yemek yapmak… Ben bunları yapmazsam kocamla aramızdaki ilişkiye gölge düşer… Onun hatırı için yapmam lazım, vicdani mesele de var… Sabah işimdeyim, öğlen evimdeyim akşam da misafirlerle uğraşıyorum…"

(Yonca, Kurs Merkezi, Evli, 48).

"9 da kalkarım evi toplarım, ne yemek yapacağımı da ayarlarım, dükkândaki kızlar dükkânı açmış ve temizlemişlerdir sonra dükkâna gelirim akşam ezanına kadar buradayım eve döneriz duşumu alır yemeği pişirir ve yemeğimizi yeriz… Tabi ki iş ve aile dengesini kurmak çok zor, işini yapacaksın yemeğini yapacaksın, yatacaksın, bir yere çıkacaksın zor yani. Bir misafir bile karşılayacaksan o bile zor. Yani eşim yardım ediyor ama bilmiyorlar, yardım etmeye çalışıyor…"

(Yasemin, Kuaför, Evli 50).

"Kadın olmanın zor tarafı var mesela eşim işten geldiği zaman yemek hazır değilse sinirleniyor…"

(Reyhan, Terzi, Evli, 36).

Gül, Yıldız ve Yaprak için bu durum biraz daha farklı ilerlemiştir. Gül ve Yıldız'ın eşleri çalışamayacak durumda olduğundan ev işleri konusunda az da olsa destek almaktaydılar. Suriye'deyken ev işlerini yapmayan Gül'ün eşi, göçten sonra çalışmaya başlayınca eşinin yemek yapmaya başladığını dile getirmiştir. Yıldız çalışmasaydı eşinin ev işlerini yapmayacağını düşünmekteydi. Yaprak ise çalıştığı zamanlar eşinden daha fazla destek alabildiğini ifade etmiştir. Ancak bu kadınlar çalışıyor olsalar dahi ev işlerinin çoğu üstlendikleri sorumluluklar arasındaydı. Girişimci olmak ve çalışmak mülteci kadınlar için bu durumu esnetebilecek fırsatı sağlasa da üstlendikleri aile içi görevlerinin üstüne eve gelir sağlama yükümlülüğü de eklenmiştir. Toplumsal cinsiyet rollerinin süregelen bu meşrutiyeti kadınların daha

fazla yük altına girmelerine neden olmaktadır. Anlaşılacağı üzerine mülteci kadınlar tüm bu sorumluluklarını içselleştirerek hayatlarına devam etmektedirler. İlgili kadınların ifadeleri şu şekildedir:

> *"Kocam evde ev işlerine yardım ediyor… Ben çalıştığım için evde yemekleri yapar… Suriye'deyken yapmazdı ama şimdi ben eve gidince artık yemek hazır oluyor… Yemeğimi yiyorum sonra temizliği ben yapıyorum… Dün eve gittim mesela yemek hazır sonra misafir geldi onlara ikramlık yaptım onlar saat on birde gittiler mutfağı temizledim sonra saat bire kadar temizlik yaptım…"*
>
> (Gül, Kuaför, Evli, 48).

> *"Eşim kendi çalışamıyor dedim ben dükkânı açayım sen de çocuklara bakarsın… Yani eşim olmazsa hem çocuk hem ev hem iş olmuyor… Evle iş dengesini zor sağladım, çocuklarla vakit geçiremedim, çoğu zaman beni göremiyorlar… Evimin işini de gece saat bire ikiye kadar bitirmem lazım… Çünkü ben sabah sekiz buçukta kalkarım, çocukların yemeğini hazırlarım, ikisini de anaokuluna yollarım, evi toplarım, saat 12 de dükkâna gelirim, saat altı, yedi buçuk, dokuz, artık ne zaman iş biterse eve geçerim yemeği eşim yaparsa yerim, yapmazsa beraber yaparız, tartışma olur ☺, 'niye yapmadın, ben senin avradın değilim' der… Önceden lokantası vardı yemekleri güzel yapar, genelde eşim yapar yemekleri… Bulaşıktan, temizlikten, çamaşırdan uğraşırım… Ama benden fazla çocuklarla ilgilenir… Ama çalışmasaydım bence yapmazdı bunları… O olmazsa ben bu işi yürütemem, anlaşıyoruz…"*
>
> (Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

> *"Bazı zaman işim çok olunca, yemek yapmamışsam eşim kalkıp kolay da olsa bir şeyler hazırlayıp akşam yemeğine çocuklara bir şeyler yetiştirmeye çalışıyor… Böyle çalışmadan önce çok nadir yapardı… Şimdi de çok nadir ama şu an sadece işim çoksa ve siparişler varsa zamanında teslim edebilmem için yapıyor…"*
>
> (Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

Çocuk Bakım Sorumluluğu

Mülteci kadınların girişimcilik stratejileri en çok çocuklarının bakımı etrafında şekillenmiştir. Çalışma saatlerini çocuklarının programına göre düzenleyebilme olanağı, kendi işlerinin sahibi olmaları için tercih ettikleri bir diğer nedendir. Çünkü 'anne olmak' çocukların önceliklendirilmesi ve her daim yanlarında olmayı gerektiren bir roldür. Oztas (2023)'a göre de Suriyeli mülteci kadınların girişimci olma yolundaki karşılaştıkları en büyük zorluklar biri çocuk bakım sorumluluğudur. Evinden çalışan Yaprak'a göre annelik, çocuklarıyla birlikte olmayı zorunlu kılan bir sorumluluk olarak yorumlanmıştır. İfadesi şu şekildedir:

> *"Kadın olarak beni sınırlandıran şey anne olmam… Çocuklarımla beraber olmak zorunda olmam… Ben onları bırakıp çıkamam… Erkekler bu konuda daha rahatlar daha özgürler, evi bırakıp rahatça gidebilirler ama ben çocuklarımı bırakıp da rahatça çıkamam evden, benim işimden ziyade önceliğim çocuklarım…*"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

Reyhan ve Açelya hem çocuklarıyla ilgilenebilmek hem de maddi külfetin altına girmemek için işlerini evden kurmak zorunda kaldıklarını dile getirmişlerdir. İfadeleri şu şekildedir:

> *"…Şimdi burada evden çalışıyorum… Evimin bir odasında dikiş yapıyorum… Dükkân açamazdım çünkü evde küçük çocuklarım var, zaten evin masrafları çok fazla bir de dükkânın kirasını karşılayamazdım… Küçük kızım büyüdükten sonra ileride dükkân açmayı planlıyorum ama… Çünkü müşteriler günün her saati geliyorlar, dükkân açınca daha rahat olacak benim için… Şimdi çocuklar okuldan geliyor okula gidiyorlar o yüzden evden çalışmak zorundayım…"*

(Reyhan, Terzi, Evli, 36).

> *"Bir makyaj çantası, bir makas, bir sandalye getirim Suriye'den buraya… Sonra evimin bir odasında komşularımın saçlarını yapmaya, boyamaya başladım… Evde olunca zaten sigorta yok, iş yeri kirası yok, masrafların olmuyor… Müşterilerim çok olmaya başlayınca çarşıda bir eve taşındım orada çalışmaya devam ettim… Çocuklarım küçük olduğu için evde çalışmak zorundaydım… Yani salon, mutfak ve çocuklar bir arada olmalıydı… Sekiz sene bu şekilde çalıştım… Ne zaman çocuklar büyüdüler o zaman dükkân açtım…"*

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

4.2.2.2. Toplumsal Cinsiyet Normlarının İçselleştirilmesi

Arap ülkelerinden göç eden mülteci kadınlar için girişimcilik, aile ve iş dengesini sağlamada önemli bir fırsat olarak ortaya çıkmaktadır. Öyle ki Suriye'de birçok kadının eşi ailenin geçimini sağlayan kişi iken kadınların rolleri daha çok eş ve anne kimliği etrafında tanımlanmıştır. Mülteci kadınlar göç öncesi biçimlenmiş toplumsal cinsiyet rollerine uymaya çalışarak aile içi dinamiği korumayı önemsemişler ve aynı zamanda hane gelirine katkıda bulunabilecek yollar aramışlardır (Senthanar vd. 2021). Ancak Arap mülteci kadınlar için kendi işini kurmak, ataerkil tabanlı ve yerleşik toplumsal cinsiyet hiyerarşisine meydan okumaya yönelik bir amaç taşımamaktadır. Her ne kadar bu faaliyet kadınların kişisel olarak güçlenmelerine aracılık etse de bu durum çoğunlukla gelir elde etme ve yaşamlarının belirli yönlerini kontrol edebilme imkânıyla sınırlı kalmaktadır. Çoğu mülteci kadın için girişimcilik, ekonomik gereklilikten kaynaklanan bir tercih olup, aile içi sorumluluklara uyum sağlaması ve aile yapısının korunması nedeniyle benimsenmektedir. Dolayısıyla kendi işini kurmak, kadınlara ataerkil aile düzeni içinde bir hareket alanı sunsa da bu düzeni doğrudan sorgulamak ya da dönüştürmek anlamına gelmemektedir (Al-Dajani ve Marlow, 2010). Hanımeli'nin ifadesi bu bulguları destekler niteliktedir:

"...boşanmasaydım çalışmazdım. Çünkü Suriye de kadının işi evin içindedir, çocuklarına, evine, yemeğine, kocasına bakmakla mükellef..."

(Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

Meslek Seçiminde Cinsiyet Kalıpları

Kadınların meslek seçimleri, toplumsal cinsiyet rolleriyle şekillenen çok yönlü etkenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu seçimler çoğu zaman kadınların kendi yeteneklerine duydukları sınırlı güven ve kendilerine atfettikleri daha düşük öznel değerlerle bağlantılıdır. Ayrıca evlilik, çocuk sahibi olma ve mesleki sorumlulukları diğer yaşam rolleriyle dengeleme ihtiyacı dışında mesleki tercihleri bireysel karar aldıkları tercihler de olmayabilmektedir. Dolayısıyla kadınlar, bireysel tercihlerin ötesinde, toplumsal cinsiyetin dayattığı yerleşik algıya dayalı mesleklere yönelme eğilimi göstermektedir (Eccles, 1994: 604-605). Bu yerleşik algıyla kadınların kadınsı kişilik ve fiziksel özellikleriyle uyumlu işlerde başarılı olacaklarını, erkeklerin ise erkeksi kişilik ve fiziksel özellikleriyle uyumlu işlerde çalışmaları gerektiği fikri benimsenmiştir. Bu durum mesleklere ilişkin toplumsal cinsiyet temelli zihinsel imgelerin, mesleki tercihlerin cinsiyet ayrımıyla uyumlu olduğunu göstermektedir. Böylece kadın egemen meslekler kadınları tanımlayan, nazik, başkalarına yardımcı, kibar, destekleyici ve besleyici gibi kadınlara atfedilen özelliklerle uyumlu görülürken, erkek egemen meslekler daha rekabetçi, baskın, girişken olma gibi erkeksi kişilik özellikleriyle ilişkilendirilmektedir (Cejka ve Eagly, 1999).

Görüşülen mülteci kadınların tamamının toplumsal cinsiyet normları çerçevesinde "kadınlaştırılmış" olarak tanımlanan mesleklerde yoğunlaştıkları görülmüştür. Başörtülü olmaları, dini ve kültürel değerlerle uyum arayışları ve çalışma ortamında yalnızca kadınlarla bir arada bulunabilme imkânı önemli kriterler olmuştur. Bu tercihleri hem kadın olarak kendilerini daha rahat ve özgür hissetme ihtiyacından hem de fiziksel olarak daha az zorlayıcı ve anne kimliğinde "kadınlara uygun" kabul edilen işlerin güvenli bir alan sağlamasından kaynaklanmaktadır. Kadınların, erkeklik ve kadınlık tanımlamaları çerçevesinde, kadınlara ve erkeklere ait mesleklerin toplumsal olarak keskin biçimde ayrıştığını ve bu ayrımın kendi mesleki yönelimlerinde belirleyici olduğu görülmüştür. Toplumsal cinsiyetle ilgili bu yerleşik kabul, kişinin kendini nasıl algıladığı ve içinde bulunduğu kültürle de ilişkilidir. Bu şekilde cinsiyet temelli yargılar, kişinin kendi cinsiyetine dair içselleştirdiği inanç ve

beklentilerle birlikte, kültürel ve etnik kökenden kaynaklanan etkilerle biçimlenmektedir (Obioma, 2025). Suriyeli girişimci mülteci kadınların, göç öncesi ve göç sonrası da toplumsal cinsiyet rollerinin, dini-kültürel değerlerle birleşerek meslek seçimlerini şekillendirdiği görülmektedir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Kadın olarak zorluk yaşamadım çünkü erkek işi yapmıyorum, kadınlarla çalışıyorum…"

(Gül, Kuaför, Evli, 48).

"Kızlar daha narin oldukları için daha zarif işler yapmaları, daha kolay işler yapmalarını tavsiye ediyoruz… Aynı şekilde erkeklerin işi ayrı kadınların işi ayrı çünkü bazı erkek işlerinde güçlü fiziksel yapı olması lazım ki ancak bu işleri yapabilirler… Kadınlar için uzun çalışma saatlerinin olmaması, işlerinin kolay olması lazım çünkü kadınlar bir annedir eve dönecektir, çocuklarına bakacaktır bundan dolayı sınırlandırılıyoruz iş seçerken… Mesela inşaat mühendisi okuyan kızlarımız da var ama bütün gün inşaatta olacak erkeklerle içli dışlı halde olacak, konuşacak… Ama mesela eczacılık olsa gider açar kendi özel yerini, iki saat üç saat gider gelir… Babamız hep bize bağımsız işlere başvuru yapın diye öğretti, kimsenin altında çalışmayın, kendi işinizi kendiniz kurun…"

(Sümbül, El İşi Üreticisi, Dul, 67).

"Erkeğin kendine göre işi var, kadının kendine göre işi var… Bana göre kadın kadındır, mesela ben taksicilik yapamam, aç kalsam da yapamam çünkü bu erkek işi… Çünkü sertlik ister güç ister ağırlık ister… Ben kadına bağırır çağırırım ama erkeğe bağıramam… Erkeklerin işleri daha zor… Tabi bazı kadınlar yapabilir ama ben yapamam… Ben de bu cesaret yok… Bizde hayâ var, utanma var… Kadının masumluğu illaki var, Allah böyle yaratmış… Bu ne aileden ne de dinden gelmiş bir şey… Mesela kuaför olabilirim, hemşire olabilirim, temizlikçi olabilirim…"

(Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

"Kadınların yapacağı iş var erkeklerin yapacağı iş var… Mesela ben duvar öremem, inşaatta çalışamam… Erkekler çalışabilir çünkü fiziksel olarak kadınlara göre daha müsaitler… Ben kuaförlük dışında başka bir iş yapamam, beceremem… Öncelikle kapalıyım, peçeliyim… İkincisi bu mesleği seviyorum… Üçüncüsü gidip de açık bir yerde çalışamam… Başka bir işe de ailem de izin vermez zaten… Giyimim de müsaade etmez…"

(Defne, Kuaför, Dul, 40).

"Ayaklarım da ağrıyor bazen, belim de ağrıyor… Mesela bu kıyafetleri asarken bakıyorsun ki bu erkek işi, ben böyle diyorum, çünkü zor… Kadın olarak ağır şeyleri de kaldıramazsın yani… Benim için bazen ağır oluyor…"

(Papatya, Butik, Bekar, 28).

"Şimdi erkek terzi olursa kadınlara dikiş yapıyorsa nasıl ölçü alacak? Her tarafıma dokunacak, göğsüme dokunacak, kalçama dokunacak, ölçüleri alacak yani olamaz erkekler erkeklere dikmesi lazım kadınlar da kadınlara dikmesi lazım. Ben erkek terziye mümkün değil gidemem, ama ben doktor olsam, cerrah olsam müdahale etmezsem, ameliyat yapmazsam erkek hasta ölür, ama erkek başka terziye gidebilir… Ben çok mutaassıp değilim ama hayâ diye bir şey var… Kadın olarak zorluk yaşamadım ama sınıflandırmak var, erkeğin gücü ayrı

kadının gücü ayrı… Mesela ben gidip araba tamiri yapamam, Allah ü Teâlâ erkeği de kadını da yarattı ama herkesin gücünü ayrı yarattı… Kadınlar mesela doktor olabilir, öğretmen olabilir erkeler de olabilir ama bazı işlerde erkek gücüne ihtiyaç var. Hayatta genel olarak sanki bazı işler var erkekler için yaratılmış… Bazı kadınlar da araba tamirciliği yaparlar ama çok zorlanırlar. Mesela evden bir örnek vereyim, annenin büyüttüğü çocukla babanın büyüttüğü çocuk aynı olur mu? Olmaz. İşte çocuk eğitimi anneye kalmış bir eğitim, anne bebeğini büyütebilir baba beceremez bu işi…"

(Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

"Kadın kadındır, erkek de erkektir. Eşitlik yoktur yani, kadın erkek gibi çalışsa çok yorulur çok zorlanır, çünkü erkekler fiziksel olarak daha güçlü… Erkeklere kuaförlük yapamam mesela bunu düşünemem, benim için olmaz, başkaları yapabilir kendiler bilir ama ben yapmam… Başka bir meslek yapmak aklıma gelmedi zaten, bundan başka meslek yapamam…"

(Yasemin, Kuaför, Evli, 50).

"Kuaförlükten başka meslek yapmayı düşünmedim, yapmasaydım da çalışmazdım zaten… Her kadın her işi yapamaz. Bazı işler dişi olduğun için gitmiyor. Dişi olduğu için sana yakışmayan işler var. Bir anne olarak bir kadın olarak öğretmenlik yapabilir sorun değil, memurlukta yapabilir ama bir kadın gidip de inşaatta çalışamaz, kalıpçı olamaz… Bizim toplum olarak erkek kuaför olmaz, bana göre de olamaz… Bazı kadınlar erkeklere tıraş yapıyorlar onu görüyorsun ama biraz tuhaf geliyor insana… Sanki bazı meslekler cinsiyete bağlanmış gibi meslekler... Çocuklarıma da karışırım mesela… Kadına evden çalışmak daha rahat olur…"

(Nergis, Kuaför, Evli, 38).

"Erkek kadın kuaförlüğü, kadın terziliği de yapabilir ama dinen kadınlar erkek dikişi erkek kuaförlüğü yapamaz. İsterse erkek örgü de yapabilir ama bizim Orta Doğu düşüncesinde erkekler böyle şeyler yaparsa erkekliğini kaybetmiş gibi hisseder… Ortak işler var tabi ki hem kadının hem erkeğin yapabileceği ama bazı işler erkek işi kadınlar yapamaz… Erkelerin işinden olan işletme açmak gibi bu işi kadınlar yapabilir, kadınlar avukatlık yapabilir, ofis işleri gibi sadece… Bak inşaat, kaynak işi bunlar erkek işi kadınlar bunu yapamaz, bu işler fiziksel güç istiyor…"

(Lale, El İşi Üreticisi, Dul, 52).

"Benim bakış açıma göre kadın her işi yapamaz ama şu an Suriye'de savaştan dolayı elektrikle araba yapan kadınlar var, kaynak yapan kadınlar da var… Ama kadın burada kendi kadınlığına zarar vermiş oluyor… Kadının toplumda bir özelliği var… Biz de mutaassıp toplum olduğumuz için kadın her işi yapamaz sınırlı işler var… Ben bunu dine bağlıyorum… Çünkü Allah kadının rahat olmasını istiyor, öyle emretti…"

(Müge, Öğretmen, Evli, 45).

Kadınların, "Bu mesleği yapmasaydınız hangi mesleği yapmak isterdiniz?" sorusuna verdikleri yanıtlar da toplumsal cinsiyet kalıplarını yansıtmaktadır. Çoğunlukla kadınlar yeniden toplumda "kadın işi" olarak görülen meslekleri tercih etmişlerdir. Kadınların farklı bir mesleki yönelimleri olma ihtimalinde de toplumsal

cinsiyet normlarıyla şekillenen meslekleri tercih edebilecekleri görülmektedir. Kadınların ifadesi şu şekildedir:

> *"Ben hemşirelik yapmak çok istedim daha önceden, kuaförlüğü öğrendim ama sevmedim… Mağaza bazen güzel ama bazen de müşteri olmayınca sıkıcı bir iş…"*
>
> (Papatya, Butik, Bekâr, 28).
>
> *"Ben resim yapmayı çok seviyorum, terzilik yapmayı çok seviyorum, ama kuaförlüğü daha çok seviyorum… Zaten ben Suriye'de terzilik kursuna da gitmiştim bir sene ama çalışmadım çünkü kuaförlüğü daha çok seviyorum… Ben çalışmayı seviyorum…"*
>
> (Manolya, Kuaför, Evli, 47).
>
> *"Kuaförlük, hemşirelik gibi kurslar da aldım ama en çok bu işi çok seviyorum hem de eşime destek olmak için burada da çalışmak istedim…"*
>
> (Reyhan, Terzi, Evli, 36).
>
> *"Bu mesleği yapmasaydım terzi olmak isterdim… Zaten şimdi burada gelinlik tamiratı da yapıyorum…"*
>
> (Açelya, Kuaför, Evli, 39).
>
> *"Bu işi yapmasaydım terzilik yapmak isterdim… Küçükken terzilik öğrenmiştim sonra terzilik de yaptım kuaförlük de… Hatta burada da kuaförlüğün yanında terzilik de yaptım tabi çok zordu ama mecburdum… Hatta dikiş makinelerim depremde enkaz altında kaldı…"*
>
> (Gül, Kuaför, Evli, 48).
>
> *"Bu işi yapmasam belki hemşire olabilirdim… Biraz da iyilik yapmak için, birinin iğne vurulmaya ihtiyacı vardır onu yaparım… Kendimi faydalı hissetmek için…"*
>
> (Defne, Kuaför, Dul, 40).
>
> *"Bu işten farklı kuaförlük düşündüm, kurslara katıldım… Hatta birinciliği getirdiğim kurslar oldu… Yapmayı düşündüm hatta yapmaya çalıştım baktım ki çok yorucu, saatlerce müşterinin başında kalıyorsun, kolların omuzların ağrıyor… Bu işe göre daha yorucu bir meslek… Müşteriler eve geliyordu o zamanlar da evin ortamı da müsait değil ikincisi çok yorucu…"*
>
> (Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

Mülteci kadınlar, eşleri tarafından getirilen kısıtlamalar nedeniyle mesleklerini geliştirme ve büyütme konusunda da güçlük yaşamaktadır. Bu durum, kadınlar tarafından çoğunlukla kabullenilmek zorunda kalınan bir durum olmuştur. Eşler mevcut meslekleri daha da "kadınlaştırma" yönünde bir tutum sergileyerek kadınların çalışma alanlarını belirli toplumsal cinsiyet normları ve dini kabuller çerçevesinde sınırlamaya çalışmaktadır. Radikal feminizmin ataerkil düzen ile dikkat çektiği konuyla paralel gelişen bu durum erkeklerin hala sistematik olarak ailede, çalışma

hayatında ve özel alanda kadınlar üzerinde kurdukları tahakkümü devam ettirdiklerini göstermektedir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Kocam olmasaydı erkeklere de ders verirdim. Ama kocam işte biraz düşünceleri farklı, Orta Doğudan ve Suriye'den oldukları için… O Müslüman olmuş ben de Müslüman olmuşum… Ben kapalı şekilde de erkeklere eğitim veririm ama kocam izin vermez... Kadın her şeyi yapabilir ama kocalarına bağlı bu... Tabi ki kocam beni bu şekilde sınırlandırıyor… Artık alıştım sadece kadınlarla yetiniyorum. İsterdim işimi büyüteyim ama eşim olduğu için, evliliği yürütmek için kabullenmişim. Ben isterim kadın erkek etkisi olmadan çalışsın... Ama evli olduğum için mecbur etkisi oluyor…"*
>
> (Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

> *"Ben bu işi sadece sevdiğim için yapıyorum… Ama Şam'a dönersek bir yer açmayı düşünüyorum, kimse beni görmedikten sonra sadece sorumlu olarak orada çalışabilirim, eşim buna izin verir… Ön planda olmak isterim tabi ki… Hatta ve hatta öğrenci alırım onlara öğretirim… Çünkü şimdi de bana söylüyorlar öğrenci gönderelim pasta yapmayı öğretmek için, ama şu an alamam evim müsait değil… Eşim zaten evde bu işi yapacağım için izin verdi bana çünkü… Burada bir arkadaş bana iş teklifinde bulundu, sadece gel çalışanların başında dur pastanın süslemeleriyle uğraş diye ama eşim izin vermedi…"*
>
> (Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

> *"Kocam izin verse bu yaşta ben isterim ki İstanbul'a gidip atölyelerde çalışayım, çok isterim, severim macerayı ama kocam çok korkak, hayatta beni göndermez…"*
>
> (Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

> *"Mesela Kıbrıs'ta yarışma olmuştu, eşim Türkiye içinde beni gönderir ama oraya yurt dışına göndermez…"*
>
> (Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

Erkek Üstünlüğünün Kabulü ve Sorgulanması

Ataerkil aile yapısı, sıklıkla toplumsal cinsiyet normlarının ve kadınların erkeklere bağımlı konumda tutulmasının sürekliliğini sağlayacak biçimde yapılandırılmıştır. Bu bağlamda ataerkil düzen, kadınları erkeğinin eşi, kızı veya kardeşi rollerini üstlendikleri ölçüde değerli ve korunaklı kabul ederek, onların toplumsal statülerini bu sınırlı kimlikler üzerinden tanımlama ve meşrulaştırma çabasındadır (Essers vd. 2013). Bu çalışmadaki mülteci kadınlar, bu ataerkil düzenin ve bakış açısının erkeklere tanıdığı ayrıcalıkları ve gücü kabullenerek yaşamlarını sürdürmektedir. Bu kabulleniş, onların mesleklerini icra etme ve geliştirme süreçlerinde önemli bir engel olarak karşılarına çıkmaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerinin sınırları içinde hapsolan kadınlar, sorgulamaya girseler dahi yaşamlarının

tüm alanlarını bu kalıplara uyum sağlayacak şekilde düzenlemek zorunda kalmışlardır. Kadın kimliği hem hareket alanlarını daraltmakta hem de potansiyel güçlerini kullanmalarını engellemektedir. Mülteci kadınlar açısından erkek olmak, özgürlükle özdeşleşen ve bireye istediğini yapabilme imkânı sunan bir fırsat olarak görülürken, kadın olmak toplumsal yapıda erkeğe ihtiyaç duyan, kırılgan ve korunmaya muhtaç bireyler olarak konumlandırılmaktadır. Buna karşın toplumsal yapıda erkeğe atfedilen gücü kadın olarak kullanmak istediklerini ama kullanamadıklarını ifade etmişlerdir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Dulken hiçbir erkekle münakaşaya dahi girmek istemiyordum, alışverişe dâhil olmak istemiyordum, çok çekiniyordum, utanıyordum… Çünkü toplumun dullara karşı bıraktığı bir etki bu… Ama evlendikten sonra şu an kocamla beraber olduğum için çok rahat konuşabiliyorum, savunabiliyorum, istediğimi söyleyebiliyorum…"

(Müge, Öğretmen, Evli, 45).

"Kadın olarak zorluk var sınırlandırma da var… Yanımda erkek desteği olmayınca daha çok zorluklar oldu… Allah beni erkek yaratsaydı dediğim çok oldu…"

(Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).

"Erkek kardeşim böyle bir yer açmış olsa ailemin tepkisi daha iyi olurdu çünkü o erkek… Bizim ailedeki kadınlar daha hassas daha narinler ama erkekler daha cesur, daha kuvvetli ve güçlüler…"

(Papatya, Butik, Bekâr, 28).

"Keşke Allah beni erkek yaratsaydı çok diyorum… En küçük örneği erkek olsaydım ayrı eve çıkardım, kadın olduğum için çıkartamıyorlar beni… Erkek olsaydım daha aktif olurdum her yere girip çıkabilirdim, belki başka imkânlar yakalayabilirdim… Kadın olmanın bunları yapamamak gibi sınırlaması var…"

(Defne, Kuaför, Dul, 40).

"Benim planlarım çok ama kadınım… İsterim ki üç dört katlı bir bina da hem spor salonum olsun hem kafem olsun, çocuklara eğlence salonu olsun… Ama kadınım yeter bu kadar… Çünkü çok zor neden zor çünkü çocuklarım bana bağlılar onlarla ilgilenmek zorundayım… Erkek olsaydım neler yapardım neler…"

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

"Biz aslında erkeklerle eşitiz ama toplum erkeklere o gücü veriyor. Kadınlara vermediği gücü erkeklere veriyor… O yüzden onlar bizden daha güçlü görünüyorlar… Kadınla erkek arasında hiçbir fark olmadığını düşünüyorum. Ama ailemden bazıları benim gibi düşünmüyor, bazıları düşünüyor. Ben kimseyi dinlemem zaten benim düşünme özgürlüğüm var. Ben düşündüğümü söylüyorum… Benim hayatım kimseyi ilgilendirmez…"

(Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

4.2.3. Kimlik İnşası ve Dönüşüm Süreçleri

Taylor'a (2015) göre kişilerin ifadeleri yalnızca mevcut kimliği yansıtmakla sınırlı kalmaz aynı zamanda kimliğin toplumsal normlar, hâkim söylemler ve kalıplaşmış anlatılarla ilişkili olarak kurulduğu ve yeniden üretildiği bir süreci içerir. Kişi konuşma anında belirli bir bakış açısı, rol ya da çıkar doğrultusunda bir konum alarak kendini ifade eder ancak bu konum sabit bir yapıda değildir ve bağlama göre değişen ve söylemsel pratikler aracılığıyla sürekli olarak yeniden şekillenen bir alandadır. Kişi bu şekilde farklı ortamlarda birden fazla kimliği farklı biçimlerde inşa edebilir. Toplumsal cinsiyet bu sürecin en belirgin örneklerinden biridir, zira doğuştan geldiği varsayılan bu kimlik, aslında tekrar eden eylemler aracılığıyla gerçek kabul edilmektedir. Ancak söz konusu tekrarlar hiçbir zaman tam anlamıyla mükemmel olmadığından, toplumsal cinsiyet rolleri de değişime ve dönüşüme açıktır. Dolayısıyla kimlik, bireyin belirli konumlarda kendini ifade etme biçimlerinden doğan, bağlamsal, çoklu ve dinamik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle kimlik inşasının anlaşılması, onun toplumsal ve özellikle de zamansal bağlam içindeki konumlanışıyla mümkündür. Bu bağlamda, kişilerin söylemleri, içinde bulundukları duruma ve algıladıkları toplumsal, kültürel ve ekonomik koşullara bağlı olarak şekillenerek kimliklerini inşa etme süreçlerini yansıtmaktadır. Böylece insanların farklı ortamlardaki temel değerlerine ve bireysel kariyerlerinin ötesine bakarak içinde bulundukları kurumların benimsenmiş değerleri, inançları ve yönelimleri ile olan sürekli etkileşimlerine de dikkat edilmelidir (Lindgren ve Wahlin 2001: 360). Bu nedenle Suriyeli mülteci kadınların söylemlerini, geldikleri ülkenin toplumsal, kültürel, manevi ve dini değer algılarını çok boyutlu bir biçimde dikkate alarak değerlendirmek önemlidir. Yanlarında taşıdıkları bu değerler hem yeni kimliklerini inşa ederken hem de girişimcilik kimliklerini üstlenirken farklı bağlamları kullanmalarına hem de bulundukları yeni toplumsal ortamın koşullarını kendi yaşamlarına entegre etmelerine imkân tanımaktadır. Essers ve Benschop (2009), kesişimsel bir bakış açısıyla dini kimlik, toplumsal cinsiyet, girişimcilik ve etnik kimliğin bir araya gelmesinin, yaratıcı bir kimlik inşasını mümkün kıldığını doğrulamıştır.

Mülteci kadınların anlatıları, göç öncesi ve sonrası kültürel, toplumsal cinsiyet ve girişimcilik gibi alanlarda üstlendikleri rollerin kimliklerini çok katmanlı ve kesişimsel bir şekilde şekillendirildiğini göstermiştir. Mülteci kadınların kimlik inşa süreçleri, bağlı oldukları toplumsal bağlam ve mekânlardan bağımsız düşünülemeyen

deneyim ve kabuller içermektedir. Göç sonrası Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısı, zorunlu göçmenlik koşulları gibi faktörler de bu süreçte belirleyici unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Kesişimsellik perspektifi (Crenshaw, 1989), göçmen kadınların yalnızca 'kadın' kimliği üzerinden değil aynı zamanda mülteci olma, anne olma ve girişimci olma gibi birbiriyle kesişen konumları üzerinden anlaşılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda mülteci kadınların kimlik inşası yalnızca mevcut kimliklerin yeniden üretimini değil, aynı zamanda kadınlık, annelik ve mesleki roller arasında sürekli bir kimlik dönüşümünü de içermektedir. Dolayısıyla Suriyeli girişimci mülteci kadınların kimliklerinin akışkan, hibrit ve kesişimsel bir perspektiften incelenmesi doğru olacaktır. Bu tema altında yer alan kategori ve kodlar aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

4.2.3.1. Çoklu Kimlik Katmanları ve Kesişimsellik

Mülteci kadınların kimlik inşası, kesişimsel feminizmin çoklu kimlik analiziyle ele alındığında daha bütüncül bir şekilde anlaşılabilmektedir. Kesişimsellik, kadınların deneyimlerinin yalnızca toplumsal cinsiyet üzerinden değil aynı zamanda göçmenlik statüsü, etnik köken, sınıf, annelik ve girişimcilik gibi birbiriyle kesişen kimlikleri üzerinden şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, Suriyeli mülteci kadınların girişimcilik deneyimleri, ataerkil normlarla mücadelenin yanı sıra, göçmen olmanın getirdiği kırılganlıkları ve ekonomik hayatta var olma çabalarını da kapsamaktadır. Dolayısıyla onların kimlik dönüşümleri, tekil bir "kadınlık" kimliği üzerinden değil, çoklu ve kesişen toplumsal konumların dinamik etkileşimi üzerinden de okunmalıdır. Bu kategoriye bağlı kodlar aşağıda detaylandırılmıştır.

Mülteci Kimliğinin Reddi, Kabulü ve Yeniden Tanımlanması

Mülteci girişimci kadınlar için "mülteci" kimliği; zorluk, zayıflık, başkasına bağımlılık ve muhtaçlık gibi olumsuz anlamlar taşımaktadır. Girişimcilik faaliyetlerini yürütmeleriyle beraber maddi gelir elde etmeye başlamaları, bu kimliği reddetmelerine zemin hazırlamıştır. Öyle ki mesleki kimlikler zaman zaman görünürlük kazanmayı sağlarken, kimi zaman da etnik, sosyal ve kültürel bağlamda damgalanan mülteci kimliğinden kaynaklı sınırlamalar nedeniyle görünmez olmayı da içerebilmektedir (Ranabahu vd., 2024). Zor ve Akyiğit (2021)'in çalışmasında Suriye'den Türkiye'ye zorunlu göç ile gelen kişilerin kendilerini tanımlarken 'yabancı', 'mülteci' ya da 'misafir' kimliklerini kullandıklarını belirlemişlerdir. Bu bulguya paralel olarak

girişimci kadınlar da ilk göç ettikleri dönemde kendilerini "mülteci" olarak tanımlarken zamanla bu kavramı daha az kısıtlayıcı ve olumsuz çağrışımlar barındıran "misafir" tanımıyla değiştirdikleri görülmüştür. Bu çerçevede mülteci girişimci kadınların kimlik inşası sürecinde girişimciliğin güçlendirici bir araç olarak işlev gördüğü söylenebilir. Çünkü artık kadınlar göç ettikleri ülkede 'pasif yardım alan' konumundan 'aktif üretici' konumuna geçmişlerdir. Dahası girişimcilik, yalnızca ekonomik bağımsızlık sağlamanın ötesinde, kadınların öznel kimlik tanımlarını yeniden üretmelerine ve toplumsal konumlarını daha saygın ve bağımsız bir çerçevede kurgulamalarına katkı sağlamaktadır. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Bazen çok üzülüyordum… Suriye'de evimiz malımızdı, iki tane arabamız vardı, erzaklarımız her şeyimiz vardı… Babam belliydi, annem belliydi, amcam belliydi… Burada hem yabancı olduk hem de mülteci olduk ama ben bu ülkede yabancıyım, belki de misafir, mülteciyi şimdi ben kabul etmiyorum… Bize misafir demek daha iyi, temiz geldiler temiz gidecekler demek… Misafir daha hafif olur çünkü… Biz kaç yıldır burada oturuyoruz baş üstüne bu memleket ama bizim memleketimiz burası değil… Mülteci kelimesi çok zor… Mültecinin her şeye ihtiyacı vardır, her şeyi ister, çalışmaz… Mesela buraya yeni geldiğimizde mülteci gibiydik, geldik kıyafetlerimiz yoktu o zamanlar, zordu… Ne zaman biz çalışmaya başladık iki sene sonra dedik ki biz artık mülteci değiliz…"*
>
> (Manolya, Kuaför, Evli, 47).

> *"Bu işi kurduktan sonra her şey değişti… Şimdi başkalarına destek olup el uzatabiliyorum, önceden aileme bile destek olamıyordum… Ufak bir maaşla ne yapabilirim… Kendi kendime bile yetmiyordu… Her insanın içinde hayır var, ben yanımdakine yardım etmek isterim ama imkânım yok… Bir şeyler yapabileceğimi gördüm, mülteci değilim ben yani… Bu vatanda faydalı hissettim kendimi… Yiyip içip yatayım hiç sevmem böyle…"*
>
> (Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

> *"İlk geldiğimde kendimi mülteci olarak tanımlıyordum. Biliyorsun buraya mülteci olarak geldiğimizi çok iyi biliyoruz. Çok zayıftık, hiçbir şeyimiz yoktu, kaynağımız yoktu ama şu an kendimi daha güçlü hissediyorum… Türkiye bize her türlü imkânı da sağladı, kapılarını açtı, çocuklarımızın eğitimine yardımcı oldular… O yüzden mülteci olmaktan biraz uzaklaştık… Şu an misafir olarak görüyorum bizi…"*
>
> (Lale, El İşi Üreticisi, Dul, 52).

> *"İnsan bakıyor Suriye'den çıkmışsın buraya gelmişsin… Hep oturmak olmaz, çalışacaksın ki yaşayacaksın…"*
>
> (Papatya, Butik, Bekâr, 28).

> *"Çok şükür Türkiye bize çok yetki verdi ve bize diğer ülkelere nazaran çok yardımcı olan ülke oldu… Ama zorunlu olarak buraya geldim, ben mülteci değilim… Mülteci terimini hiç sevmem… Mülteci terimini kullanan beyinsiz biri, çünkü sonuçta biz de insanız, her yerde insanız… Mülteci kelimesi zayıflık anlamını veriyor bana, yani zayıflıktan geldi buraya hiçbir şey yapamadı mülteci oldu… Ama ben zorunlu olarak buraya geldim…"*

(Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

Diğer mülteci kadınlar açısından girişimcilik, göç sonrasında kimliklerinde belirgin bir dönüşüm sağlamamıştır. Bu kadınlar için "mülteci" kimliği, yaşadıkları deneyimlerin, karşılaştıkları zorlukların ve toplumsal konumlarının en temel belirleyicisi olarak varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla ekonomik faaliyetlere katılım, onların öznel kimlik tanımlarında güçlü bir yeniden inşa süreci başlatmamış aksine, "mülteci" olma durumu zaman zaman tanımlanıp sorgulansa da hem kendi algılarında hem de toplum nezdindeki konumlarında baskın bir kimlik unsuru olarak kalmaya devam etmiştir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Kendimi mülteci olarak tanımlıyorum… Bombalar düşünce, çocuğumun okulu bile bombalandı… Burada mülteci olarak görüyorum kendimi… Dönünceye kadar mülteciyim… Burada herkes Arapça bildiği halde biz kendimizi mülteci olarak görüyoruz… Ama mülteci olarak hissetmiyorum kendimi Suriyeliyim ben Türkiye'de yaşıyorum, kendi işimi görüyorum… Ama herkes memleketine dönmeyi düşünüyor…"*
>
> (Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).
>
> *"Kendimi mülteci olarak görüyorum… Bazen de misafirim çünkü mesela ev sahibi gelse dese ki bu evden çıkacaksın dese bir şey diyemem çünkü ben zayıf bir insanım…"*
>
> (Reyhan, Terzi, Evli, 36).
>
> *"Ben mülteci olarak buraya geldim, mülteci olarak tanıtıyorum kendimi ama şu an Suriye özgürlüğüne kavuştuktan sonra artık benim ülkem var diyebiliyorum istediğim zaman oraya dönebilirim. Herkes bize mülteci diyor biz de mülteci diyoruz... Şimdi misafir olarak diyebilirim kendime ya da göçmen... Suriye düzeldikten sonra artık dönebilirim çünkü…"*
>
> (Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).
>
> *"Mülteci olarak buraya geldik zaten, geçici desteği Türkiye bize verdi, güven verdi bize Türkiye, sağlığımıza güven verdi… Bir yer açmamız bize çok büyük bir destekti zaten ama kendimi mülteci olarak görüyorum, biz büyük bir şeyden kaçtık sen de biliyorsun biz bir güven kapısı olarak buraya geldik…"*
>
> (Yasemin, Kuaför, Evli, 50).

Mesleki Kimliğin Güçlenmesi

Mülteci kadın girişimciler için mesleki kimliğin güçlenmesi, mesleki yeterliliklerini geliştirerek toplumsal konumlarını yeniden tanımlamayı hem de kimlik inşası sürecini etkileyen önemli bir boyutu ifade etmektedir. Nitekim kimlik inşası teorileri, bireylerin kimliklerini sabit bir yapı olarak değil, toplumsal, kültürel ve kişisel deneyimler aracılığıyla sürekli yeniden inşa edilen bir süreç olarak ele almaktadır. Girişimciliğin sağladığı başarı deneyimleri, kadınların mesleki

özgüvenlerini pekiştirirken, kendilerini "iş sahibi" veya "girişimci" olarak tanımlamaları da mesleki kimliklerini güçlendirdiğini göstermektedir. Groutsis vd. (2024)' e göre mülteci kadınlar mesleki kimliklerini yalnızca istihdam edilerek değil, kendi beceri ve yetkinliklerini de sahiplenerek ve aktif olarak uygulayarak da inşa edebilmektedirler. Kadınlar, karşılaştıkları zorluklara rağmen mesleki kimliklerini güçlendirerek kendilerini iş hayatında konumlandırmakta ve profesyonel benliklerini dönüştürmektedir. Böylelikle mesleki kimliğin güçlenmesi, dışsal desteklerden bağımsız olarak, kendi stratejik seçimleri ve öz-yeterlilikleri aracılığıyla ortaya çıkan dinamik bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Görüşülen mülteci kadınlar, mesleki aidiyetlerini artık kendi kimlik algılarının bir parçası olarak görmeye başlamışlardır. Ancak mesleki kimlikliklerini inşa ederken çoğunlukla kimliklerini 'anne olma' rolü etrafında şekillendirmişlerdir. Bu şekilde kadın kimliği, mesleki kimlik ve anne kimliklerinin kesişim halinde olduğu görülmektedir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Ben kendimi pastacı olarak tanımlıyorum…"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

"İş kadını olmanın ilk adımındayım, inşallah olurum… Ama hem de anneyim… Kendimi çalışan bir kadın olarak görüyorum, topluma faydalı biriyim artık…"

(Defne, Kuaför, Dul, 40).

"Ben öğretmenim ve cilt bakım uzmanıyım… Bu iki alanda da kendimi başarılı hissediyorum… Allah Teâlâ diyor ki sen kimsin ben seni ne için yarattım benim ona vereceğim cevap, ben iyi bir kul olmuşum, iyi bir anneyim, topluma iyi bir kazanç sağlamak için anneyim…"

(Müge, Öğretmen, Evli, 45).

"Ben Güneş S., ben üç çocuk annesiyim ve başarılı bir anneyim, ben çalışan bir kadınım, kendime çok güvenen bir kadınım, kendimi işimde yeterli hissediyorum ve kendimi profesyonel olarak görüyorum, vermeyi çok seviyorum, verdiğimin meyvesini görünce çok motive oluyorum. Çok pozitif bir kadınım. İstiyorum ki kadınlar ayakları üzerlerinde dursun… Her kadının arkasındayım ve isterim ki kadınlar çok güçlü olsun…"

(Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

"Hem anneyim hem iş kadınıyım. Ama önceliğim evim… Çocuğum öğlenci olduğu halde ben okula gönderiyorum, zaten ben buradayken kendi okulda… Ama eve gelince beni evde bulmak istiyor, mesela tatil günlerinde 'anne bugün tatil sen de gitme' deyince zoruma gidiyor…"

(Nergis, Kuaför, Evli, 38).

"Kendime şimdi anne Lale, çalışan Lale, öğreten Lale diyebilirim… Ama şahsiyetim değişmez aynı Lale'yim… Çünkü ben eskiden yedi çocuğun

annesiydim… Daha önce de çocuklarım için evimde çalışırdım… Onları okutuyorum, eğitiyorum… Evimin sorumluluğu hep üzerimdeydi çünkü kocam eve misafir gibi geliyordu…"

(Lale, El İşi Üreticisi, Dul, 52).

"Ben kendimi fedakâr bir anne olarak görüyorum, yani rahat bir ortamdan çıktım geldim ve beklemediğim bir ortamda bulundum, orada yaptığım işi burada yapmadım yani çocuğum için ailem için her şeyde fedakâr gösterdim… Yaptığım her işte hem başarılıyım hem de başarılı bir iş kadınıyım ve sevilen biriyim…"

(Sümbül, El İşi Üreticisi, Dul, 67).

"Ben çalışan bir kadınım, savaşçı bir kadınım tüm kelime anlamıyla… On tane çocuğum var, hepsini üniversite okuttum… Evlendirdim, çalıştım… Terzilikte, temsilcilikte her şeyde çalıştım…"

(Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

4.2.3.2. Kimlik Değişimleri ve Nostaljik Anlatılar

Göçmenler "geçiş halindeki insanlar" olarak ele alındığında, göçün kimlik inşa süreçlerindeki rolü daha net biçimde görülmektedir. Geçiş halinde olma durumu, bireyin alışkın olduğu aile, sosyal ağ veya ulus-devlet gibi güvenlik kaynaklarından yoksun kalmasını ve geçmiş yaşam standartlarından farklı yeni koşullar ve mekânlar arayışına girmesini gerektirir. Bu süreçte çoklu aidiyetler yeniden işlenmekte; sınır bölgelerinde bulunma ve dışlanmışlık deneyimleri, bireylerin hem kendi kimliklerini hem de toplumsal konumlarını yeniden kurmalarına ve marjinalleşme süreçlerinin işleyişini anlamalarına imkân tanımaktadır. (La Barbera, 2015: 10). Özellikle zorunlu göç, mültecilerin kimliklerini kesintiye uğratarak beklenmedik değişimler yaşatmakta ve kimliklerini sorgulamalarına neden olmaktadır. Bu süreçte, bireyler kimliklerini yeniden tanımlamak, yeni bir kimlik inşa etmek ya da önceki kimliklerini akışkan bir şekilde sürdürmek arasında seçim yapmak zorunda bırakmaktadır. Özellikle aidiyeti yüksek olan mesleki kimlikler, göç öncesi ve sonrası dönemde nasıl şekilleneceğine karar verilmesi gereken bir süreci içermektedir. Bu kategoriye bağlı kodlar aşağıda detaylandırılmıştır.

Kimliğin İnşası ve Geçmiş Yaşam Standardının Değişimi

Mülteci kadınlar, zorunlu göçle birlikte sahip oldukları eski kimliklerinde dönüşüm yaşamış ya da yeni bir bağlamda kimliklerini yeniden şekillendirme sürecine girmişlerdir. Bu süreçte girişimcilik, onların yeni kimlik tanımları geliştirebildikleri ve bu tanımlar üzerine dönüşüm inşa edebildikleri bir alan sunmuştur. Göç öncesinde

girişimcilik deneyimine sahip olan kadınlar, göç sonrası bu faaliyetlerini sürdürmek için yoğun çaba göstermiş ve fırsatları değerlendirip mesleki kimliklerinin sürekliliğini sağlama arayışında bulunmuşlardır. Nitekim mülteciler için kimlik, büyük ölçüde zaman ve mekâna bağlı koşullarla şekillenen, uyum sağlama sürecini içeren ve tek yönlü olmayan bir deneyim içermektedir (Hack-Polay vd., 2021). Bu nedenlerle mülteci girişimci kadınlar için kimliğin durağan bir yapıda değil aksine değişen, kesişen ve koşullara uyum sağlayan akışkan bir yapıda olduğu görülmektedir. Öte yandan, göç öncesinde girişimcilik faaliyeti yürütmeyen, eğitim hayatına devam eden kadınlar ise yeni mesleki kimliklerini inşa etme sürecine girmişlerdir. Göç öncesinde farklı mesleklere sahip olan kadınlar, göç sonrasında farklı iş kollarına yönelerek yeni mesleki kimlikler geliştirdikleri de görülmüştür. Böylelikle girişimcilik, mülteci kadınlar için hem sürekliliği hem de dönüşümü mümkün kılan dinamik bir kimlik inşa sürecini etkileyen faaliyet olarak değerlendirilebilir. Zorunlu göçten önce girişimci olan kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"2013 yılında Türkiye'ye geldim… İlk önce bir sene Antakya'da mandalina fabrikasında çalıştım biraz para biriktirdim sonra evde kuaförlük yapmaya başladım, bir sene bu şekilde çalıştım ama çok zor oldu… Sonra biriktirdiğim parayla dükkân açtım burada… Sıfırdan başlamak istedim… Bu işi yapmayı seviyorum zaten ama ilk önce eşime destek olmak için yapmak istedim… Evde çalışmadığım zamanlar çok sıkılıyorum… Kadınlar her gün nasıl evde sıkılmadan oturuyorlar anlamıyorum… Eşim Suriye'deyken polisti e buraya geldik işi yoktu çalışamıyordu ben de burada hemen başlamak istedim işe çünkü para da lazımdı… Burada eğitimler de aldım…"*
>
> (Gül, Kuaför, Evli, 48).

> *"Suriye'de dört sene kuaförlük yaptım… Şimdi burada on bir senedir kuaförlük yapıyorum… Ben Hama'dan geldim, Kırıkhan'da Hamalı çok fazla var… Sonra herkes beni burada beni aramaya başladı 'Açelya nerede?' diye, böyle böyle müşterilerim çok şükür çoğaldı…"*
>
> (Açelya, Kuaför, Evli, 39).

> *"Ortaokulu bitirdikten sonra 17 yaşında evlendim. Evlendikten sonra çocuklarım varken kuaförlük kurslara katılmaya başladım. 10 sene Suriye de çalıştım. İlk başlarda başkasının yanında çalıştım. Savaştan dolayı devamlı göç ettiğimiz için mecbur devamlı başkalarının yanında çalışmaya başladım... Bazen de çalışamıyordum çünkü çocukları da bırakamıyordum... Başınıza ne geleceğini de bilmiyorsun… En son Halep kırsalında bir kadın kuaförün yanında çalıştım. Onun yanında çok tecrübe kazandım. Gittiğim her bölgenin sanki ayrı istekleri vardı. Saç modeli olarak ya da makyaj olarak… Onları tecrübe ettim. Sonra 2018 yılında Halep'te kendi başıma salon açtım. İki sene hemen hemen Türkiye'ye gelinceye kadar…"*
>
> (Nergis, Kuaför, Evli, 38).

> *"Suriye de ben iki sene üniversite okudum ama evlendim çocuk olunca üniversiteyi bitiremedim, mezuniyet belgem yok yani… Sonra iki sene meslek*

kurslarına gittim sonra kuaför olarak çalışmaya başladım… Dört sene Suriye'de çalıştım ama evimin içinde bir dükkândı… Evin bir odasını dükkân yapmıştım… Biz savaştan çıktık Suriye'den Hama'dan 2011 yılında Türkiye'ye geldik, çok gelen oldu zaten… Biz dedik ki savaş bir sene sürer ve gideriz o yüzden burada kimse düğün filan yapmadı… O yüzden ben iki sene hiç çalışmadım, evde oturdum, sonra yavaş yavaş nişan olunca düğün olunca, akrabaların saç kesmemi, boya yapmamı istediler bende yavaş yavaş yapmaya başladım… Böylece başlamış oldum işe…"

(Manolya, Kuaför, Evli, 47).

"15 senedir bu işi yapıyorum… Suriye'deyken liseden sonra iki yıl terzilik okudum daha sonra evlendim… Orada da terzilik yaptım ama yeni evlendiğim için çok fazla işte zaman geçiremiyordum, dükkânım evimize çok yakın bir yerdeydi… Şimdi Suriye'den daha iyi oldu burada mesleğim daha çok şey öğrendim… Yeni insanlar yeni modeller istediler böylece tasarımlarım gelişti…"

(Reyhan, Terzi, Evli, 36).

"Suriye'nin Hama ilinde yaşıyorduk, orada da kuaförlük yapıyordum, kendi işimin sahibiydim, biz Hama'nın kırsalından geldik, orada savaşla ilgili şeyler gördük füzelerden ve uçaklardan dolayı 2012 yılında buraya gelmek zorunda kaldık… Buraya geldik ev kiralık, iki üç ay oturduk dedik ki savaş bitecektir sonra uzayınca artık çıkıp çalışmak zorunda kaldık, benim mesleğim olduğu için ilk önce iki sene kadar Türk bir kuaförün yanında çalıştım sonra 2014 yılında kendi işimi açtım, hemen hemen 6 sene de Suriye de kendi işimi yapmıştım…"

(Yasemin, Kuaför, Evli, 50).

"Üniversite okuyordum Suriye'de, üniversiteyi bırakıp evlendim… Arap Dili ve Edebiyatı okuyordum… 16 yaşımda evlendim ben… Liseyi de üniversiteyi de evlendikten sonra okudum… Suriye'de kıyafet, terzilik yani mağazacılık yapıyordum… 10 seneden fazla çalıştım Suriye'de… 2012 yılında Halep'ten geldim buraya, çok çektim orada… Baktım ki burada eğitim için diploma istiyorlar yapamam… Benim hiçbir resmi diplomam yok, bu yaşta nerede çalışabilirim, başkasının elinin altında da çalışamam, atölyelere kimse almaz ki beni… En iyisi ben kendi işimi açayım tekrar… Sonra işimi büyüttüm, tamir, sökük filan olunca baktım işim yürüyor ikinci makinalarımı da aldım…"

(Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

Müge, Sümbül ve Yıldız ise geçmişteki yaşam koşullarını ve sahip oldukları standartları değerlendirmiş, zorunlu göç sonrası çok farklı işler de yaparak yeni mesleki kimliklere nasıl yöneldiklerini şu sözlerle dile getirmişlerdir:

"Liseden sonra iki yıllık cilt bakım bölümünü okudum. Bir yıl da bu bölümle alakalı bir uzmanın yanında çalıştım… Benim zaten Suriye'de kocam ölmeden önce iş yerim vardı, ben açmıştım, ruhsatım vardı, diplomam da vardı… Dört beş sene çalıştım. 2007 yılında mezun olur olmaz cilt bakım yerimi açmıştım… Eşim maddi desteği bana sağlamıştı. Çevrem aferin iyi yaptın, iyi bir adım attın, kendi kendini yükseltiyorsun diyorlardı… İlk Türkiye'ye geldiğimde kuaför salonlarının sadece yüz bakımında çalıştım. Türklerde yüz bakım kültürü

yoktu, burada sadece saç ve makyaj vardı. Bu toplumla anlaşmam biraz zor oldu… Ben de bu işi bırakmak zorunda kaldım çünkü bana iş gelmiyordu ve çalıştığım yerle anlaşamadık daha sonra şehit eşlerinin olduğu dikiş atölyesinde çalıştım. Az maaş veriyorlardı, bana da yetmiyordu kendi kendimi geliştirmek zorundaydım… Artık isteklerim daha büyük olmaya başladı, yeni ufuklar açılmaya başladı… Burada çevrimiçi olarak diplomasının her yerde geçerliliği olan Suriye'de üniversiteye girdim Şeri Bilimler Bölümünde başladım. İki buçuk senedir artık çevrimiçi ders veriyorum…"

(Müge, Öğretmen, Evli, 45).

"Ben Şamlıyım kocam da Halepli, Suriye'deyken memurdum. İlahiyat fakültesi mezunuyum, okul müdürüydüm… Şam'dayken özel okullarda çalışıyordum sonra Halep'e gelince devlet okullarına geçiş yaptım… 16 yıl çalıştım… Ailem zengin varlıklı, kocamın ailesi de varlıklıydı… İhtiyacım olmadığı için gezmeyi sevdiğim için işi bıraktım. Memurluk bağlayıcı olduğu için eşim Halepli ben Şamlı, izinler de gidip gelmeler de zor olduğu için istifamı verdim… Evlenmeden önce memurdum evlendikten sonra da bebeğim oldu artık yorulmuştum zaten… Evlendikten sonra da dört ay çalıştım sadece… Ben Suriye'deyken yumurta bile kırmazdım, annem yapardı evimizde hizmetçimiz de vardı… Evlendikten sonra öğleden sonra çalışırdım sabah kalkardım evimi ayarlardım yemeğimi de düzenlerdim… Buraya geldim boş kalınca işim gücüm yok, hiçbir şeyim yok, tarlalara zeytin toplamaya bile gittim… Herkes benimle dalga geçti, sen ne anlarsın zeytinden, zeytin toplamadan… Ne yapayım dedim en azından zeytinyağım çıkar… Bana bakıyorlardı, şeklime bakıyorlardı diyorlardı senden işçi olmaz… Beni işe almıyorlardı, çok uğraştım ama beni işe almadılar, sana zeytinyağı verelim sen evine git dediler… Sonra Dantel çalışmaya başladım… Siparişle çalıştım, bazen para alıyordum bazen para almıyordum… Sonra burada olmayan Şam'da olan kahvaltılık ürünleri yapıp sattım… Burada öğrendim yaptım… Adım adım böyle kendimi geliştirdim… Sonra burada kadın derneğiyle tanıştım. Gönüllü olarak derneğe gidip geliyordum… Burada herkesle tanışmış oldum, arkadaş ve çevre edindim… Burada bebek kıyafeti, oyuncak bebekler örmeye başladım…"

(Sümbül, El İşi Üreticisi, Dul, 67).

"Ben aslında Şamlıyım, Şam'da üniversite okudum, Arapça öğretmenliğinden mezun oldum, daha üniversite okumadan nişanlım kuaförlük kursuna kaydettirdi beni, oradan öğrendim bu mesleği, bitirdim diplomamı aldım ama bu mesleği yapmadım, iki sene öğretmenlik yaptım… Ama burada öğretmenlik yapamadım çünkü burada devlet desteklemiyor… İlk geldiğimde Türkçe bilmiyordum… Dili öğrendim ama okumayı yazmayı bilmiyorum… Zaten Arapça öğretmenliğini sevmiyorum ben… Avukat olmak istedim ama ailem ona da izin vermemişti… Buraya geldikten sonra 2016 yılında burayı açtım, önceki işimden ayrıldım, çok ufak bir yer açtım kendime göre, paramız fazla yoktu… Çok ufak çok ucuz bir dükkân buldum… Dükkân sahibi ne kadar verirsen ver dedi, bende utandım yüksek kira verdim… Önce 200 TL ile başladım sonra 700 TL oldu kira sonra müşterilerim artınca daha büyük dükkân tuttum… Sonra daha büyüdüm daha da büyüdüm…"

(Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

Kardelen ve Hanımeli ise göç öncesinde eğitim hayatlarını sürdürürken yarıda bırakmak zorunda kalan, göç sonrasında kendi işlerini kurarak mesleki kimliklerini geliştiren kadınlardır. Göç öncesinde eğitim yoluyla geliştirmeyi planladıkları kimlik

yarım kalmış ve tamamlanamamış bir kimlik olarak onların deneyiminde yer almıştır. Gerçekleştiremedikleri mesleki kimlik inşası hikâyelerini şu şekilde dile getirmişlerdir:

> *"Burada üniversiteye devam etmek aklıma gelmedi, savaş filan derken… Biz geliriz birkaç ay sonra döneriz diye düşündük, o zaman okulu tamamlarız düşüncesiyle hiçbir şey yapmadık, çok pişmanım eğitimime devam etmedim ihmal ettim diye, burada dilim de yoktu kimse de yok beni yönlendirsin üniversiteye götürsün uğraşsın, çok pişmanım… Suriye de okulu bitirip okullarda rehber öğretmenlik yapabilirdim. Eğer okumayı bitirseydim Suriye de diplomamla çalışırdım. Psikoloji okumayı çok seviyordum. Arkadaşımla beraber orada bir yer açmayı düşünüyorduk. Savaş olunca her şey gitti..."*
>
> (Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

> *"Ben hep hukuk üzerine yönelmiştim, mahkemeye gideceğim, davaya gireceğim… Bu savaş olunca tüm hayallerimiz suya düştü ama kuaförlük işi asla aklımın ucuna bile gelmezdi. Suriye de okuyordum çünkü hiç bu mesleği yapmayı düşünmüyordum. Avukat olmayı istiyordum… Savaştan dolayı buraya gelmek zorunda kaldık… Oradaki eğitimi her şeyi bıraktım, buraya geldim…"*
>
> (Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

4.2.3.3. Hibrit Kimlik İnşası

Mülteciler için zorunlu yer değiştirme, sarsıcı ve süreksiz bir geçiş olarak değerlendirilmektedir. Bu geçiş, mültecilerin yaşam koşullarının ve aidiyet duygularının sürekli bir akış içinde ilerlemediğini zaman zaman duraklamalar, beklemeler, engeller ve belirsizliklerle karakterize olduğunu göstermektedir. Bu tür sarsıntılar, mültecilerin olası benliklerini yaratma ve kimliklerini yeniden şekillendirme süreçlerini tetikleyebilmektedir. Bu nedenle, mülteciler kimliklerine öncelik vererek, karşılaştıkları kimlik sarsıntılarını çözmeye ve kendi benliklerine uygun davranışlarını yönlendirmeye odaklanabilirler. Kendilik kimliği, bireyin kim olduğunu netleştirmesine ve "ben kimim, kim olmak istiyorum ve nasıl davranmalıyım?" sorularına yanıt bulmasına imkân tanır. Karşılaşılan bu etkiler sonucunda, mültecilerin kimliklerinde kopmalar meydana gelebilir, daha önce benlik ve kültürel kimliklerini temsil eden unsurlardan bilinçli olarak ayrılmayı seçebilir, yeni kimlikler inşa edebilirler (Christensen ve Newman, 2024) ve bazı durumlarda da hibrit bir kimlik oluşturabilirler. Öyle ki göç, hibrit kimliğin oluşumuna zemin hazırlayan ve bu süreci kolaylaştıran bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Bireyler, yaşam tarzları, mesleki deneyimleri ve kültürel farklılıkları nedeniyle her biri özgün kimliklere sahiptir. Göç süreciyle birlikte, bu kimlikler yeni aidiyet ortamlarına taşınmakta ve bireyler, cinsiyetleri, ilgi alanları ve iş hayatlarına bağlı olarak çoklu,

yani hibrit kimlikler inşa edebilmektedir (Çağırkan, 2016). Mülteci kadınlar, girişimcilik faaliyeti ile beraberlerinde getirdikleri baskın kimliklerini yeni toplumsal ve mesleki rollerini bir araya getirmektedirler. Bu süreç, onların yalnızca uyum sağlamalarını değil, ayrıca farklı aidiyetleri kapsayan hibrit bir kimlik benimsemelerini de mümkün kılmaktadır. Kadınların iş hayatında hem Suriye hem de Türkiye'deki unsurları bir arada tutma çabaları transnasyonal feminizmin vurguladığı kesişimsellik, hibrit kimlik ve üçüncü mekân kavramlarını da yansıtmaktadır (Bhabha, 1994/2004; Enns vd., 2021). Bu kategoriye bağlı kodlar aşağıda detaylandırılmıştır.

Kültürel Köprü Kurma ve Aidiyetin Çoğullaşması

Mülteci kadınlar, girişimcilik faaliyetleri aracılığıyla hem Suriyeli müşterileriyle bağlarını sürdürmekte hem de Türk müşterilerle yeni ilişkiler kurmaktadır. Bu durum, onların aidiyetlerini farklı alanlara taşıyarak kimliklerini tek bir kategoriyle tanımlamayı güçleştirmektedir. Nitekim mülteci kadınlar hem "Suriyeli" hem de "Türkiye'de iş kadını" olarak kendilerini ifade etme imkânı elde ederek hibrit bir kimlik inşa edebilmektedir. Bu hibrit kimlik kadınların hem köken kültürlerinden hem de ev sahibi toplumdan gelenleri harmanlanarak yeni kimlikler geliştirmelerine olanak sağlamaktadır. Türk müşterileriyle iletişim kurmak ve yerel kültüre uygun hareket etmek kimliklerinin yeniden şekil almasına neden olmaktadır. Dolayısıyla girişimciliğin göç edilen ülkeye yönelik aidiyet duygusunu güçlendirdiği aynı zamanda mülteci kadınların kesişimsel kimliklerini görünür kıldığı ve akışkan kimlik deneyimlerini besleyen bir süreç olduğu söylenebilir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Müşterilerim hem Suriyeli hem Türk oluyor… Hatta Türkler Suriyeliler gibi elbise diktiriyorlar…"*
>
> (Reyhan, Terzi, Evli, 36).

> *"Müşterilerim yüzde altmış Suriyeli, yüzde kırk Türk oluyor. Suriye'de olsaydım ben bu kadar büyük bir şey yapmayı düşünemezdim, çünkü zaten orada çok spor salonu var. Ama yabancı ülkede bunu yapmam daha büyük bir şey, ben daha büyük bir şey yaptığımı düşünüyorum…"*
>
> (Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

> *"Bu dükkânı yeni açtığımda bu mahalledeki Türkler gelip baktılar, Suriyeli misin dediler, evet dedim… O zamanlar Türkçeyi ben çok az biliyordum… Mesela bir Türk kadınına kaş aldım çok beğendi sonraki gün arkadaşını ve akrabasını getirdi… Bir senede tüm mahalle beni tanıdı… Türk müşteriler geldikçe benimle konuştukça benim dilim daha iyi olmaya başladı… "*

(Manolya, Kuaför, Evli, 47).

"Türk müşterilerimiz de oluyor, mesela üst kattaki koşularımız bizden alışveriş yapıyor… Fark etmiyor yani aynı herkes geliyor… Çünkü Türk müşteriler için de malzeme alıyoruz biz…"

(Papatya, Butik, Bekâr, 28).

"Müşterilerim genellikle Türkler oluyor çünkü Suriyelilerin böyle işlere para koyacak güçleri yok, onların başka öncelikleri var, böyle şeylere bakmıyorlar… Bir de emeğinin karşılığını vermiyorlar, bu ucuz olursa belki alırlar ama ben fiyat isteyince değmediğini düşünüyorlar. Türkler rahat bir şekilde seviyorlar almayı… Büyük ihtimalle artıyor ki onlar da para, alabiliyorlar… Etrafımdakiler de çok beceriklisin diyorlar bana… Benim kendimi artık iş kadını olarak gördüğümü söylüyorlar."

(Lale, El İşi Üreticisi, Dul, 52).

Zambak ve Kardelen, Suriyeli müşterilerinin ülkelerine geri dönmesiyle birlikte Türk müşterilerinin sayısının arttığını ve bu durumun iletişimlerini daha da yoğunlaştırdığını ifade etmişlerdir. Zambak kendini Türkiye de bir iş kadını olarak göründüğünü ifade etmiştir. İfadeleri şu şekildedir:

"Suriye olayları düzelmeden önce Suriyeli müşterilerim çoktu ama şu an onların çoğunluğu gittiler şimdi Türk müşterilerim daha çok oluyor… Hem Türk hem Suriyeli müşterilerim var, çoğunlukla Türkler ama Türk müşterilerim beni çok yoruyor, ufak bir şeyi bile sorun yapıyorlar, çok pazarlık yapıyorlar…"

(Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

"Müşterilerim yüzde doksan Suriyeliydi… Çünkü daha önce vitrinim Suriye vitriniydi… Şimdi artık Suriyeliler gitmeye başlayınca yeni yeni Türk müşterilerim oldu… Şimdi Türk kıyafetleri getirmeye başladım, çeşitleri arttırdım…

İlk defa Türkiye'de iş yeri açtım ve her şey değişti… Herkesin bize karşı bakış açısı çok değişti, iş kadını gibi görünüyorum, kendi özgürlüğüm var, kendi bağımsızlığım var… Çocuklarım bile bir yere gidince benim annemin iş yeri var özgüvenini hissediyorum… Çocuklara bile o özgüveni hissettirdim…"

(Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

Kadınlık ve Rol Hibritliği

Mülteci kadınlar, göç öncesinde benimsedikleri geleneksel rollerini (anne, ev kadını) korumaya devam ederken, göç sonrası girişimcilik faaliyetleriyle beraber yeni roller geliştirmişlerdir. Göç öncesinde Suriye'de çalışma deneyimi olmayan Yaprak, Kardelen ve Nilüfer geleneksel kadınlık rollerine göre biçimlenmiş bir kimlik yaşamaktaydılar. Zorunlu göç sonrası, girişimcilik yoluyla üstlendikleri ekonomik rolleri toplumsal cinsiyet kimlikleri ile kesişerek yeni bir kimlik alanı yaratmıştır. Farklı bir ülkede yaşamaları hem eski kültürel normları hem de yarattıkları yeni

koşulları aynı anda deneyimlemelerini de gerektirmiştir. Bu kesişimsel durum, mülteci kadınların kimliklerinin tek boyutlu olmadığının aksine toplumsal cinsiyet, ekonomik faaliyet ve göçmenlik deneyimlerinin kesiştiği hibrit bir kimliğin inşa edildiğini göstermektedir. İfadeleri şu şekildedir:

> *"Suriye'de Şam'da kadınlar dışarıda çalışamazlar… Evin içinde istediğini yap ama dışarıda çalışamazsın… Dükkân açamazsın… Ben de diretmedim, çocuklarımdan uzak zaten istemiyorum şimdi hem çocuklarımın yanındayım hem de sevdiğim işi yapıyorum…"*
>
> (Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

> *"Biz Suriye de sadece okumayı bilirdik, çalışmaya izin vermezdi ailemiz sadece siz okuyun derlerdi, elimizden hiçbir şey gelmiyordu… Suriye de böyle bir iş kurmak istesem biz köyde oturduğumuz için bakışlar iyi olmazdı, kimse desteklemezdi açıkçası, yeni bir şey olduğu için yani bence desteklemezlerdi... Öğretmenlik, doktorluk normaldi ama böyle bir yer açıp terzilik yapmaya izin vermezlerdi. İdlib'in kırsalında bir yerdeydim, köyde olduğu için ayıptır olmaz böyle şeyler… Olurdu ama merkezde olsaydık belki olurdu… Ama şimdi kendime işletme sahibi bir kadınım diyebilirim…"*
>
> (Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

> *"Suriyeli kadının uzmanlık alanı budur… Ev işleriyle kendi işini yapmak… Herhangi bir anne, herhangi bir Suriyeli kadındım. Çalışmadan önce bir anneydim, ailemden sorumlu bir kadındım… Ben evlendiğimden beri hazır yemek yemem hazır bir şeyler almam hep kendim yapmaya çalışırım… Suriye'deyken böyleydi, tabi şimdi yaptığım şeyleri ve becerilerimi burada göstermek zorunda kaldım… Yaptığımı ve başardığımı düşünüyorum…"*
>
> (Nilüfer, Pastacı, Evli, 60).

4.2.4. Sosyal Sermaye ve Dayanışma Ağları

Yerinden edilme deneyimi, kadın mülteciler için sosyal sermayeyi, yaşamlarını sürdürebilme ve yeni bağlamlara uyum sağlama sürecinde önemli bir dayanak olarak öne çıkarmaktadır (Mıller ve Atwı, 2023: 49). Topluluk içi homojen destek ağları ise hem göçmenler hem de mülteciler için göç sürecinde karşılaşılan belirsizlikleri ve göç sonrasında gerek maddi gerekse manevi tüm destekler hayatlarını sürdürmeleri açısından her zaman önemli bir konumda olmuştur. Mülteci kadınlar, bu dayanışma ağları sayesinde maddi, manevi ve mesleki destek elde ederek girişimciliği daha erişilebilir kılabilmektedirler. Hem aile içinden hem de aile dışından sağlanan bu tür destekler, kadınların girişimcilik süreçlerinde önemli bir kaynak ve güç unsuru olarak öne çıkmaktadır. Böylece girişimcilik, bireysel bir çabadan çok, kolektif dayanışma ve toplumsal ilişkilerle şekillenen bir süreç haline gelmektedir. Bu tema altında yer alan kategori ve kodlar aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

4.2.4.1. Aile İçi Destek Sistemleri ve Dayanışma Ağları

Mülteci kadınların girişimcilik faaliyetlerinde aile desteği kritik bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Aile içi destek sistemleri girişimciliğin hem başlangıç aşamasında hem de sürdürülebilirliğinde önemli rol oynamaktadır. Maddi kaynaklara erişimin sınırlı olduğu göç bağlamında, aile üyelerinin sağladığı pratik, manevi ve finansal katkılar, kadınların girişimcilik faaliyetlerini erişilebilir hale getirmektedir (Essers vd. 2013). Erkek aile bireylerinin daha görünür ve doğrudan katkıları, kadınların işletmelerini ayakta tutabilmelerini sağlarken kadın aile bireylerinin sunduğu manevi destek, moral kaynağı ve dayanışma boyutuyla sürecin duygusal ve sosyal yönünü güçlendirmektedir. Bu durum, aile içindeki cinsiyet rollerinin girişimcilik süreçlerine nasıl yansıdığını ve destek biçimlerinin toplumsal cinsiyet temelli bir iş bölümü üzerinden de şekillendiğini ortaya koymaktadır. Zira erkek aile bireyleri dışarıya dönük sorumlulukları üstlenirken kadın aile üyeleri ise aile içine dönük sorumluluklarla katkı sağlamaktadır. Bu kategoriye bağlı kod aşağıda detaylandırılmıştır.

Cinsiyete Dayalı Destek Farklılaşması

Mülteci girişimci kadınlar iş kurma süreçlerinde çoğunlukla eşlerinden maddi, teknik ve resmi destek almışlardır. Finansal sermayenin sağlanması, resmî belgelerin düzenlenmesi, işyeri açma prosedürlerinin tamamlanması ve bürokratik işlemler gibi alanlarda eşlerin ve erkek çocukların önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir. Ayrıca eşler yalnızca bürokratik süreçlerde değil, kadınların yürüttükleri mesleklerin devamlılığını kolaylaştıran tedarikçilerle görüşmek, malzemeleri temin etmek ya da iş yerinin ihtiyaçlarını karşılamak gibi somut katkılar da sunmaktadırlar. Bekâr ya da eşi bulunmayan kadınlar ise benzer desteği çoğunlukla erkek kardeşlerinden sağlamışlardır. Özellikle muhafazakâr kültürden gelen göçmen kadınlar için erkek aile üyelerinden destek almak ve bu erkeklerin dış ilişkileri üstlenmeleri, kadınların kendi kimlik sınırları içinde kalarak işlerini sürdürmeleri oldukça yaygın bir durumdur (Chreim, 2018). Bu durum, mülteci kadınların girişimcilik süreçlerinde aile içindeki erkek figürlerin destekleyici ancak aynı zamanda yönlendirici bir rol oynadığını, dolayısıyla kadınların girişimcilik deneyimlerinin ataerkil aile ilişkilerinden bağımsız gelişmediğini göstermektedir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"*Burayı açarken eşimin işi yoktu arabayla beraber belediyeye filan gittik… Ama eşimin işi olsaydı ben o zaman mecburen dolmuşla gidecektim ya da yürüyerek, zor olacaktı yani…"*

(Manolya, Kuaför, Evli, 47).

"Ailem gelecekte çok iyi işler yapacaksın dediler, eşim de destek oldu bana… İş kurunca tabi herkes mutlu oldu… Çevremdekiler de beni destekledi… Hatta eşim kumaş almam için dükkânları arar kumaşları getirttirir, getirir…"

(Reyhan, Terzi, Evli, 36).

"Eşim malzemeleri getirirdi parasını da almazdı hem maddi hem manevi destek vermiş oldu…"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

"Eşim yaptığı için yasal şeyleri benim için kolay oldu… Tamam, çalışmıyor ama her işi yapar… Mesela kuaför malzemelerini almak için müşteriyi bırakıp gideyim olmaz ama eşim bunları yapar…"

(Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

"Buradaki eşyaları kocam marangoz olduğu için o yaptı… Oğlum Türkçe bildiği için tüm kanuni işleri o yaptı, burayı kiralarken de aynı şekilde…"

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

"Büyük oğlum da çalışıyordu o da destek oldu bana… Akrabalarımda da destek aldım…"

(Gül, Kuaför, Evli, 48).

"Eşim bana tam destek verirdi. Burada iş kurma fikri benim fikrimdi… Eşime dedim ki ben yer açmak istiyorum. O da hayır yapamazsın demedi. Ben Reyhanlı da açmak istemiyordum aslında kızımın üniversiteye gittiği şehirde açarım diye düşünüyordum…

(Nergis, Kuaför, Evli, 38).

"Suriye'deyken kocam çok yardımcıydı emekli askerdi her şey yapardı her şeyde yardımcı olurdu… Alışverişte her şey ondan sorumluydu… Elinden geleni yapardı ama elinden gelmeyeni artık kadın işine bağlı bir şeyse yapmazdı… Şimdi yine sipariş aldığım zaman alışverişe beraber gidiyoruz, tüm ağır yükleri ben taşıyamam… Hala aynı şekilde dışarıdaki işleri yapar evde de elinden geleni… Eşim siparişlerin ihtiyacı olan malzemelerini getiriyor dışarıdan, ben de eve pastaları yapıyorum…

(Nilüfer, Pastacı, Evli, 60).

"Eşimle beraber yardımlaşarak maddi desteği kendimize sağladık. En büyük destek Allahtan sonra eşimdir. Şimdiye kadar hep yanımda ve arkamda oldu… Erkeğim yanımda destek olmasaydı kadın olarak zorlanırdım. Ama ben öyle bir zorluk yaşamadım çünkü eşim hep yanımdaydı adım adım. Erkeğin yürüteceği şeyleri eşim yürüttü…

(Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

"Kocam sadece maddi destek oldu… 'Hani çalışınca evi ihmal edeceksin, beni ihmal edeceksin, çocuklarını ihmal edeceksin biliyorum' dedi… Ama zaten kocadan hiçbir zaman manevi destek göremezsin… Ben de dedim ki parayı

verirsin manevi destek vermezsin (gülüyor)… Kocama dedim ki ben artık kimsenin emri altında kalmak istemiyorum, kendi işimi açmak istiyorum… Tamam dedi kararlı mısın? Kararlıyım dedim kesinlikle… Eşimde bu arada burada matbaa açtı… Ben de anaokulu olarak başladım… Yavaş yavaş işimi büyüttüm… En baştaki zorluk paraydı çünkü her şeyin başı para, neyse ki kocam vardı, o bana yardım etti ama kocam olmasaydı nasıl yapardım hiç düşünemiyorum bile…"

(Yonca, Kurs Merkezi, Evli, 48).

"Evlendikten sonra çalışmaya başladım sadece kocam destek oldu bana… Ailem kuaförlüğü hiç sevmezdi, kuaförlüğe iyi bakmazlardı üniversite okumamı isterlerdi genel olarak eğitim almamı istediler ama başarımı görünce işimi kabul ettiler ve düşünceleri değişti. Eşim bu süreci yürüttü, onlarla muhatap oldu ailemi ikna etti. Eşim kültürlü bir adam olduğu için açıktı zaten, istiyorum dedim sen bilirsin dedi… Ben ve kocam dükkânı açma kararı verdik, maddi ve manevi kocamdan destek aldım. Ben zaten daha önce bu mesleği yapıyordum, etrafımdaki herkes de destek gösterdiler. Ben ve eşim dükkândaki eşyaları aldık, her yerde mobilya satılıyor, sorduk sorduk uygun olanı aldık, dükkân dükkân gezen toptancılardan da kuaför malzemelerini aldık… İlk önce iş yeri bulduk ve bu dükkânı kiraladık ve bir yıllık kira ödedik daha sonra resmî belgeler için eşim uğraştı ben her şeyi resmi olarak yapmak isterim, rahat olmak isterim…"

(Yasemin, Kuaför, Evli, 50).

Defne ve Hanımeli ise erkek kardeşlerinden destek almış olan kadınlardır. İfadeleri şu şekildedir:

"Erkek kardeşim parayı verdiğinde dedi ki 'ayaklarının üstünde durmanı istiyorum, kimseye muhtaç olmanı istemiyorum…' İş yeri evraklarım hala tamamlanmadı ama zabıtalar çok yardımcı oluyorlar… Resmi dairelere erkek kardeşimle beraber gidiyoruz…"

(Defne, Kuaför, Dul, 40).

"Erkek kardeşlerim genellikle ilgilendiler dükkânla, marangozla, dükkân malzemeleriyle… Şansım erkek kardeşlerim oldu..."

(Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

Mülteci kadın girişimcilerin işlerini sürdürebilmelerinde yalnızca eşlerinden ya da erkek aile bireylerinden aldıkları maddi, teknik ve bürokratik destek değil, aynı zamanda aile içinde yer alan kadın akrabaların sunduğu manevi ve pratik katkılar da önemli rol oynamıştır. Görümce, abla ya da gelin gibi aile üyeleri, girişimci kadınların günlük iş yükünü hafifleterek ya da ihtiyaç duyduklarında yanlarında olarak süreci kolaylaştırmışlardır. Bu destek çoğu zaman dükkânın işleyişine doğrudan müdahil olmak yerine, kadınların psikolojik olarak güçlenmelerini ve işlerine odaklanmalarını sağlayacak manevi bir dayanışma biçiminde ortaya çıkmaktadır. Aile içi kadın figürleri, girişimci kadınların hem toplumsal rollerini sürdürmelerine hem de iş

hayatındaki konumlarını güçlendirmelerine katkıda bulunan görünmez ama kritik bir destek mekanizması üretmişlerdir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Evde bekâr görümcem var bizimle beraber yaşıyor, eğer ben dışarıdaysam ev işlerine o yardımcı oluyor… Çok şükür benim görümcem çok iyi kardeşim gibi ablam gibi, çok iyi bir kadın…"*
>
> (Manolya, Kuaför, Evli, 47).
>
> *"Yüzde doksan biz randevulu çalışıyoruz. Kız kardeşimle, yeğenimle beraber dükkânda çalışıyoruz…"*
>
> (Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).
>
> *"Ev işlerini evdeki gelin yapıyor… Sabah kalkarım işe gelirim insanlarla uğraşırım, eve giderim yemek yerim yatarım…"*
>
> (Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).
>
> *"Annemle kız kardeşim evde oldukları için oğlumla da onlar ilgileniyor bu yüzden evle ilgili pek sıkıntı çekmiyorum…"*
>
> (Defne, Kuaför, Dul, 40).
>
> *"Ablam Suriye de hukuk okumuştu çalışıyordu buraya gelince bırakmak zorunda kaldı, ablam manevi olarak çok büyük destek verdi bana, ayaklarımın üstünde durmamı istedi, en büyük destekçilerim arkadaşım ve ablam oldu… Hastalandığımda psikolojik olarak yerle birdim, kimseyi görmek istemiyordum, insanlardan korkuyordum, kesinlikle kimseyle muhatap olmuyordum hemen kaçıyordum... 'İşte filan yerde kurs açılmış, git bak bir şeyler öğrenirsin, evden çıkarsın, daha iyi gelir sana' dedi, ablam bulmuştu bu derneği, o zaman kemoterapiyi bitirmiştim ama tedavim bitmemişti, evimize de çok yakındı belki uzak olsaydı yine gitmezdim…"*
>
> (Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

4.2.4.2. Aile Dışı Sosyal Destek Ağları

Mülteci girişimci kadınların güçlenme süreçlerinde yalnızca aile içi dayanışma değil, aile dışındaki sosyal çevreden aldıkları manevi destek de önemli bir rol oynamaktadır. Komşular, arkadaşlar ve yerel toplum üyeleri ile kurdukları ilişkiler, kadınların girişimcilik faaliyetlerinde moral ve motivasyon bulmalarına katkı sağlamaktadır. Bu tür destekler çoğu zaman maddi olmaktan ziyade manevi nitelikte olup, kadınların kendilerini yalnız hissetmemelerine, aidiyet duygularını pekiştirmelerine ve mesleki uyum süreçlerine daha güvenle katılabilmelerine yardımcı olmaktadır. Eggerman vd., (2023) Suriyeli mülteci kadınların sosyal ağlarını genişlettikçe, psikolojik güçlenme düzeylerinin, liderlik motivasyonlarının ve algıladıkları sosyal desteğin arttığını belirlemişlerdir. Bu ağlar, kadınların liderlik ve girişimcilik becerilerini geliştirme ve psikolojik iyi olma hallerini destekleyecek düzeyde etkili olmaktadır. Böylece aile dışı sosyal destek ağlar, mülteci kadınların

bireysel dayanıklılıklarını artıran ve onları güçlendiren tamamlayıcı bir unsur olarak öne çıktığı söylenebilir. Bu kategoriye bağlı kod aşağıda detaylandırılmıştır.

Manevi Güçlenme Kaynakları

Mülteci kadınlar, girişimcilik faaliyetlerine başladıkları ve devam ettirdikleri süreçte çevrelerinden önemli destekler almışlardır. Komşular ve arkadaşlar gibi yakın çevreleri moral ve motivasyon sağlayarak doğrudan ya da dolaylı olarak kadınların işlerine olan bağlılıklarını sağlamada yardımcı olmaktadırlar. Kadınlar manevi güçlenmeyi 'yapabilirsin', 'aferin' ve 'başarırsın' gibi tanımlamalarla anlamlandırmışlardır. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Arkadaşlarım çok iyilerdir hep destek oldular. Çevrem aferin sana sen yaparsın, sana güveniyoruz gibi şeyler söylediler…"

(Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

"Arkadaşlarım da çevrem de beni cesaretlendirdi… 'Yapabilirsin, çok güzel yapıyorsun, devam ettir' diye söylediler, güzel övgülerle devam etmemi istediler… Hep bu övgülerde bulundular o yüzden ben de devam ettiriyorum…"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

"Kardeşlerim de var ama arkadaşlarım daha çok manevi destek olmuşlardır bana… Aferin sana, iyi yaptın, ayaklarının üstünde dur diye söylemişlerdir…"

(Müge, Öğretmen, Evli, 45).

"Butikte çalışırken herkesin bakışı zordu, kimse onaylamıyordu, herkes arkamdan konuşmaya başlamıştı… Ama burayı açtıktan sonra herkes aferin, iyi yaptın, ayaklarının üstünde durdun, helal olsun çocuklarını büyütüyor, bakabiliyor diyorlar, artık övgü duymaya başladım… Eskiden çok ağlardım, zoruma giderdi… Şimdi de hep gülüyorum… Rahatım…"

(Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).

"Zaten benim tecrübem vardı diğer kurslardan, oradaki tecrübemden dolayı arkadaşlarım 'sen yaparsın, bu işi başarırsın' diye çok destek gördüm… Çalıştığım öğretmenler sen yaparsın bu işin layığısın dediler… Çünkü önce öğretmenlik yaptım ben sonra idarecilik… Tecrübem vardı… Hiç kimseden yok yapma, sen yapamazsın gibi şeyler hiç duymadım… Tüm çevrem sen yaparsın, sen bu işe layıksın diye öğütler duydum…

(Yonca, Kurs Merkezi, Evli, 48).

"Önce bir atölyede on sene terzilik yaptım. Sonra ücret az verilmeye başlanınca arkadaşlarımın da manevi desteğiyle 'el lezzetin çok güzel, çok güzel tatlı yapıyorsun' dediler ben de evimde tatlı yapmaya başladım… Manevi desteği herkes sağladı bana... Ailem, arkadaşlarım, çevrem hep manevi destek oldular sağ olsunlar… Arkadaşlarım bir yer açmamı, dükkân açmamı tavsiye ettiler ama o kadar maddiyata sahip değilim gidip ben bir yer açamam…"

(Nilüfer, Pastacı, Evli, 60).

"Çevremden kadınlardan manevi destek aldım ama maddi destek almadım. Ama arkadaşlarım bana pazar yeri, satacağım alan buldular bu şekilde maddi destek sağlamış oldular bana…"

(Lale, El İşi Üreticisi, Dul, 52).

"Çevrem çoktur, arkadaşlarım var, kocamın akrabası burada çoktur, onlar çok destek oldular… Ailem ve çevrem bana destek olarak alışveriş yapmaya başladılar benden…"

(Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

"Burayı açtığımızda köşedeki evde oturan Türk kadın her gün bize yemek getirirdi, yok getirme teyze valla biz alırız ederiz yok dedi illa ben size her gün yemek yedireceğim derdi. Geçen ay ramazan arifesinde vefat etti kadın ben çok ağladım, bir hafta üzüntüden dükkânı açmadık, o kadının yaptığını annem yapmadı, o kadının yedirdiğini annem bana yedirmedi... Bir hafta bu sokağa geçemedim sanki bakınca o kadını göreceğim gibi gelirdi…"

(Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

4.2.4.3. Kadın Dayanışma Ağları

Mülteci kadın girişimciler, iş yaşamlarında yalnızca bireysel çabalarıyla değil, kadınlar arasında kurulan dayanışma ağları aracılığıyla da güçlenmektedirler. Benzer deneyimlere sahip kadınların birbirlerine sundukları destek, bilgi paylaşımı, moral kaynağı ve yol göstericilik şeklinde ortaya çıkmakta, bu durum hem mesleki gelişimlerini kolaylaştırmakta hem de kadınların kendilerini daha güçlü hissetmelerine katkıda bulunmaktadır. Kadınların birbirlerine sundukları mesleki rehberlik, moral desteği ve ortak sorunlara karşı geliştirdikleri kolektif çözümler, ataerkil yapılara karşı alternatif bir güçlenme alanı yarattığı söylenebilir. Bu kategoriye bağlı kod aşağıda detaylandırılmıştır.

Mesleki Mentorluk

Görüşülen mülteci kadınlar, girişimcilik süreçlerinde yalnızca ailelerinden değil, aynı zamanda diğer kadınlardan da destek aldıklarını ifade etmişlerdir. Özellikle benzer deneyimlere sahip kadınlar, yeni iş kuranlara bilgi aktarımı, işin yürütülmesine dair yol gösterme ve moral desteği sunarak bir tür mesleki mentorluk işlevi üstlenmektedir. Van Kooy (2016)'un araştırmasındaki mülteci girişimci kadınların da benzer davranışlar gösterdikleri ve bu kadınların sadece ailelerine değil kendi topluluk üyelerindeki kadınlara da bilgi ve deneyimlerini aktardıklarını ve kendi ülkelerindeki diğer herkese yardım etmeyi hedefledikleri sonuçlar da dikkat çekmektedir. Street vd. (2022) ise diğer kadınlara mentorluk yapan mülteci kadınların girişimcilik sürecinde sağladıkları desteğin, mentorluk alan kadınların öz kimliklerini olumlu yönde

etkileyebileceğini belirtmektedir. Bu tür mülteci dayanışması, kadınların öz güvenlerini artırmanın yanı sıra kimlik oluşumunu ve kimliğin tanınmasını kolaylaştırarak, mülteci kadınların öz saygısını güçlendirebilir. Ayrıca kadınlar arası bu dayanışma, hem işlerin daha sağlam temellerle ilerlemesine katkı sağlarken hem de girişimci kadınların kendilerini yalnız hissetmelerini engelleyerek güçlenmelerine zemin hazırlamaktadır. Böylece kadınların birbirlerine sağladığı destek, pratik bir rehberliğin yanı sıra moral ve motivasyon kaynağı olarak da önem kazanmaktadır. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Hocamız ikimizi çağırdı yanına böyle böyle, isterseniz bir yer açın ve ilk bize söylediğinde önce biz olmaz dedik, sorumluluk, para… Suriye de öyle bir düşünce olmaz ki, çok uzak bir fikirdi, siz düşünün ben size yardım ederim dedi ondan sonra dükkânı açtık iyi oldu… Bizim hocamız benim için bir melekti… Beni alıp yerden kaldırdı, bana öyle şeyler söyledi ki kimse daha önce söylememişti, manevi olarak destekledi beni... İyileşirsin sen neden böylesin, kendine güven gibi şeyler söyledi... Dükkân açın ben sizin yanınızdayım, herhangi bir ihtiyacınız olursa beni çağırırsınız dedi. Şimdiye kadar uğrar ve bizim kahvemizi içer, arada sırada sorar bir şeye ihtiyacınız var mı diye... Arkadaşımı bile benimle tanıştıran oydu... Benim tecrübeme göre manevi destek her şeyden önemli, paradan da imkânlardan da daha önemli…"*
>
> (Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

> *"Bazı eksiklerimi arkadaşlarım tamamladı, işle ilgili ben her şeyi bilmiyordum… Yani akıl öğretmenim gibi oldular… Çünkü benim bazı konularda tecrübem yoktu… Onlar benden önce buradalardı o yüzden her şeyle ilgili bana akıl vermeye çalıştılar, benim iyiliğimi istediler, manevi desteği tam olarak sağladılar bana… Bu dükkânın eski sahibi de bana cesaret verdi… Buranın müşterisiydim sonra konuşa konuşa arkadaşlık olduk…"*
>
> (Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).

4.2.4.4. Ortak Topluluk Temelli Müşteri Ağları

Girişimcilik bağlamında mülteci kadınların faaliyetleri farklı motivasyon ve stratejilere göre sınıflandırılabilir. Öyle ki hayatta kalma odaklı girişimciler, öncelikle temel yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla iş faaliyetlerine yönelmektedir ve çoğunlukla sınırlı kaynaklarla gayri resmi sektörlerde yer almaktadırlar. Etnik hedefleme stratejisi benimseyen girişimciler ise etnik kökenleri ve kültürel bilgilerini kullanarak belirli topluluklara hitap ederek mevcut sosyal ağları ile kültürel tercihleri kendi avantajlarına çevirmektedirler. Buna karşılık entegrasyon odaklı girişimciler, ev sahibi ülkenin iş ekosistemine aktif bir biçimde uyum sağlamayı hedeflemekte ve işlerini yerel norm ve pratiklere uyarlayarak, gayri mülteci iş ağlarıyla etkileşim kurmaktadırlar (Yetkin ve Tunçalp, 2024: 908). Bu çalışmadaki mülteci kadın

girişimcilerin müşteri kitlesi büyük ölçüde kendi topluluklarından, özellikle Suriyeli müşterilerden oluşmaktadır. Hem hayatta kalma odaklı faaliyet gerçekleştirirken hem de etnik temelli bir yönelim göstermektedirler. Bu durum, kadınların göç sonrası yeni toplumsal bağlar kurarken daha önce var olan sosyal ilişkilerini ve güven duygusunu sürdürmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Ayrıca kadınlar, kendi topluluklarıyla paylaştıkları dil, kültürel alışkanlıklar ve deneyimler aracılığıyla işlerini sürdürmeyi tercih ederek, müşteri profillerini topluluk temelli homojen bir yapıya getirmektedirler. Bu yapı, kadınların girişimcilik faaliyetlerini tanıdık ve güvenli bir ortamda yürütmelerini sağlarken, aynı zamanda topluluk içi dayanışmanın ekonomik boyut kazanmasına da katkıda bulunmaktadır.

Homojen Müşteri Kitlesi

Mülteci kadın girişimcilerin müşteri kitlesi her ne kadar Türk müşterileri de kapsıyor olsa da büyük ölçüde Suriyelilerden oluşmaktadır. Bu durum kadınların etnik köken üzerinden kurdukları sosyal bağların, kültürel yakınlıkların ve ortak deneyimlerin etkisini yansıtmaktadır. Göç sonrası yeni bir toplumsal bağlama dâhil olan kadınlar, özellikle kendi etnik topluluklarıyla kurdukları ilişkiler aracılığıyla işlerini sürdürebilmişlerdir. Ayrıca, Türk müşterilerle yaşanan kültürel farklılıklar ve işlerin çoğunlukla kendi topluluklarının ihtiyaç ve beklentilerine uygun olması, kadınların müşteri kitlesini topluluk temelli olarak sınırlı tutmaktadır. Böylece müşteri profilleri, dil, kültür ve aidiyet unsurlarının kesiştiği noktada şekillenerek etnik açıdan homojen bir yapıya kavuşmuştur. Ancak aynı zamanda müşteri kitlesinin büyük ölçüde tek bir topluluğa dayanması, işlerin sürdürülebilirliği ve geniş kitlelere ulaşabilme potansiyelini sınırlayan bir unsur olarak değerlendirilebilir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Sadece Suriyeli müşterilerim var. Biz günah olduğu için kaş bıyık almıyoruz sadece boya, saç kesimi ve gelin aldığımız için Türkler bize gelmiyorlar… E bizim kuaför olarak saç makyaj çalışmamız farklı Türk kuaförlerin ki farklı… Ama sevdiğim çok fazla Türk arkadaşım var…"*
>
> (Açelya, Kuaför, Evli, 39).

> *"Türkiye de olduğu sürece devamlı gelen bir para dönmesi lazım, şimdi zaten işimiz yarıya düştü Suriyeliler geri döndüler. Benim yüzde doksan müşterilerim Suriyeliydi…"*
>
> (Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

> *"Müşterilerim yüzde altmış Suriyeli, yüzde kırk Türk oluyor…"*
>
> (Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

"Suriyeli müşterilerim de var Türk müşterilerim de var. Çoğunlukla Suriyeli müşterim var...

(Nergis, Kuaför, Evli, 38).

"Müşterilerim genellikle Suriyeliler, çok azınlıkta Türkler var… Çünkü dil zorluğu var onların istediklerini anlayamıyorum, anlatamıyorlar bana, ben de anlamadığım işi yapamam…"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

"Müşterilerim genellikle Suriyeliler, Türkler çok pazarlık yapıyor… Türkler zaten becerikli oluyorlar, her şeyi yapıyorlar, kolay kolay satın almazlar…"

(Sümbül, El İşi Üreticisi, Dul, 67).

"Dil konusunda zorlanmıyorum, çünkü müşterilerim hep Suriyeli ve Arap olduğu için… Vergi ile ilgili gelen memurlar Arapça bildikleri için sorun olmadı… Arapça bilmeyenlerle de vücut diliyle anlaşıyoruz…"

(Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).

4.2.5. Yapısal Engeller ve Stratejik Uyum Pratikleri

Göçmen topluluklar birçok yapısal zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Gerek günlük yaşamda gerekse ekonomik faaliyetlerde karşılaşılan bu engeller zamanla aşılması gereken temel bir zorluk olarak ortaya çıkmaktadır. Bu engeller, dil bariyerinden finansal sermaye eksikliğine, yasal ve bürokratik kısıtlılıklardan toplumsal cinsiyet normlarına kadar uzanan çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Nitekim göçmen topluluklar bu yapısal sınırlılıkların üstesinden gelmek ve işlerini sürdürülebilir kılmak için çeşitli stratejik uyum pratikleri geliştirmişlerdir. Mülteci kadınların da geliştirdiği uyum stratejileri, onların girişimcilik deneyimlerinin hem yapısal kısıtlılıkları görünür kıldığını hem de bu engeller karşısında geliştirilen uyum ve dayanıklılık mekanizmaları da ortaya koymaktadır. Bu tema altında yer alan kategori ve kodlar aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

4.2.5.1. Dil Kaynaklı Güçlükler

Mülteci kadınlar, girişimcilik faaliyetlerine daha fazla yönelme eğilimi gösterse de mevcut ve potansiyel mülteci girişimciler birçok zorlukla beraber sıklıkla dil engeli ile karşılaşmaktadır (Yam vd. 2025). Özellikle dil yetersizliği hem toplumsal uyum sürecini hem de mesleki faaliyetleri zorlaştıran bir unsur olarak öne çıkabilmektedir. Bu nedenle kadınlar farklı uyum ve başa çıkma stratejileri geliştirilerek bu engeli aşmaya çalışmaktadır. Bu stratejiler sadece mevcut engellerle

başa çıkmayı değil, aynı zamanda sınırlı kaynakları etkin kullanmayı ve yaratıcı çözümler üretmeyi de kapsamaktadır.

Dil Engeli ve İletişimsel Uyum Stratejileri

Mülteci kadınların iş kurma süreçlerinde ve sonrasında karşılaştıkları ilk temel zorluklardan biri dil engelidir. Türkçe bilmeyen ya da sınırlı düzeyde kullanan kadınlar, iletişim kurarken kısa süreli ve pratik çözümler geliştirmiştir. Basit kelime bilgisi, beden dili ya da çevrelerinden aldıkları tercüman desteği sayesinde dil engelini aşarak işlerini sürdürülebilir kılabilmişlerdir. Bulundukları bölgedeki özellikle Reyhanlı'daki yerel halkın çoğunlukla Arapça dilini biliyor olması da dil öğrenmelerinin önündeki engellerden biri olmuştur. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Bir de burada kimseyi tanımadığımdan malzemeler için neyi nereden alacağım, kime soracağım, nereye gideceğim, nasıl konuşacağım gibi şeylerde zorlandım… Özellikle dil bilmemek beni çok zorladı…"*
>
> (Gül, Kuaför, Evli, 48).

> "*2012 yılında biz buraya geldik, 2015 yılında ben çalışmaya başladım… İşe başladım ama dil konusunda zorluk çektim sonra yavaş yavaş kolay oldu… Çünkü bazen Türk müşteri bir şey istediğinde onu anlamıyordum… İşaretler anlaşmaya çalıştık… Çünkü hem Türk müşteriler vardı hem de Suriyeli müşterilerim…"*
>
> (Manolya, Kuaför, Evli, 47).

> *"Türkiye ye gelince artık her şey zor oldu bizim için zaten dil en büyük sorunumuz, iş ikinci sorunumuz, üçüncü sorunumuz insanlarla iletişim sorunumuz yani her şey bizim için zordu. Sonra tabi ki yavaş yavaş her şey düzeldi… Türk müşterilerle dil sorunu yaşıyorum ama iş arkadaşım Türkçeyi daha iyi biliyor, ben anlıyorum ama konuşmakta zorlanıyorum, zaten burada genelde Arapça bilenler var biraz Türkçe biraz Arapça yürütüyoruz işlerimizi. Ama en sonunda vücut diliyle işaretle konuşuyoruz…"*
>
> (Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

> *"Türk müşterilerle bazen anlaşıyoruz bazen Türkçe bilen müşterilerden tercüme yapmalarını istiyorum sonra beden diliyle şöyle yap böyle yap diye anlaşıyoruz. 1 2 3 4… Hatay'ın hepsi Arapça konuşuyor zaten, o yüzden dili öğrenemedim…"*
>
> (Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

> *"Genellikle müşterilerim Suriyeli ama birkaç Türk aile var işimi çok severler yanıma da gelmek isterler ama yanıma gelirken yanlarında bir tane tercüman getiriyorlar…"*
>
> (Yasemin, Kuaför, Evli, 50).

Aracılık Mekanizmaları

Mülteci kadın girişimciler, dil kaynaklı güçlükleri aşmak için aileleri, iş arkadaşları ve yerel topluluk üyelerinden destek almaktadır. Eş, kardeş veya yanında çalışan kişiler ile Türkçe bilen yerel topluluk üyeleri, kadınların müşterilerle iletişim kurmasını kolaylaştırarak işlerini sürdürebilmelerine imkân tanımaktadır. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Dil bilmemek beni zorluyor ama kızım destek oluyor bana…"*
>
> (Reyhan, Terzi, Evli, 36).

> *"Dil konusunda sıkıntı yaşadım… Çok Türk müşterim var ama dil konusunda zorlanıyorum, hiç bilmiyorum… Yanımda çalışanlar yardımcı oluyorlar…"*
>
> (Defne, Kuaför, Dul, 40).

> *"Dil olarak zaten şu ana kadar pratiğim zayıf ama şansım Reyhanlı da olmak çünkü genelde buradakiler Arapça biliyorlar… Mesleki terimlerle ilgili sıkıntım yok hepsini ezberlemişim, sıkıntım olunca kızım Türkçeyi benden daha iyi biliyor o yardımcı oluyor bana…"*
>
> (Nergis, Kuaför, Evli, 38).

4.2.5.2. Ekonomik ve Yapısal Engellere Yaratıcı Çözümler

Mülteci girişimciler, finansal kaynaklara erişimde hukuki, kurumsal ve sosyal engellerle karşılaşmakta ve bu durum, diğer girişimcilere kıyasla işlerini sürdürme süreçlerini doğrudan etkilemektedir. (Pershina vd. 2025). Mülteci kadın girişimciler de işlerini kurarken ve sürdürürken sınırlı finansal kaynaklarla karşılaşmaktadır. Bu eksikliği aşabilmek için aile ve arkadaşlardan borç alarak veya ikinci el malzemeler kullanarak gerekli sermayeyi oluşturmuşlardır. Yaşadıkları finansmana erişim zorluğunu hem sosyal sermayeleriyle hem de iş süreçlerini pratik çözümlere uyarlayıp maliyetleri düşürerek işlerini sürdürülebilir kılacak yaratıcı yöntemler geliştirdiklerini göstermektedir. Bu yaklaşım, kadınların sınırlı ekonomik kaynaklara rağmen girişimcilik faaliyetlerini devam ettirme isteklerini gösterirken öz-yeterliliklerini pekiştirmelerini sağladığı da söylenebilir. Feminist bir perspektifle değerlendirildiğinde kadınların bu stratejileri hem ekonomik hem de bürokratik sistemin kadın ve mülteci konumunda yarattığı eşitsizlikleri aşma pratikleri olarak okunabilir.

İkinci El Ekonomi Yönelimi

Mülteci kadın girişimciler, iş yerlerini kurarken ekonomik sınırlılıklar nedeniyle ikinci el malzeme kullanmayı ya da kiralamayı tercih etmişlerdir. Bu yaklaşım, sınırlı finansal sermayeyi etkin kullanmalarına ve işlerini düşük maliyetle başlatmalarına olanak sağlamıştır. Bu tercih kadınların yaratıcılıklarını ve kaynakları yeniden değerlendirme becerilerini geliştirmelerine de imkân sağladığı ve girişimcilik süreçlerini daha sürdürülebilir hâle getirdiği söylenebilir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Mesela dükkânı yeni açtığımda her şey lazım, malzemelerim çok azdı o zaman… Masaları, sandalyeleri, aynaları filan ikinci el aldım çünkü yeni fiyatları çok pahalıydı… Malzemeler çok iyi değildi hem müşteriler için hem benim için… Sonra yavaş yavaş çok şükür yeni malzemeler aldım… Belki beş sene ikinci el malzemelerle çalıştım…"*
>
> (Manolya, Kuaför, Evli, 47).

> *"Öncesinde ikinci el mağazasından taksitle kumaş alıyordum sonra çalıştıkça para kazandıkça sıfır ürünler almaya başladım… Suriyeli bir kumaşçım vardı ondan alırdım o da depremde vefat etti… Şimdi Kırıkhan dışından alıyorsam kargoyla getirttiriyorum… Makineleri mi de taksitle aldım hep…"*
>
> (Reyhan, Terzi, Evli, 36).

> *"Boşandıktan sonra benim ufak bir kolyem vardı onu sattım, ikinci el bir sandalye buldum, ikinci el bir masa, ufak bir masa, çok şükür hiçbir yerden destek almadım… Ailemin durumu da eşimin durumu da çok iyi değildi… Maddi sıkıntı yaşamadım çünkü ben gözü yükseklerde olan bir kadın değilim… Ne gelirse kabulüm… Mesela bu sandalye ikinci el maksat işimi görsün…"*
>
> (Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

> *"İlk çalıştığımda borç aldığım için cebime bir şey girmiyordu ancak elektrik, su bir de borcumu kapatabiliyordum… Dükkânın tüm malzemelerini kiralayıp aldık…"*
>
> (Defne, Kuaför, Dul, 40).

Aile İçi Borçlanma ve Sosyal Dayanışma

Mülteci kadın girişimcilerin büyük bir kısmı, işlerini başlatmak veya sürdürmek için öncelikle aile bireylerinden borç veya finansal destek sağlamıştır. Bununla birlikte, bazı kadınlar aile dışındaki kişilerden de destek alarak girişimcilik faaliyetlerini devam ettirebilmişlerdir. Bu sonucu destekler nitelikteki Atasü-Topcuoğlu (2019)'nun çalışması da Suriyeli mültecilerin, işlerini kurmak için önce mevcut sosyal ağlarını harekete geçirdiklerini ve yakın çevrelerinden edindikleri finansal yardımla girişimcilik süreçlerini başlattıklarını tespit etmiştir. Örneğin Manolya yakın bir arkadaşından borç alarak finansal ihtiyacını karşılamıştır. Bu durum hem aile içi hem de sosyal ilişkilerin ekonomik dayanışmada oynadığı rolü göstermektedir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Küçük bir dükkânla başladım, o zamanlar kirası 300 TL filandı… O zamanlar bizim maddi durumuz iyi değildi, işe başlayabilmek için bir arkadaşımdan 3000 TL borç aldım… Sonra ben çalıştıkça yavaş yavaş borcumu ödedim…"

(Manolya, Kuaför, Evli, 47).

"Burayı açmak için bir kısmını akrabalardan borç aldık… Sonra çalıştıkça yavaş yavaş ödedik… Çünkü buraya geldiğimizde yanımızda hiçbir şey yoktu…"

(Papatya, Butik, Bekâr, 28).

"Mesela ilk burayı açtığımda çok eşya lazım ama para yok… Tüm ailemden, babamdan, kardeşlerimden borç aldım… Abim kaynak ustası geldi burada bana hediye olarak iş yaptı para almadı…"

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

"İlk iş kurarken aslında maddi sıkıntılarım oldu… Burayı açabilmek için erkek kardeşim para verdi, biraz da borç aldım ancak burayı açabildim…"

(Defne, Kuaför, Dul, 40).

"İş arkadaşımla beraber yavaş yavaş toplayarak borçla açtık burayı, ilk başta dernekler yardımcı olacağız dediler geldiler sadece resim filan çektiler ondan sonra ellerini çektiler…"

(Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

"Annemden maddi destek aldım. Anneme veraset çıktı, o parayı bana borç olarak verdi ben de burayı açtım ve borcumu da kapattım…"

(Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

"Malzemeleri almak için maddi desteği ailem sağladı… Yün işlerimi önce ailedekilere yaptım sonra satmaya başladım… Televizyon izlerken ben istiyorum ki elim iş yapsın, boş oturamıyorum…"

(Sümbül, El İşi Üreticisi, Dul 67).

4.2.5.3. Yasal ve Bürokratik Engeller

Mülteci bir girişimci olarak iş kurmak, yalnızca girişimcilik becerileriyle sınırlı olmayıp, yerel kabul koşulları, bürokratik ve yasal süreçlerin geçirgenliği ile girişimcilik talebine yönelik politikaların ve uygulamaların sağladığı izinler gibi pek çok faktöre bağlıdır Lange vd., 2021). Mülteci kadın girişimciler de iş kurma süreçlerinde yasal ve bürokratik engellerle sıklıkla karşılaşmışlardır. Bu engeller farklı stratejik hamlelerle aşılmaya çalışılsa da çalışma izinlerindeki belirsizlikler, iş yeri açmak için gerekli evraklar ve vergi kayıt süreçlerine erişimde yaşanan zorluklar bu süreci daha da güçleştirmektedir.

Resmi Prosedürlerin Sınırlayıcı Etkisi

Mülteci kadın girişimciler işlerini kurarken çeşitli yasal ve bürokratik engellerle karşılaşmışlardır. Ruhsat, vergi ve izin süreçlerinde yaşanan zorluklar, kadınları çoğunlukla kayıt dışı çalışma pratiklerine yöneltmiştir. Bu bağlamda bazı kadınlar iş yerlerini Türk vatandaşlarının üzerine açarak ya da ortaklık kurarak resmi prosedürleri aşmaya çalışmış, pek çoğu ise evden üretim ve satış yapmayı tercih etmiştir. Bu durum, kadınların girişimcilik faaliyetlerini sürdürmelerini mümkün kılsa da aynı zamanda kırılgan ve güvencesiz bir iş yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak kadınlar, karşılaştıkları bu yasal ve bürokratik engellere rağmen esnek ve yaratıcı stratejiler geliştirerek girişimlerini ayakta tutmayı başarmaktadırlar. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Tüm zorluklarım kanunla ilgili oldu… Çalışmakla ilgili de izin yok, iş izni bile yok, iş kurmakla ilgili hiçbir hakkın yok…"

(Müge, Öğretmen, Evli, 45).

"Ruhsat olayında biraz zorlandım, bana vermediler Türk bir arkadaş aldı ruhsatı o da bana kazık attı, zorbalık yaptı geri vazgeçtim… Vergi levhamı çıkardım şimdi ama şimdi de kirada zorlanıyorum, önceden beş bin TL'ydi şimdi sekiz bir TL oldu…"

(Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

"*Suriye de iş kurmak daha kolay… Mesela Suriye'de vergi vermiyordun… Burada her şey zor oldu…"*

(Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

"Vatandaşlık almadığım için çok zorlandım mesela ruhsatı kendi adıma alamadım, çok şeyi vatandaş olamadığım için yapamadım. Zaten burasının boşalacağı ve sahibinin satacağı duyuldu, Türk arkadaşlarım, birisi kocamın arkadaşıydı hemen araya girdiler bir arkadaşımız dedi ki hemen ben burayı alırım ortak olarak çalıştırırız yani o yüzden kolaylık oldu…"

(Güneş, Spor Salonu, Evli, 38).

"Burayı açacağım ruhsat ve izin peşindeydim buradaki milli eğitimden izin almaya uğraşırken bir baktım ki Antakya'daki milli eğitimden baskına uğradık… Bize sıkıntı yaptılar… Dediler ki ya resmi işlerinizi yürütürsünüz ya da burayı kapatacaksınız, kesinlikle açamazsınız diye… Milli eğitime ulaşmak o yıllarda zordu… Hemen hemen iki ay burayı kapattım… İşlemleri arkadan yürütmeye başladım… Hatta eşim dedi ki ben o kadar para verdim sana… Sonra dedim ki ben sadece cumartesi ve pazar günleri açacağım burayı… Belediyeye gittim dedim ki ben sadece burayı yabancı dil kursu olarak Suriyeli çocuklara destek olmak amaçlı açmak istiyorum… Sonra cumartesi pazar günleri Arapça ve İngilizce olarak başladık… Beş öğrenci, on öğrenci derken işlerimizi yürüttük… Şu ana kadar izin almadım, şu an ruhsatımız yabancı dil kursu üzerine…"

(Yonca, Kurs Merkezi, Evli, 48).

4.2.6. Dayanıklılık ve Büyüme Dinamikleri

Mülteci kadınlar, zorunlu göç ve yeniden yerleşim süreçlerinde hem dayanıklılık hem de travma sonrası gelişim sergilemektedir. Dayanıklılık, çoğunlukla bireyin olumsuz bir olay sonrasında toparlanma kapasitesi ya da eski güç ve iyilik hâline 'geri dönme' yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Bu kavramla bağlantılı olarak, travma sonrası büyüme ise bireyin travmatik deneyimlere tepki olarak artan gücünü, kapasitesini ve kişisel gelişimini ifade etmektedir. Başka bir deyişle, dayanıklılık bireyin olay öncesi kapasitesine geri dönmesini işaret ederken, travma sonrası büyüme onun daha önce sahip olmadığı yeni beceriler ve bakış açıları geliştirmesiyle ilişkilidir. Dayanıklılık, çoğu zaman günlük yaşamın küçük direnç pratiklerinde kendini gösterir ve bu süreci destekleyen yolların yanı sıra çevresel faktörlerin anlaşılmasını da gerektirir. Kadınların birden fazla rol ve sorumluluğu dengeleme çabası ise çoğu zaman onların kendi güçlerini, kapasitelerini ve etkinliklerini fark etmeleri için de bir fırsat yaratabilmektedir (Richards-Desai, 2019). Girişimcilik ise mülteci kadınların sıfırdan başlama cesaretini, travmatik deneyimlerden sonra ortaya çıkan güçlenme ve büyüme deneyimlerini, yeni koşullarda hayatlarını yeniden inşa etme çabalarını karşılaştıkları ırkçılık ve ayrımcılıkla başa çıkma süreçlerini ve bu doğrultuda dayanıklılıklarını arttıran bir deneyimi de içermektedir. Bu tema, kadınların bu

bağlamda karşılaştıkları zorluklarla başa çıkma süreçlerindeki dayanıklılık, büyüme ve yeniden inşa süreçlerini kapsamaktadır.

4.2.6.1. Sıfırdan Başlama ve Yeniden İnşa

Mülteci kadınlar, göç sürecinde kaybettikleri maddi ve sosyal sermayeye rağmen girişimcilik yoluyla yaşamlarını yeniden kurma çabası göstermişlerdir. Kadınlar ya Suriye'deki varlıklarını satarak ya da sahip oldukları sınırlı kaynakları (örneğin altınlarını) nakde çevirerek işlerini kurmuşlardır. Bu durum hem sıfırdan başlama zorunluluğunu hem de hayatlarını yeniden inşa sürecinde kadınların yaratıcılığını ve kararlılığını ortaya koymaktadır. Böylece kadınlar girişimcilik faaliyetlerini tüm süreçleriyle sıfırdan başlatmış ve yeni bir düzende şekillendirmiştir. Dolayısıyla girişimcilik, onlar için yalnızca ekonomik bir faaliyet değil, aynı zamanda göç sonrası yaşamlarını şekillendirme ve kimliklerini yeniden kurma stratejisi haline geldiği söylenebilir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Abim Reyhanlı da oturuyordu buraya geldik yanında kaldık sonra da evlendim 5 yıl evli kaldım maalesef evliliğimiz başarılı bir evlilik sayılmazdı, ayrıldık şu an beş yaşında bir çocuğum var. Ayrıldıktan sonra artık mesleği zaten biliyorum, dedim ki ben bir yer açayım sıfırdan başlayayım…"*
>
> (Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

> *"Önce biz ucuz kirası olan dükkân aradık. Burada hayat şartları biraz zor. Çok şükür yavaş yavaş yaptık her şeyi… Maddi olarak altınlarımı bozdurdum salonu açmak için..."*
>
> (Nergis, Kuaför, Evli, 38).

> *"2014 yılında buraya geldik, kocam arabasını sattı onu harcadık, benim biraz altınlarım vardı onu harcadık, hazıra bir şey dayanmaz, elimizdekiler bitti bu sefer kocam sorumluluklardan kaçmaya başladı annesinin bahanesiyle Suriye'ye geri döndü… Bu defa burada benim için sorunlar başladı… Kızımla beraber yalnız burada kalmaya başladık… Burada sıfırdan başladık…"*
>
> (Sümbül, El İşi Üreticisi, Dul, 67).

> *"Suriye'de bir parça tarlam vardı, küçük bir yer orayı sattım sonra ana caddede bir dükkân açtım… İlk önce Suriyeli ortağımla beraber açtım dükkânımı ama böyle olunca çok kar istiyor ama ben ufak karlarla yetiniyorum, hep bunun için tartıştık sonra ayrıldık… Sonra tek başıma burayı açtım 10 senedir burayı çalıştırıyorum ve hala az karla yetiniyorum…"*
>
> (Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

Travma Sonrası Büyüme

Mülteci kadınların girişimcilik faaliyeti psikososyal bir iyileşme süreci olarak da değerlendirilebilir. Göçün yarattığı sıfırdan bir hayata başlamanın onlara kırılganlık, kayıp ve uyum zorlukları gibi psikolojik kırılmalar getirmesine rağmen kadınlar, iş kurma süreciyle birlikte hayata yeniden tutunma motivasyonu kazandırmıştır. Girişimcilik, onların yaşadıkları travmaların ardından güçlenmelerine, kendilerini daha dayanıklı hissetmelerine ve geleceğe dair umut geliştirmelerine imkân tanımaktadır. Bu durum, girişimciliğin yalnızca bir geçim kaynağı değil, aynı zamanda travma sonrası büyüme ve yeniden yapılanma sürecinin de önemli bir aracı olduğunu ortaya koymaktadır. Mülteci kadınların travma sonrası büyümesi, yalnızca bireysel psikolojik iyileşme değil aynı zamanda mülteci olma, kadın ve girişimci kimliklerinin kesişiminde gelişen çok katmanlı bir dayanıklılık sürecini de içermektedir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Sıfırdan başlamak beni çok üzdü, kendimi kırılmış hissettim… Ama durdum ısrar ettim ve çalıştım… Kendime 'bir daha yapacağım bir daha başlayacağım' diye söz verdim…"*
>
> (Gül, Kuaför, Evli, 48).

> *"Ben ölmüştüm aslında buraya gelince canlandım ancak böyle söyleyebilirim burası tam bir hayat yani…"*
>
> (Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

> *"Her şeyi kaybettikten sonra baştan başlamak hayata karşı isteğimi, bağımı yeniledi. Hayat devam ediyor, hiçbir yerde durmayacaksın… Çünkü her şey sıfırdan başladı burada… Önce üzülüyordum, sonra etrafıma bakıyordum herkes bizim gibi zaten, o yüzden oradan biraz cesaretlendim, güçlendim… Ben çocuklar için güçlü kalmak zorundaydım, çocukların gücü benden geldi, onların psikolojisi çok etkilendi… Herkesin bir hikâyesi var ama sonuçta herkes bırakıp geldi… Allaha inancını bırakmayacaksın, Allaha teslim ettik kendimizi…"*
>
> (Lale, El İşi Üreticisi, Dul, 52).

4.2.6.2. Irkçılık ve Ayrımcılıkla Karşılaşma

Mülteciler, farklı bir ülkeye yerleşim süreçlerinde ırk, etnik köken ve cinsiyet temelli sistematik ayrımcılığa uğramaktadırlar (Pittaway ve Bartolomei, 2001). Suriyeli mülteci kadınlar ise özellikle çalışma alanlarında hem göç öncesi hem de göç sonrası kültürel olarak yerleşmiş olan toplumsal cinsiyete dayalı dışlanmayı ve

ayrımcılığı yaşamaktadırlar (Knappert vd. 2017). Bu çalışmada da mülteci kadınların günlük yaşamlarında ve iş süreçlerinde ırkçılık ve ayrımcılıkla karşılaştıkları görülmüştür. Ancak kadınlar bu ayrımcılık ile doğrudan mücadele etmekten ziyade, girişimcilik faaliyetleri aracılığıyla bireysel bağımsızlıklarını güçlendirme yolunu seçmişlerdir.

Kimlik Temelli Ayrımcılık

Mülteci kadınlar, peçeli olmaları, Suriyeli olma kimlikleri ve yüksek kira talepleri gibi nedenlerle çeşitli ayrımcılıklara maruz kalmışlardır. Bu deneyimler, kadınların günlük yaşamda ve iş hayatında karşılaştıkları yapısal ve toplumsal engellerin somut örneklerini ortaya koymaktadır. Girişimcilik, kadınların karşılaştıkları ayrımcılık ve önyargılara rağmen ekonomik ve sosyal alanda varlık göstermelerini sağlayan bir araç olduğu söylenebilir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

> *"Ben butikte çalışırken bir Türk kadın geldi 'neden buraya geldiniz siz bizim işimizi aldınız' dedi… Bazı Türkler de vardı çok yardımcı oldular eşyalar verdiler… Her millette olduğu gibi Türklerde de böyle var…"*
>
> (Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).

> *"Irkçı tavırla çok karşılaştım… Yolda giderken Suriyeli olduğum için bir adam geldi bana vurdu… Bir de peçeli olduğum için her zaman bana laf atıyorlar… Bir de kadın olmaktan ziyade Suriyeli olunca kirayı ikiye katlıyorlar, olumsuz olarak böyle şeyler var… Dükkân sahibinin hiç eyvallahı da yoktur, kira pahalı deyince istersen çıkabilirsin dedi…"*
>
> (Defne, Kuaför, Dul, 40).

> *"Bazen ırkçılık çektim yani, karşılaştım. Antep'te ırkçılık vardı. Kendimi kötü hissediyordum. O insanları cahil görüyordum, sonuçta hepimiz insanız sonuçta, hepimiz Müslümanız… Hiç etrafıyla bilgisi olmayan insanlar çünkü herkesin coğrafi ortamının nasıl olduğunu bilmediklerini kabullendim, öylesine kendimi avutuyorum…"*
>
> (Hanımeli, Kuaför, Dul, 29).

> *"Bir yere gideceğim sefer izni almakta zorlandım… Vatandaşlık aldıktan sonra elhamdülillah kurtuldum… Irkçı insanlardan zorlandım… Bazı günler aklıma gelir, binip gideyim Şam'a ne olursa olsun dediğim günler oldu… Bir Türk vatandaşı gerçi o da Arap, geldi dedi ben bu saçı beğenmedim ya paramı ver ya da polis çağırırım, dedim değiştireyim, yok… Parasını verdim o zaman, işte o zaman kötü hissettim… O zaman vatandaşlığım yok, kimliğim yok bana sıkıntı yaşatabilir yani…"*
>
> (Yıldız, Kuaför, Evli, 40).

"Türk toplumu bizi kabullenmedi ama biz kendi kendimizi onlara kabul ettirmeye çalıştık… Bir gün arabayla gidiyorum, erkek bir Türk elini uzattı yolumu kesti, bende durdum acaba arabaya bir şey mi oldu bir şey mi söyleyecek diye… Camı açtım, dedi ki 'önce ben geçeceğim sonra sen geçeceksin ey Suriyeli' dedi… Çok zoruma gitti… Irkçılık çok yaşadım… Irkçılığın bir örneği de arabanın plakalarına verilen harften belli ırkçılık yapıldığı… Ben de sigorta ödüyorum onlar da sigorta ödüyor, onlarda muayene ettiriyor arabayı biz de ettiriyoruz… Bizi misafir olarak görüyorlar anlayacağınız…"

(Müge, Öğretmen, Evli, 45).

4.2.7. Toplumsal Bütünleşme ve Sosyal Çevre Gelişimi

Mülteci kadınlar, işlerini sürdürürken yeni sosyal çevreler edinmiş ve arkadaşlık ilişkilerini de geliştirmişlerdir. Çalışma ortamları hem kendi topluluklarından hem de yerel topluluklardan kişilerle etkileşim kurmalarına imkân sağlamış, böylece sosyal ağlarını genişletmişlerdir. Bu süreç, kadınların toplumsal bağlarını güçlendirme ve sosyal destek mekanizmalarına erişme açısından da önemli bir rol oynamaktadır. Modesti vd. (2020), mülteciler için toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında hem sosyal sermayenin hem de psikolojik sermayenin girişimcilik süreçlerinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymuşlardır. Bu nedenle sosyal çevrelerinin genişlemesi, kadınların aidiyet duygusunu pekiştirdiği ve toplumsal hayata daha görünür ve etkin bir şekilde katılmalarına katkı sağladığı söylenebilir. Bu tema altında yer alan kategori ve kodlar aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

4.2.7.1. Sosyal İlişkiler ve Mesleki Ağlar

Mülteci kadınlar, girişimcilik süreçlerinde sosyal ve mesleki ilişkiler geliştirmişlerdir. Kadınlar hem yerel hem de kendi etnik topluluklarındaki yeni kişilerle bağlantı kurmuş, işlerini geliştirmek için müşterilerle ve arkadaş çevreleriyle etkileşimde olmuşlardır. Bu ilişkiler girişimcilik faaliyetlerinin sürdürülmesinde önemli rol oynamaktadır.

Mesleki Faaliyet Aracılığıyla Ağ Genişletme

Mülteci girişimci kadınlar hem kendi topluluklarından hem de yerel topluluktaki bireylerle etkileşim kurarak sosyal çevrelerini oluşturmuşlardır. Girişimcilik kadınların yeni arkadaşlıklar edinmelerine ve sosyal destek ağlarını güçlendirmelerine olanak sağlamıştır. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Bu işin bana yeni insanlarla tanışmak için faydası oldu, yeni arkadaşlar edindim, maddi olarak faydası oldu…"

(Manolya, Kuaför, Evli, 47).

"Bu iş bana çok arkadaş kazandırdı, müşterilerimle çok güzel sohbet etme fırsatım oluyor…"

(Açelya, Kuaför, Evli, 39).

"Bir tek ben değil hepimiz genel olarak buraya geldiğimizde kırık bir şekilde geldik… Ama şimdi korkularımız gitti, şu an çalışıyoruz, artık bir çevremiz var… Çok fazla arkadaşla tanıştım. Çok çevrem oldu. Tanıdığım herkesin bana manevi desteği oldu. Türk arkadaşlarımızda oldu, ailecek görüştüklerimiz de oldu… Buraya uyum sağladık ama şimdi dönüşümüzün kaygısını yaşamaya başladık…"

(Lale, El İşi Üreticisi, Dul, 52).

"Olumlu olarak çevremin olması bana büyük katkı oldu, yeni insanlar tanımak, çok arkadaşlarım oldu… Hem iş ortamından hem de komşu olarak Türklerle alışverişimiz oldu… Türk arkadaşlarım bile söz verdiler Suriye düzelsin kısmet olursa yanına geliriz ziyarete diye…"

(Sümbül, El İşi Üreticisi, Dul, 67).

"Bu işin önce maddi katkısı oldu sonra sosyalleştim, tam anlamıyla çok insanlara yardımcı oldum… Eve giderim yorgun olurum ama en azından vicdanım rahat… Her zaman çalışan kadınla beraberim…"

(Zambak, Butik-Terzi, Evli, 65).

"Türkiye'de yalnızlıktan arkadaş edindim, arkadaşlarım çoğaldı çünkü kimsem yoktu burada, o yüzden de bu işe giriştim… Bir gün internetten görmüştüm, bir bebeği doğum günü pastasının içine koymuşlardı, pastayı elbise şeklinde ortasını boş bırakarak bebeği yerleştirmişlerdi ben de aynısını yapıp pastanın ortasına sanki bebeğin elbisesi gibi yerleştirdim kızımın doğum gününde… Bu zaten her şeyin başlangıcı oldu… Çok değişik bir şeydi… Ben de hikâyeler paylaştıkça arkadaşlarım görmeye başladı, hoşlarına gitmeye başladı çocukları için siparişler vermeye başladılar… Arkadaşlarımın da arkadaşları oluyor ve çevrem gitgide büyüdü, işimin temiz ve güzel oluşunu da beğendiler, benim gibi böyle yapan bulamıyorlar… Eskiden yalnız olduğumda zoruma gidiyordu kimseyle iletişim halinde olamadığım için, kimsem yok ailem yok, ama şimdi umursamıyorum artık çünkü bunları düşünecek kadar zamanım yok… İşimi sevdiğim için yapıyorum… Zamanın nasıl geçtiğini bilmiyorum… Bu çok hoşuma gidiyor…"

(Yaprak, Pastacı, Evli, 39).

Kadınlar, sosyal çevreler oluşturmalarının yanı sıra Türk ve Suriyeli tedarikçilerle de iletişim kurarak iş ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bu etkileşimler, onların ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmelerine imkân sağlarken, toplumsal bütünleşmelerini destekleyerek aidiyet duygularını güçlendirdiği söylenebilir. Kadınlara ait ifadeler şu şekildedir:

"Toptancılar bazen buraya geliyorlar, telefondan da ulaşabiliyoruz mesela WhatsApp grupları var oradan yazıyoruz, modellere bakıyoruz… İstanbul'dan da var, Antep'te de var… Biz seçiyoruz kargo ile buraya gönderiyorlar… Antep'te Suriyeli firmalar var ama Türk firmalar da var… Mesela bebek eşyalarını da Antakya'dan aldık… Kotlarımıza da Mehmet Abi getiriyor Antakya'dan…"

(Papatya, Butik, Bekâr, 28).

"Türk tedarikçiler buraya gelip malzemelerini sunuyorlar ve biz de öyle alıyoruz… Daha önce de Avon'a üye olmuştum oradan alıyordum…"

(Menekşe, Güzellik Merkezi, Dul, 37).

"Malzemeleri ihtiyacım olduğunda ben gidip alıyorum ya da arkadaşım gidip alıyor… Biz çok fazla malzeme alamıyoruz maddiyattan dolayı aslında ihtiyacımız kadar alıyoruz… Hem Türk hem de Suriyeli tedarikçiler var… Türkler Arapça bildikleri için onlarla öyle iletişim sağlıyoruz…"

(Defne, Kuaför, Dul, 40).

"Bir Suriyeli var burada makine satıyor onunla iletişime girdik, kurstan beri gelirdi bizim oradaki makinelere bakardı orada tanıştık sonra dükkânı açmaya karar verince onun yanına gittik izah ettik taksitle makineleri bize verdi, çalıştıkça taksitlerimizi ödedik…"

(Kardelen, Terzi, Bekâr, 33).

"Antakya da bir toptancı var kapalı çarşıda, fiyatları çok iyi, kocamla beraber gidip almıştım ondan beğenmiştim, o Arapça biliyor zaten… Ben sürekli senden alacağım dedim o da ben seni tanıdım artık dedi borcun kalsa da hiç sıkıntı yok dedi… Şimdi de bir şey lazım olunca gidip ondan alıyorum… Başka toptancıya hiç gitmedim… Belki on yıl oldu…"

(Manolya, Kuaför, Evli, 47).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Girişimcilik, bireylerin kendi işlerine sahip olma isteği doğrultusunda riski üstlendikleri, maddi kaygıların yanı sıra manevi tatmin de sağlayan bir ekonomik faaliyet olarak tanımlanabilir. Nitekim kişiler ya sahip olduğu eğitim ve deneyimleri kullanabilmek için istihdam yolunu tercih etmekte ya da kendi işlerini kurarak girişimci kimliğini üstlenmektedir. Girişimcilik, içinde bulunulan ülkenin koşulları, yasal ve bürokratik süreçler, çevresel faktörler, ailevi dinamikler ve kişisel özellikler gibi birçok unsur tarafından şekillenmektedir. Bu temel unsurların yanı sıra değişen faktörler de karşılıklı etkileşim içinde girişimcilik sürecini belirleyebilmektedir. Özellikle göç sonrası girişimcilik, gelir elde etme nedeniyle başvurulurken, bireylerin psikolojik, sosyal ve toplumsal aidiyetlerini yansıtan bir faaliyet olarak da öne çıkmaktadır. Bu nedenle yenilikçi, özgüvenli ve lider konumda kabul edilen girişimci profili dışında, farklı koşullar altında farklı girişimci özelliklerini de ortaya çıkarabilmektedir. Bu durum, girişimciliğin yalnızca kabul edilen bireysel niteliklerle özdeşleştirilen bir faaliyet değil, aynı zamanda içinde bulunulan sosyal, ekonomik ve politik koşullarla şekillenen bir süreç olduğunu göstermektedir. Dikkate değer şekilde zorunlu göç sonrası ekonomik baskının getirdiği girişimcilik ise bilinen tüm özelliklere ek olarak bireylerin uyum, dayanıklılık ve yeniden toplumsallaşma süreçlerinde kritik bir rol üstlenmektedir.

Savaşlar, siyasal baskılar, etnik ve dini temelli ayrımcılıklar, iklim değişiklikleri, doğal afetler gibi itici faktörler insanların zorunlu olarak bir yerden başka bir yere göç etmesine neden olmaktadır. Bu durum kadın, erkek, çocuk, genç, yaşlı herkesi derinden etkileyen ekonomik, psikolojik ve sosyal sonuçları olan bir hareket olarak tasvir edilmektedir. Zorunlu göç sonrası mülteci kimliğine sahip olan kişiler, zorunlu göçün yarattığı bu etkilerle yeni yaşam alanlarında çözüm yolu olarak ekonomik bağımsızlıklarını kazanmak ve toplumsal hayatta tutunabilmek için girişimciliğe yönelebilmektedir. Öyle ki araştırmalar da mültecilerin pazardaki fırsatları değerlendirmek amacıyla değil finansal sermaye elde etme isteği (Wauters ve Lambrecht, 2008; Alexandre vd., 2019; Mawson ve Kasem, 2019; Lazarczyk-Bilal ve Glinka, 2020) ve eğitim ve becerilerine uygun işlere girmekte karşılaştıkları zorluklar nedeniyle (de Lange ve Haidar, 2020) girişimciliğe yöneldiklerini ve bu şekilde ekonomik hayata katılma imkânı yaratabildiklerini göstermektedir.

Kadın mülteciler ise göç sonrası cinsiyetlerinden kaynaklanan ek zorluklarla karşılaşırken, erkek mültecilere kıyasla psikolojik olarak daha fazla etkilenmektedirler (Buz, 2007). Ayrıca toplumsal cinsiyet rollerinin getirdiği sorumluluklar nedeniyle daha karmaşık bir uyum süreci yaşamaktadırlar. Öyle ki Khatib vd. (2024) göre, mülteci kadınlar dayanıklılıklarına rağmen eğitime, istihdama ve sosyal yaşama katılımda çeşitli engellerle karşılaşmaktadır. Ataerkil düzende yaşayan diğer tüm kadınlar gibi, mülteci kadınlar kimliklerini de çoğunlukla ev içi rollerle tanımlayarak inşa etmektedir. Bu durum, onların istihdama katılımını güçleştirerek ve çoğunlukla girişimcilik faaliyetlerine yönelterek, toplumsal cinsiyet kimliklerine uygun görülen meslekleri tercih etmelerine ve bu alanlarda gelir elde etmeye çalışmalarına yol açmaktadır. Tüm bu zorluklara karşı ise feminizm, kadınların toplumsal cinsiyet rolleri ve ataerkil düzen içerisinde karşılaştıkları eşitsizliklere bir tepki olarak ortaya çıkmış, kadınların sesi olmayı ve eşitlik mücadelesine teorik bir zemin sunmayı amaçlayan bir hareket haline gelmiştir. Feminizm, özellikle kadınların kesişen kimliklerine odaklanarak, kimliklerini hangi süreçlerden geçerek inşa ettiklerini ve bu süreçlerin birbirini nasıl etkilediğini açıklama açısından önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu nedenlerle bu çalışma, mülteci kadın girişimcilerin kimlik inşasını feminizmin kesişimsellik yaklaşımıyla açıklamayı hedeflemiştir.

Göçmen kadınların deneyimlerini anlamak, girişimcilik alanında yaşadıklarını doğru analiz edebilmek ve bu deneyimlere yönelik etkili politikalar geliştirmek için kesişimsel bir yaklaşım gerekmektedir. Bu yaklaşım, hem akademik bir analiz imkanlı sağlarken hem de farklı kimlik kategorilerinin birleşiminden doğan özgün ayrımcılık biçimlerini tanıyarak, daha adil ve kapsayıcı çözümler sunmayı hedeflemektedir. Mülteci kadın girişimciler ise tam olarak bu kategoride özel bir kesimin temsilcileridir. Hem cinsiyet hem de göçmen/etnik kimlik temelli ayrımcılığa maruz kalabilecekleri gibi iş dünyasında da bu özellikleri nedeniyle anlaşılmama ve ilerleme sorunu yaşayabileceklerdir. Kadın girişimcilik ekosisteminde hâlâ erkek egemen bir kültürün ve ağ yapısının baskın olması, mülteci olmayan kadınların bile finansmana erişim, yatırımcı bulma ve iş bağlantıları kurma gibi alanlarda çeşitli zorluklarla karşılaşmasına neden olmaktadır. Buna ek olarak, göçmen kimliği, özellikle dil bariyerleri, sosyal ağ eksikliği, yerel pazarlara adaptasyon zorluğu ve kültürel önyargılar nedeniyle ek engeller yaratmaktadır. Bu kesişimsel baskılar, engeller ve önyargılar mülteci kadınların iş kurma süreçlerini ve işlerini büyütme potansiyellerini

sınırladığı gibi girişimcilik gibi aktif bir sürece uyumu zorlaştırmaktadır. Örneğin; mülteci kadın girişimciler, mülteci olarak bulundukları ülke de finansmana erişim zorlukları, sınırlı sosyal ağ, kültürel önyargılar ve yasal-bürokratik engellerle de sıklıkla karşılaşmaktadır (Sarihasan vd., 2023; Ahl, 2006). Bu engeller, mülteci kadınların ekonomik bağımsızlık ve toplumsal katılım hedeflerini gerçekleştirmelerini güçleştirdiği gibi güçlenmeleri ve uyum sağlamaları önünde de büyük bir engeldir. Bu doğrultularla bu çalışmada 20 Suriyeli mülteci kadın ile görüşmeler sağlanarak veriler elde edilmiştir.

Araştırmanın elde edilen sonuçları, Suriyeli mülteci kadınların girişimciliğe yönelmelerinin en temel nedeninin göç sonrası ortaya çıkan maddi kaygılar ve bu kaygılara çözüm arayışları olduğunu göstermiştir. Ancak bu kaygılar çoğunlukla "anne" kimliği etrafında şekillenmiş ve çocuklarına bakma sorumluluğunun kendilerinde olduğu inancı, girişimcilik kararlarını etkilemiştir. Nitekim mülteci kadınlar girişimciliği Senthanar (2021)'ın araştırmasının sonucuyla benzer şekilde maddi gelir sağlamaya ek olarak kendi zamanlarını yönetebilme, çocukların bakım sorumluluğunu yerine getirebilme ve ev işlerini sürdürebilme kolaylığı sağladığından dolay tercih etmişlerdir. Bu noktada, kesişimsel feminizmin vurguladığı üzere, mülteci, kadın, anne ve girişimci kimlikleri birbirini etkileyen ve kesişim gösteren bir biçimde ve bir arada deneyimlenmektedir. Ayrıca kadınlar, toplumsal cinsiyet rollerinin ve dini-kültürel değerlerin belirlediği mesleklere yönelerek kadın olmayı tanımlayan kimliklerini güçlendirmeyi seçmişlerdir. Göç öncesi girişimci olan kadınlar göç sonrası da girişimcilik yoluyla gelir elde etmeyi seçmişlerdir. Özkul ve Dengiz (2018) göre bu durum Suriyeli girişimcilerin girişimci olmalarını etkileyen faktörler arasında yer almaktadır.

Girişimcilik yoluyla elde edilen ekonomik bağımsızlığın, kadınların bireysel güçlenmelerine katkı sağlayarak, erkeklerle eşit haklar talep edebilme yönünde bir zemin oluşturması beklenebilir. Al-Hamad vd. (2024)'nin araştırmasında mülteci kadınların girişimcilik deneyimlerinin onların güçlenmelerine, bağımsızlık kazanmalarına ve toplumsal cinsiyet normlarını sorgulamalarına olumlu bir etki yaratmıştır. Ancak bu çalışmadaki Suriyeli mülteci kadınlar için girişimcilik, toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürmeyi amaçlayan bir faaliyet olarak görülmemiştir. Görüşülen mülteci kadınların ev içi sorumluluklarda eşlerinden bir miktar destek alsalar da aile içindeki rollerinde önemli bir değişim gözlemlenmemiştir. Suriyeli

mülteci kadınların bu kabulü onların meslek seçimlerini, 'kadın' ve 'anne' kimliklerini esnetebilen ancak dönüştürmeyen bir zeminde sürdürülmesini sağlamıştır. Yine de toplumsal cinsiyet rollerinin etkisiyle şekillenen girişimcilik faaliyeti, mülteci kadınların öz yeterliliklerini keşfetmelerine, ekonomik bağımsızlık elde ederek kimseye muhtaç olmama isteklerine, özgüvenlerinin artmasına ve psikolojik güçlenmelerine katkı sağlamıştır. Her ne kadar ataerkil bir yapının hâkim olduğu bir kabulde girişimci olsalar da girişimciliğin mülteci kadınların güçlenmelerine aracılık ettiği söylenebilir.

Araştırmanın bulguları, mülteci kadınların kimliklerinin çok katmanlı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. "Mülteci, kadın, anne ve girişimci" kimlikleri, göç öncesi ve göç sonrası deneyimlerle birlikte kesişerek yeniden şekillenmiştir. Göç öncesinde anne ve girişimci olan kadınlar, göçle birlikte "mülteci" kimliğini de edinmiş ve bu kimliklerin kesiştiği yeni bir sosyal bağlamda yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır. Göç öncesi eğitimlerini yarıda bırakmak zorunda kalan kadınlar ise göç sonrası girişimciliğe yönelerek yeni kimliklerini inşa etme sürecine girmişlerdir. Bu noktada bu çalışmanın sonucunu destekler nitelikteki Huq ve Venugopal (2020)'ın çalışması, mülteci kadınların girişimcilik faaliyeti ile aynı anda eski kimliklerinin kaybını yaşarken yeni kimliklerini inşa etiklerini ve beklentiyle yerine getiremedikleri gerçekleşmemiş kimliklerini de benimsediklerini ortaya koymaktadır. Kadınlar bu akışkan ve inşa sürecindeki kimliklerini hem geldikleri ülkeden taşıdıkları deneyimlerle hem de bulundukları ülkede kazandıkları ve girişimcilik deneyimlerinin şekillendirdiği yeni anlamlarla yeniden tanımlanmışlardır. Mozetic (2018) çalışmasında mültecilerin göç sonrası hayatlarını şekillendiren koşullara bağlı olarak kendilerini mülteci olarak tanımladıklarını ancak göç sonrasındaki geçen sürede kendilerine daha az olumsuzluk içeren 'yabancı' bazen de 'göçmen' olarak ifade ettiklerini tespit etmiştir. Bu çalışmadaki Suriyeli mülteci kadınların da ülkelerine geri dönme ihtimallerinin güçlenmesinin ardından kimlik tanımlarının bu değişime uygun olarak 'mülteci' yerine 'misafir' tanımıyla değiştiği gözlemlenmiştir. Özellikle kadınlar, girişimcilik faaliyetleri sonrası girişimci kimliklerini ön planda tutarak mülteci kimliklerini farklı bağlamda yeniden anlamlandırmışlardır. Bu süreç, kadınların kesişen kimlikleri üzerinden sürekli değişen yeni kimlik inşalarını beraberinde getirmiş ve farklı aidiyetlerin birleşmesiyle şekillenen hibrit kimlikler ortaya çıkarmıştır. Örneğin, kadınların hem Türk hem de Suriyeli müşterileriyle

iletişim kurmaları, kendilerini Türkiye'deki Suriyeli iş kadını olarak ifade etmelerine de imkân tanımıştır. Ayrıca bazı kadınlar, kendini mülteci olarak tanımlarken bazıları ise girişimcilik sonrasında artık "mülteci" kimliğini tanımlayacak ihtiyaçlarının kalmadığını belirterek bu kimliği geri plana itmiş, bunun yerine beceri ve yetenekleriyle geliştirdikleri mesleki kimliklerini ön plana çıkarmışlardır. Adeeko ve Treanor (2022)'un girişimci mülteci kadınlarla yaptığı çalışmada da mülteci kadınların mülteci olarak damgalanan kimliklerini girişimci faaliyetini kullanarak çürütmek istediklerini belirlemişlerdir.

Çalışmadaki mülteci kadınlara ait mesleki kimlikler, toplumsal cinsiyet rollerinden bağımsız olmayarak çoğunlukla "anne" kimliği etrafında şekillenmiştir. Uçar (2020) Suriyeli mülteci kadınlarla yaptığı çalışmada, kadınların kendilerini annelik ve ev kadınlığı kimlikleriyle özdeşleştirdiklerini belirlemiştir. Bu çalışmada da mülteci kadınlar için başarı, hem "anne" olabilmek hem de "iş sahibi" olabilmekle tanımlanmıştır. Göç sonrası girişimciliğe yönelen kadınlar ise yarıda kalan önceki kimliklerini yeniden inşa ederek kendilerini yeni mesleki kimlikleri üzerinden ifade etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla kadın mülteciler için girişimcilik, bir gelir kapısı olmasından öte kimliklerini yeniden inşa edebilecekleri bir alan yaratabilmesini sağlayan bir faaliyet olarak değerlendirilebilir.

Mülteci kadınlar, sınırlı kaynaklara sahip olmaları ve girişimcilik için gerekli başlangıç sermayesine erişimde zorlanmaları nedeniyle (Lazarczyk-Bilal ve Glinka, 2020), girişimcilik faaliyetlerini sürdürebilmek için ailelerinden ve çevrelerinden hem maddi hem de manevi destek almışlardır. Özellikle erkek aile üyelerinden maddi destek sağlarken, kadın aile üyelerinden ve yakın çevrelerinden manevi destek görmüşlerdir. Bunun yanı sıra, kadın dayanışma ağlarını kullanarak diğer mülteci kadınlardan mesleki destek elde etmişlerdir. Bu sonuçlar mülteci kadınların iş planlarını oluşturmada ve geliştirmede aile ve sosyal destek ağlarına güvendiklerini göstermektedir (Predojević-Despić ve Lukić, 2018). Dikkat çekici biçimde, ataerkil sınırlar içerisinde yaşayan bu kadınlar eşleri tarafından çalışmaları konusunda desteklenmiştir ancak bu destek, yine eşlerininin belirlediği sınırlar içinde ve dini ve kültürel değerler doğrultusunda ve toplumsal cinsiyet rollerinin belirlediği kadınlaştırılmış mesleklerle sınırlı kalmıştır. Ayrıca mülteci kadınların girişimcilik faaliyetlerini çoğunlukla kendi etnik topluluklarının ihtiyaçlarına yönelik olarak gerçekleştirdikleri görülmüştür. Bu durum, girişimcilik yoluyla göç sonrası toplumsal

uyumu güçleştiren bir unsur olarak değerlendirilebilir. Kadınların, göç öncesi sahip oldukları meslekleri devam ettirmeleri, yenilikçi fikirler doğrultusunda girişimciliğe yönelmemeleri ve mevcut pazarın ihtiyaçlarına yönelik bir uyum göstermemeleri de bu tabloyu desteklemektedir.

Mülteci kadınlar girişimcilik sürecinde çeşitli yapısal engellerle de karşılaşmışlardır. Dil yetersizliği, yasal ve bürokratik engeller ile maddi kaynakların sınırlılığı bu engellerin başında gelmektedir. Building Markets (2022) raporuna göre, Türkiye'deki mülteci kadın girişimcilerin, bilgi, kaynak ve yetkilere erişim açısından erkek girişimcilere kıyasla daha dezavantajlı bir konumda bulunduğunu ve özellikle dil yetersizliği bu durumu daha da güçlendirdiğini göstermiştir. Nitekim Wauters ve Lambrecht (2008)' da mültecilerin yetersiz dil becerine sahip olmaları ve başlangıç sermayesinin eksikliği nedeniyle girişimciliğe erişimde zorluk yaşadıklarını belirlemiştir. Hatay'da ikamet eden kadınlar için yerel halkın Arapça konuşabilmesi, bir yandan günlük yaşamı kolaylaştırırken diğer yandan Türkçe öğrenmelerini güçleştiren bir faktör olmuştur. Türk müşterileriyle iletişim kurmakta zorlanan kadınlar bu sorunu gerektiğinde çevrelerinden yardım alarak ya da beden dilini kullanarak aşmaya çalışmışlardır. Karşılaşılan bir diğer engel finansal kaynakların yetersizliğidir. Bu eksiklik, aile içi borçlanma ya da ikinci el malzemeler kullanma gibi stratejilerle giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, çalışma izinlerinin olmaması ve geçici koruma statüsünde bulunmaları gibi yasal ve bürokratik sınırlılıklar da kadınların girişimcilik faaliyetlerini zorlaştırmıştır. Bu zorlukları aşmak için bazı kadınlar işlerini evden yürütmeyi, bazıları ise Türk vatandaşlarıyla ortaklık kurmayı tercih ederek yaratıcı çözümler geliştirmişlerdir.

Göç, planlı gerçekleşmediğinde ve itici faktörlerin etkisi arttığında, bireyler mülteci kimliğiyle tüm kaynaklarını geride bırakıp başka bir ülkede sıfırdan yeni bir hayat kurmak zorunda bırakmaktadır. Bu çalışmada da görülmüştür ki Suriyeli mülteci kadınlar da bu süreçte sıfırdan başlayarak işletme faaliyetleri yürütmeye çalışmışlardır. Yabancı bir kültür ve yeni bir toplum içinde, daha önce deneyimlemedikleri koşullarla, ayrıca ırkçılık ve ayrımcılıkla mücadele etmek durumunda da kalmışlardır. Ürdün'deki Suriyeli mülteci kadınların yaşadığı kimlik krizi ve sosyal yabancılaşmadan farklı olarak (al-Sahar ve al-Tarawneh, 2019) Türkiye'deki mülteci kadınların girişimcilik faaliyetleri onların sosyal ve mesleki çevre edinmelerine ve bu sayede aidiyet geliştirmelerine de katkı sağlamıştır. Ancak girişimciliğin toplumsal uyum sürecinde

bir katkısı olduğu görülmemiştir. Aynı zamanda girişimcilik faaliyeti, mülteci kadınların kendilerini yeterli hissetmelerini sağlayarak psikolojik güçlenmelerine de zemin hazırlamıştır. Yeniden ayağa kalkabilmek, kendini işe yarar görmek ve başkalarına fayda sunabilmek gibi çıktılar, onların dayanıklılıklarını artıran unsurlar olmuştur.

Elde edilen verilen veriler doğrultusunda politika yapıcılar ve uygulayıcılar için şu önerilerde bulunulabilir:

- Mülteci kadınlar için dil engellinin aşılmasını sağlayacak erişilebilir ve iş odaklı dil kurslarının verilmesi sağlanabilir.
- Mikro kredilerin ve hibe programlarının ve mülteci kadınlara yönelik kadın kooperatiflerinin desteklenmesi, yetersiz sermaye eksikliğini aşmalarına katkı sağlayabilir.
- Çocuk bakım desteğinin sağlanarak kreş imkanlarının yaygınlaştırılması ve aile içi rollerin dengelemesine yönelik uygulamalarla kadınların toplumsal cinsiyet rollerine dikkat çekilerek girişimci faaliyetlerine katılımlarını kolaylaştıracak yöntemler uygulanabilir.
- Mülteci kadınların yalnızca kendi etnik topluluklarına hizmet etmesinin ötesine geçebilmesi için yerel halk ile ortak girişimlerin teşvik edilmesi ve pazar erişiminin genişletilmesi sağlanabilir.
- Kadınların mevcut becerilerini geliştirmelerinin yanı sıra yenilikçi fikirlerini hayata geçirebilmeleri için mesleki eğitim, dijital beceri ve e-ticaret alanında destekler sağlanabilir.
- Sivil toplum kuruluşları, girişimci mülteci kadınlara ulaşarak ve mentörlük programları geliştirerek kadınların iş kurma süreçlerini kolaylaştırabilir.
- Mülteci kadınların katılabileceği pazar yerleri ve fuarlar gibi ortak etkinlik alanları oluşturularak yerel halk ile etkileşimleri kolaylaştırılabilir. Bu şekilde kültürel farklılık çalışmalarıyla önyargıların azaltılması ve toplumsal kabulün güçlendirilmesi sağlanabilir.

Gelecekteki araştırmalar için şu önerilerde bulunulabilir:

- Bu çalışma Suriyeli mülteci kadınlar üzerine odaklanmıştır. Gelecekteki çalışmalar farklı mülteci kadınların girişimcilik deneyimlerine odaklanarak karşılaştırmalı olarak araştırmalar yapılabilir.
- Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. İleride yapılacak nicel araştırmalar, daha geniş örneklemlerle kadın mülteci girişimcilerin eğilimlerini ve ihtiyaçlarını ölçerek genellenebilir sonuçlar ortaya koyabilir.
- Kimlik inşası bu çalışmanın merkezinde yer almıştır. Gelecek araştırmalar, mülteci kadınların hibrit kimlik oluşumlarını daha derinlemesine inceleyebilir ve bu süreci toplumsal uyumla ilişkilendirebilir.
- Bu çalışma mülteci kadınların ülkelerine dönüşlerinin başladığı dönemde yapıldığından, kadınların dönüş sonrası girişimcilik süreçlerine ve kimlik inşalarına odaklanılabilir.
- Bu çalışmanın dahil etmediği yaş, etnik kimlik, din ve sınıf gibi faktörlerin kesişimsellik yaklaşımıyla incelemesi yapılabilir.
- Mülteci kadınların girişimcilik deneyimlerinde dijitalleşme ve e-ticaret konuları araştırılabilir. Özellikle sosyal medya üzerinden yapılan girişimcilik faaliyetleri derinlemesine incelenebilir.
- Bu çalışma çoğunlukla hizmet sektöründe faaliyet gösteren kadınlarla gerçekleştirilmiştir. Hizmet sektörü dışında farklı sektörlerde girişimcilik yapan mülteci kadınların deneyimlerini incelemek, sektörler arası farklılıkları ortaya koymak açısından gelecekte yapılacak araştırmalara katkı sağlayabilir.

Gelecek çalışmaların ve politika yapıcıların mülteci girişimci kadınların özgün deneyimlerini dikkate alan yaklaşımlar benimsemesi büyük önem taşımaktadır. Bu tür bir yönelim, mülteci kadınların ekonomik katılımlarına ek olarak toplumsal ve kimliksel güçlenmelerini de destekleyecek, onların görünürlüklerinin artmasına, kapsayıcı politikaların geliştirilmesine ve toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı daha adil

destek mekanizmalarının oluşturulmasına zemin hazırlayacaktır. Bu nedenle feminist temelli bir bakış açısıyla, girişimci mülteci kadınların bilgi, deneyim ve direniş pratiklerinin politika üretiminde dikkate alınması onların toplumsal yeniden konumlanma biçimlerini anlayarak daha kapsayıcı, eşitlikçi bir sosyal yapı inşa etmek açısından önemli olacaktır.

KAYNAKÇA

Adeeko, N., & Treanor, L. (2022). Negotiating stigmatised identities: Enterprising refugee women in the United Kingdom. *International Small Business Journal*, *40*(1), 23-46.

Ahl, H., (2006). *"Why Research on Women Entrepreneurs Needs New Directions"* Entrepreneurship Theory /Practice 30(5), 595-621.

Aktaş, G. (2013). Feminist söylemler bağlamında kadın kimliği: Erkek egemen bir toplumda kadın olmak. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *30*(1).

Akyiğit, H., & Zor, A. (2021). Suriyeli sığınmacıların kimlik inşası ve deneyimi: Orhangazi örneği. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, *5*(1), 168-189.

Al-Dajani, H. (2022). Refugee women's entrepreneurship: where from and where to next?. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, *14*(4), 489-498.

Al-Dajani, H., & Marlow, S. (2010). Impact of women's home-based enterprise on family dynamics: Evidence from Jordan. *International Small Business Journal*, *28*(5), 470-486.

Alexandre, L., Salloum, C., & Alalam, A. (2019). An investigation of migrant entrepreneurs: the case of Syrian refugees in Lebanon. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*.

Al-Hamad, A., Hingorani, M., Yasin, Y., & Metersky, K. (2024). Impact of refugee women's entrepreneurship on socioeconomic outcomes and well-being: A scoping review. *International Health Trends and Perspectives*, *4*(1), 129-151.

Alinia, M. (2015). On Black Feminist Thought: thinking oppression and resistance through intersectional paradigm, *Ethnic and Racial Studies*, 38:13, 2334-2340

Alpman, P. S. (2018). Sosyal Teorinin Konusu Olarak Kimlik: Sosyal İnşacı Yaklaşım. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, *21*(2), 1-28.

Alrawadieh, Z., Karayilan, E., & Cetin, G. (2019). Understanding the challenges of refugee entrepreneurship in tourism and hospitality. *The Service Industries Journal*, *39*(9-10), 717-740.

Al-Repholz, A. (2015). Intersectional Constructions of (Non-) Belonging in a Transnational Context: Biographical Narratives of Muslim Migrant Women in Germany, La Barbera (Ed.), *Identity and migration in Europe: Multidisciplinary perspectives*. New York: Springer.

Al-Shar, S., & Al-Tarawneh, M. (2019). Identity crisis and assimilation problems among Syrian refugee women residing outside refugee camps in Jordan. *International Journal of Child, Youth and Family Studies*, *10*(4.1), 44-64.

Altınbaş, D. (2006). Feminist Tartışmalarda Liberal Feminizm. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, (9), 21-52.

Aslan, E. (2023). Sımone De Beauvoır- Her İnsan Yalnızdır, (Çev. Ersoy Demir, Yeşim) İstanbul: Zeplin Kitap.

Atasü-Topcuoğlu, R. (2019). *Syrian refugee entrepreneurship in Turkey: Integration and the use of immigrant capital in the informal economy. Social Inclusion, 7 (4), 200-210.*

Avcil, C. (2020). Kesişimsellik: Feminizmde kapsam genişlemesine doğru. *Şarkiyat*, *12*(4), 1290-1312.

Aybakan Saliya, D. A. (2017). *Judith Butler ve Post-modern Feminizm*. İstanbul: Kibele Yayınları.

Aydınalp, E. B. (2020). Varoluşçu özgürlük bağlamında kadın: Simone de Beauvoir ve ikinci cinsiyet. *Litera: Journal of Language, Literature and Culture Studies*, *30*(2), 465-488.

Bauloz, C., Walton-Roberts, M., Jaji, R., & Lee, T. (2024). Gender and migration: Trends, gaps and urgent action. *World Migration Report*, *2024*(1).

Bayraktar, G. (2023). İkinci Dalga Feminist Hareketin Feminizmin Gelişimindeki Dönüştürücü Rolü. *Advances in Women's Studies*, *5*(2), 49-56.

Beauvoir, S. de. (2024). *İkinci cinsiyet: Olgular ve felsefeler* (G. A. Savran, Çev.; 6. bs.). Koç Üniversitesi Yayınları. (Orijinal eser 1949'da yayımlandı).

Bell, H. (2016). Feminizm Herkes İçindir. Bgst Yayınları. İstanbul.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966/2008). *Gerçekliğin sosyal inşası: Bir bilgi sosyolojisi incelemesi* (V. S. Öğütle, Çev.). Paradigma Yayınları.

Berktay, F. (2010). Liberalizm: Tek Bir Teorik Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji. *Modern Siyasal İdeolojiler*, 47-114.

Berzonsky, M. D (2011). Kimlik inşasına sosyal-bilişsel bir bakış açısı. *Kimlik teorisi ve araştırması El Kitabı'nda* (s. 55-76). New York, NY: Springer New York.

Bhabha, H. K. (1994/2004). *The Location of Culture*. Routledge. New York.

Bihun, N., Alieksieieva, I., Herasina, S., Yelchaninova, T., Meshko, O., & Sobkova, S. (2023). Self-sufficiency as a factor in the development of the system of

psychological self-regulation of personality. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, *15*(3), 15-30.

Black, R. (2001). Fifty years of refugee studies: From theory to policy. *International migration review*, *35*(1), 57-78.

Bolat, E. (2023). Feminizm Tüm Kadınlar İçin mi? Gölgede Kalan Kadınlar. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, *6*(1), 263-281.

Brah, Avtar and Phoenix, Ann (2004). Ain't I A Woman? Revisiting Intersectionality. Journal of International Women's Studies, 5(3), 75-86.

Brailey, C. D., & Slatton, B. C. (2019). Women, work, and inequality in the US: Revising the second shift. *Journal of Sociology and Social Work*, *7*(1), 29-35.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101.

Breakwell, G. (1993). Social representations and social identity. *Papers on social representations*, *2*, 198-217.

Breakwell, G. (2015). Identity process theory. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 250-268). Cambridge Handbooks in Psychology. Cambridge University Press.

Breakwell, G. M. (2010). Resisting representations and identity processes. *Papers on social representations*, *19*(1), 6-1.

Breakwell, G. M. (2014). Identity process theory: Clarifications and elaborations. In R. Jaspal & G. M. Breakwell (Eds.), *Identity process theory: Identity, social action and social change* (pp. 20-38). Cambridge University Press.

Breakwell, G. M. (2021). Identity resilience: Its origins in identity processes and its role in coping with threat. *Contemporary Social Science*, *16*(5), 573-588.

Breines, W. (2002). What's love got to do with it? White women, black women, and feminism in the movement years. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, *27*(4), 1095-1133.

Bryson, Valerie (2003). Feminist political theory: an introduction. New York: Palgrave-Macmillan.

Budgeon, S. (2011). The contradictions of successful femininity: Third-wave feminism, postfeminism and 'new'femininities. In *New femininities: Postfeminism, neoliberalism and subjectivity* (pp. 279-292). London: Palgrave Macmillan UK.

Building Markets. (2022, Mayıs). Türkiye'deki Suriyeli kadın girişimciler. *SME Snapshot*. https://www.buildingmarkets.org/reports/sme-snapshot-syrian-women-entrepreneurs-in-turkey

Burke, P. J. (1980). The self: Measurement requirements from an interactionist perspective. *Social psychology quarterly*, 18-29.

Burke, P. J., & Stets, J. E. (2009). *Identity theory*. Oxford University Press.

Burke, P. J., & Stets, J. E. (2012). *Identity Theory.* Oxford University Press.

Buz, S. (2007). Göçte Kadınlar: Feminist Yaklaşım Çerçevesinde Bir Çalışma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, *18*(2), 37-50.

Cejka, M. A., & Eagly, A. H. (1999). Gender-stereotypic images of occupations correspond to the sex segregation of employment. *Personality and social psychology bulletin*, *25*(4), 413-423.

Christensen, L. J., Newman, A. B., Herrick, H., & Godfrey, P. (2020). Separate but not equal: Toward a nomological net for migrants and migrant entrepreneurship. *Journal of International Business Policy*, *3*, 1-22.

Christensen, L., & Newman, A. (2024). Who do I want to be now that I'm here? Refugee entrepreneurs, identity, and acculturation. *Business & Society*, *63*(1), 242-275.

Collins, P. H. (2000). Black Feminist Thought. Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment. New York and London: Routledge.

Collins, P.H. ve Bilge, S. (2023). Kesişimsellik- Teori ve Pratikte Toplumsal Adalet Arayışı, (Çev. Acar, Ege), Ankara: Çağdaş Sosyoloji.

Crenshaw, Kimberle (1989) "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics," University of Chicago Legal Forum: Vol. 1989: Iss. 1, Article 8.

Creswell, J. W., & Miller, D. L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory Into Practice, 39*(3), 124–130.

Çağırkan, B. (2016). Göç, hibrit kimlik ve aidiyet: yeni toplumlar, yeni kimlikler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *5*(8), 2613-2623.

Çakır, S. (2007). Feminizm: Ataerkil iktidarın eleştirisi. In H. B. Örs (Ed.), *19. yüzyıldan 20. yüzyıla modern siyasal ideolojiler* (ss. 412–475). Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çakır, S. (2011). Feminist Tarih Yazımı: Tarihin kadınlar için, kadınlar tarafından yeniden inşası. (der. S. Sancar), 21. *Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*.

Davis, K., & Zarkov, D. (2017). EJWS retrospective on intersectionality. *European Journal of Women's Studies*, *24*(4), 313-320.

De Beauvoır, S. (2024). İkinci Cinsiyet: Olgular ve Felsefeler, *çev. Gülnur Acar Savran, İstranbul, Koç Üniversitesi Yayınları.* (Orijinal eserin yayın tarihi 1949).

de Lange, T., Berntsen, L., Hanoeman, R., & Haidar, O. (2020). Highly skilled entrepreneurial refugees: legal and practical barriers and enablers to start up in the Netherlands. *International Migration*, *59*(4), 74-87.

Demirtaş, H. A. (2003). Sosyal kimlik kuramı, temel kavram ve varsayımlar. *İletişim araştırmaları*, *1*(1), 123-144.

Dikici, E. (2016). 'Feminizmin Üç Ana Akımı: Liberal, Marxist ve Radikal Feminizm Teorileri'. *The Journal of Academic Social Science Studies*, *2*(43), 523-532.

Donovan, J. (2021). Feminist Teori Entelektüel Gelenekler, (çev. *Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan) İstanbul: İletişim Yayınları*. (Orijinal eserin yayın tarihi 1985).

Durutürk, B. (2018). Feminizm ve çokkültürlülük arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, *20*(2), 76-90.

Eccles, J. S. (1994). Understanding women's educational and occupational choices: Applying the Eccles et al. model of achievement-related choices. *Psychology of women quarterly*, *18*(4), 585-609.

Eggerman, J. J., Dajani, R., Kumar, P., Chui, S., Qtaishat, L., El Kharouf, A., & Panter-Brick, C. (2023). Social networks, empowerment, and wellbeing among Syrian refugee and Jordanian women: Implications for development and social inclusion. *World Development*, *170*, 106324.

Enns, C. Z., Comas-Díaz, L., & Bryant-Davis, T. (2021). Transnational feminist theory and practice: An introduction. *Women & Therapy, 44*(1–2), 11–26.

Erdirençelebi, M., & Ertürk, E. (2023). Refugee Women Entrepreneurship: A Qualitative Research on Syrian Women Refugee Entrepreneurs in Türkiye. In *Refugee and Immigrant Entrepreneurship: An Economic and Social Perspective from Türkiye* (pp. 219-243). Cham: Springer International Publishing.

Erikson, E. (1959). Theory of identity development. *E. Erikson, Identity and the life cycle. Nueva York: International Universities Press. Obtenido de http://childdevpsychology. yolasite. com/resources/theory% 20of% 20ident ity% 20erikson. pdf*.

Essers, C., & Benschop, Y. (2009). Muslim businesswomen doing boundary work: the negotiation of Islam, gender, and ethnicity within entrepreneurial contexts. Human Relations, 62(3), 403–423.

Essers, C., Doorewaard, H., & Benschop, Y. (2013). Family ties: Migrant female business owners doing identity work on the public–private divide. *Human relations*, *66*(12), 1645-1665.

Evans, E. (2015). *The politics of third wave feminisms*. Palgrave Macmillan.

Fee, M. (2025). Once a refugee, always a refugee? The social construction of refugee status after resettlement. *Ethnic and Racial Studies, 48*(3), 498–519.

Firestone, S. (1970/1993). *Cinselliğin diyalektiği* (Y. Yücesoy, Çev.). Payel Yayınları.

Geçit, B. (2013). John Stuart Mill'de kadının toplumsal konumu. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, *3*(2), 105-127.

Gilmartin, M. (2008). Migration, identity and belonging. *Geography Compass*, *2*(6), 1837-1852.

Groutsis, D., Collins, J., & Reid, C. (2024). "I'm Not a Refugee Girl, Call Me Bella": Professional Refugee Women, Agency, Recognition, and Emancipation. *Business & Society*, *63*(1), 213-241.

Hack-Polay, D., Mahmoud, A. B., Kordowicz, M., Madziva, R., & Kivunja, C. (2021). "Let us define ourselves": forced migrants' use of multiple identities as a tactic for social navigation. *BMC psychology*, *9*(1), 125.

Hauge, Å. L. (2006). *Identity and Place: A Critical Comparison of Three Identity Theories*. Architectural Science Review, 50(1), 44-51.

Hauge, Å. L. (2007). Identity and place: A critical comparison of three identity theories. *Architectural Science Review, 50*(1), 44-51.

Herder A. (2023). Female Refugees in Belgium: A Bottom-Up Understanding of Displaced Womanhood and Feminism (Doctoral Dissertation, Ghent University). Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Hofmann, E. T., & Buckley, C. J. (2013). Global Changes and Gendered Responses: The Feminization of Migration From Georgia. *International migration review*, *47*(3), 508-538.

Hogg, M. A. (2016). *Social identity theory*. S. McKeown et al. (eds.), Understanding Peace and Confl ict Through Social Identity Theory, Peace Psychology Book Series, Springer International Publishing, 3-17.

Hogg, M. A., & Terry, D. I. (2000). Social identity and self-categorization processes in organizational contexts. *Academy of management review*, *25*(1), 121-140.

Hooks, B.,"Feminizm Herkes İçindir." *İstanbul: bgst Yayınları* (2016).

Hornsey, M. J. (2008). Social identity theory and self-categorization theory: A historical review. *Social and personality psychology compass*, *2*(1), 204-222.

Horowitz, M. J. (2012). Self-identity theory and research methods. *Journal of Research Practice*, *8*(2), M14-M14.

Huq, A., & Venugopal V. (2021). DIY Entrepreneurship? – Self-Reliance for Women Refugees in Australia. *International Migration*, 59 (1), 126-142.

İlhan, S. (2013). Akışkan Toplumda Kimlik İnşası: Geçişken, Eklektik, Ben Odaklı Kimlikler. *Firat University Journal of Social Sciences*, *23*(2), 233-246.

Jahan, H. (2009). Marxist feminism: An overview. *Journal of Sociology*, *1*(2), 143-150.

Jaspal, R., & Cinnirella, M. (2012). The construction of ethnic identity: Insights from identity process theory. *Ethnicities*, *12*(5), 503-530.

Johnsson, A. B. (1989). The International Protection of Women Refugees A Summary of Principal Problems and Issues. *International Journal of Refugee Law*, *1*(2), 221-232.

Karabulut T. (2009). *Girişimcilik ve Sürdürülebilirliği*. Papatya Yayıncılık Eğitim. İstanbul.

Karaduman, S. (2010). Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapisal Dönüşümü. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, *5*(17), 2886-2899.

Kayaoğlu, A., Şahin Mencütek, Z., & Chang, C.-A. (2022). *Challenges and resilience strategies of urban refugee entrepreneurs* (Çalışma Raporu No. 1601). Economic Research Forum.

Kenneth D. Madsen & Ton van Naerssen (2003): Migration, identity, and belonging, Journal of Borderlands Studies, 18:1, 61-75

Keskin, S. (2014). Türkiye'de Kadın Girişimcilerin Durumu. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. 9 (1). 71-94.

Khatib, M., Purwar, T., Shah, R., Vizcaino, M., & Castillo, L. (2024). Empowerment and integration of refugee women: a transdisciplinary approach. *Humanities and Social Sciences Communications*, *11*(1), 1-18.

Knappert, L., Kornau, A., & Figengül, M. (2018). Refugees' exclusion at work and the intersection with gender: Insights from the Turkish-Syrian border. *Journal of Vocational Behavior*, *105*, 62-82.

Kofman, E. (2014). Gendered migrations, social reproduction and the household in Europe. *Dialectical Anthropology*, *38*, 79-94.

Köksal, T. (2022). Modernleşme ve kimlik. *Mavi Atlas*, *10*(2), 605-612.

Kramer, K. L. (2022). Female cooperation: Evolutionary, cross-cultural and ethnographic evidence. Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences, 377(1851), 20210120. https://doi.org/10.1098/rstb.2021.0120

La Barbera, M. (Ed.). (2014). *Identity and migration in Europe: Multidisciplinary perspectives* (Vol. 13). Springer.

Lange, T., Berntsen, L., Hanoeman, R., & Haidar, O. (2021). Highly skilled entrepreneurial refugees: legal and practical barriers and enablers to start up in the Netherlands. *International Migration*, *59*(4), 74-87.

Lazarczyk-Bilal, N., & Glinka, B. (2020). What determines the entrepreneurial intentions of highly-skilled women with refugee experience? An empirical analysis in the context of Sweden. *Administrative Sciences*, *11*(1), 2.

Lindgren, M., & Packendorff, J. (2004). Woman, teacher, entrepreneur: On identity construction in female entrepreneurs of Swedish independent schools. In *EIASM workshop on Female Managers, Entrepreneurs and the Social Capital of the Firm in Brussels, Belgium, Nov 17-19, 2004*.

Lindgren, M., & Wåhlin, N. (2001). Identity construction among boundary-crossing individuals. *Scandinavian journal of management*, *17*(3), 357-377.

MacKinnon Catrahine A. (2016). Önsöz. Millett, K. (2024). Cinsel Politika (Çev. S. Selvi). İstanbul: Can Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1969).

Maclaran, P. (2015). Feminism's fourth wave: a research agenda for marketing and consumer research. *Journal of Marketing Management*, *31*(15-16), 1732-1738.

Mawson, S., & Kasem, L. (2019). Exploring the entrepreneurial intentions of Syrian refugees in the UK. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*.

McGinn, K.L., Oh, E., (2017), *"Gender, social class, and women's employment",* Current Opinion in Psychology, 18, 84-88.

Mermutlu, A., & Çetin, F. T. (2023). Radikal Feminist Kuram ve Annelik Söylemi. *Hafıza*, *5*(2), 163-176.

Miller, M. W., & Atwi, R. (2023). Migrant and Refugee Women: A Case for Community Leadership. 47-52.

Millett, K. (2024). *Cinsel politika*. (Çev. S. Selvi). İstanbul: Can Yayınları (Orijinal eserin yayın tarihi 1969).

Modesti, C., Talamo, A., Nicolais, G., & Recupero, A. (2020). Social and psychological capital for the start-up of social enterprises with a migratory background. *Frontiers in psychology*, *11*, 1177.

Mojab, S., ve Carpenter, S. (2019). Marxism, feminism, and "intersectionality". *Journal of labor and Society*, *22*(2), 275-282.

Moussa, H. (1991). Women refugees: empowerment and vulnerability. *Refuge: Canada's Journal on Refugees/Refuge: Revue canadienne sur les réfugiés*, *10*(4), 12-14.

Mozetič, K. (2018). Being highly skilled and a refugee: Self-perceptions of non-European physicians in Sweden. *Refugee Survey Quarterly*, *37*(2), 231-251.

Nash, J. C. (2011). Home truths on intersectionality. *Yale JL & Feminism*, *23*, 445-470

Newman, A., Macaulay, L., & Dunwoodie, K. (2024). Refugee entrepreneurship: A systematic review of prior research and agenda for future research. *International Migration Review, 58*(3), 1140–1171.

Noori, S. (2024). From a Shattered Self to an Integrated Self: Analysing Autobiographies of People who Experienced Refugee Situations. *Citizenship Education Research Journal/Revue de recherche sur l'éducation à la citoyenneté*, *1*(1), 11-25.

Notz, G. (2018). *Feminizm* (S. D. Çetinkaya, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Obioma, I. F., Şahin, M. N., Rumeli, Y., van Dick, R., & Bark, A. S. H. (2025). Gender, Self-Stereotyping, and Life Goals Predict Career Interest in Germany, Nigeria, and Turkey. *Sex Roles*, *91*(6), 39.

Ozgoren, C., Karatas-Ozkan, M., Ozbilgin, M., Kamasak, R., Sayin, E., & Vassilopoulou, J. (2024). Refugee entrepreneurs: Typologies of emancipation and impact. *International Small Business Journal*, 1-31.

Oztas, M. E. (2023). Syrian Women, the labour market and entrepreneurship in Istanbul: Hardships and challenges. In *The integration of refugees in the education and labour markets* (pp. 166-178). Routledge.

Ökten, N. (2021). Değini: İlişkisel Bir Feminizmin İmkânı Olarak Kesişimsellik. *Strata: İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran*, *7*, 11-17.

Özdemir, E. (2010). Kimlik Kavramı ve Teorik Yaklaşımlar. *Eğitim Bilim Toplum*, *8*(32), 11-31.

Özkaya, Ş. F. (2024). Postmodern Kimlik. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *11*(2), 811-827.

Özkul, G., & Dengiz, S. (2018). Suriyeli Göçmenlerin Girişimci Olmalarını Etkileyen Faktörler: Hatay İli Örneği. *Third Sector Social Economic Review*, *53*(3), 1044.

Özsöz, C. (2008). Kültürel feminist teori ve feminist teorilere giriş. *Sosyoloji Notları*, *6*, 51-55.

Park, C. B. (2008). Women and International Migration: Background of the Feminization of Migration and its Implications. *Asian Women*, *24*(2), 1-16.

Parpart, J. L. (1993). Who is the 'Other '?: A postmodern feminist critique of women and development theory and practice. *Development and change*, *24*(3), 439-464.

Parreñas, R. (2015). *Servants of globalization: Migration and domestic work*. Stanford University Press. Stanford, California

Pearlman, W. (2018). Becoming a Refugee: Reflections on Self-Understandings of Displacement from the Syrian Case. *Review of Middle East Studies*, *52*(2), 299-309.

Peroni, C., ve Rodak, L. (2020). Introduction. The fourth wave of feminism: From social networking and self-determination to sisterhood. *Oñati Socio-Legal Series*, *10*(1).

Pershina, E., Davies, P., & Shepherd, W. (2025). Bridging the Gap: Access to Finance for Refugee Entrepreneurs in the UK. University of the West of Scotland, Paisley, Scotland.

Pittaway, E., & Bartolomei, L. (2001). Refugees, race, and gender: The multiple discrimination against refugee women. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 19(6), 21–32.

Predojević-Despić, J., & Lukić, V. (2018). Entrepreneurship as a mode of integration: Experiences of former refugees in Belgrade, Serbia. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, *65*(3), 641-655.

Ranabahu, N., de Vries, H. P., & Basharati, Z. (2024). Entrepreneurial identity and business success: Former refugee women's navigation of (in) visibility paradoxes. *Journal of Management & Organization*, 1-16.

Richards-Desai, S. (2019). *Refugee women in resettlement: Vulnerability and post-traumatic growth* (Immigrant and Refugee Research Institute Policy Brief). University at Buffalo, School of Social Work. Erişim adresi:https://www.researchgate.net/publication/351088094_Refugee_Women_in_Resettlement_Vulnerability_and_Post-Traumatic_Growth

Salem, S. (2018). Intersectionality and its discontents: Intersectionality as traveling theory. *European Journal of Women's Studies*, *25*(4), 403-418.

Sarihasan, İ., Dajnoki, K., Al-Dalahmeh, M., (2023), *"Immigrant entrepreneurship and gender dimensions: A systematic review"*, Intangible Capital, 19/2, 110-130

Schöpflin, G. (2000). *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*. Hurst & Co. 1-10.

Senthanar, S., MacEachen, E., Premji, S., & Bigelow, P. (2021). Entrepreneurial experiences of Syrian refugee women in Canada: A feminist grounded qualitative study. *Small Business Economics*, *57*(2), 835-847.

Serpe, R. T., & Stryker, S. (2011). The symbolic interactionist perspective and identity theory. In S. Schwartz, K. Luyckx, & V. Vignoles (Eds.), Handbook of identity theory and research (pp. 225–248). New York: Springer.

Shahimi, F., Block, K., & Alisic, E. (2024). Sense of identity among young people with refugee backgrounds: A scoping review. *Children and Youth Services Review*, *157*, 107378.

Sığrı, Ü. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri*. Beta Yayınları. İstanbul.

Sideris, T. (2003). War, gender and culture: Mozambican women refugees. *Social science & medicine*, *56*(4), 713-724.

Silvey, R. (2005). Borders, embodiment, and mobility: Feminist migration studies in geography. *A companion to feminist geography*, 138-149. Editor(s): Lise Nelson, Joni Seager, First published:1 January 2005

Snyder, R. C. (2008). What is third-wave feminism? A new directions essay. *Signs: Journal of women in culture and society*, *34*(1), 175-196.

Springer, K. (2002). Third wave black feminism?. *Signs: Journal of women in culture and society*, *27*(4), 1059-1082.

Stets, J. E., & Burke, P. J. (2000). Identity theory and social identity theory. *Social psychology quarterly*, 224-237.

Stets, J. E., & Serpe, R. T. (2013). Identity theory. In *Handbook of social psychology* (s. 31-60). Dordrecht: Springer Netherlands.

Street, C. P., Ng, P. Y., & Al-Dajani, H. (2022). Refugee women business mentors: New evidence for women's empowerment. *Sustainability*, 14(15), 9154.

Stryker, S., & Burke, P. J. (2000). The past, present, and future of an identity theory. *Social psychology quarterly*, 284-297.

Szapuová, M. (2006). *Mill's liberal feminism: Its legacy and current criticism*. *Prolegomena, 5*(2), 179–191. https://hrcak.srce.hr/7177

Taheri, M., Fitzpatrick, S., & McCormack, L. (2024). From the brink of survival to "become the person that they want to become": Gender minimization, refugee trauma, and growth in women from Afghanistan. *Traumatology*.

Tajfel, H. (1972). Social categorization. English manuscript of 'La catégorisation sociale'. In S. Moscovici (Ed.), Introduction à la psychologie sociale (Vol. 1, ss. 272–302). Paris: Larousse.

Tajfel, H. (Ed.). (1982-2010). *Social identity and intergroup relations* (Vol. 7). Cambridge University Press. (Erişim tarihi. 29.07.2024)

Taş, G. (2016). Feminizm üzerine genel bir değerlendirme: Kavramsal analizi, tarihsel süreçleri ve dönüşümleri. *Akademik hassasiyetler*, *3*(5).

Taylor, S. (2015). Identity Construction. In K. Tracy (Ed.), *International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, 1-9, Wiley-Blackwell.

Tektaş, A. K. (2023). Göç-Kimlik İlişkisi Bağlamında Ladıvıe. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *63*(2), 1137-1160.

Tong, R., Botts, T.F., (2017). Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction. 5th Edition, Westview Press.

Tracy, S. J. (2010). Qualitative quality: Eight "big-tent" criteria for excellent qualitative research. *Qualitative Inquiry, 16*(10), 837–851.

Trepte, S., & Loy, L. S. (2017). Social identity theory and self-categorization theory. *The international encyclopedia of media effects*, *63*, 1-13.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2013). *6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu* [Resmî Gazete, 11 Nisan 2013, Sayı 28615]. Erişim: https://www.goc.gov.tr/gigm-mevzuati

Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı. (2014). *Geçici Koruma Yönetmeliği* [Resmî Gazete, 22 Ekim 2014, Sayı 29153]. Erişim: https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma-kanunu-ve-yonetmeligi

Twigger-Ross, C. L., & Uzzell, D. L. (1996). Place and identity processes. *Journal of environmental psychology*, *16*(3), 205-220.

Uçar C. (2020). Gaziantep Parça Başı Emek Piyasasının Suriyeli Kadınları: Emek, Zorunlu Göç ve Şiddet. *Türkiye'de Göç Araştırmaları*, 38.

United Nations. (1951). *Convention relating to the status of refugees*. Geneva: United Nations. In UNHCR (Ed.), *Convention and protocol relating to the status of refugees* (9–36). Retrieved from https://www.unhcr.org/3b66c2aa10

United Nations. (1967). *Protocol relating to the status of refugees*. New York: United Nations. In UNHCR (Ed.), *Convention and protocol relating to the status of refugees* (37–46). Retrieved from https://www.unhcr.org/3b66c2aa10

Van Kooy, J. (2016). Refugee women as entrepreneurs in Australia. *Forced Migration Review*, (53).

Vignoles, V. L., Chryssochoou, X., & Breakwell, G. M. (2002). Evaluating models of identity motivation: Self-esteem is not the whole story. *Self and Identity*, *1*(3), 201-218.

Vignoles, V. L., Regalia, C., Manzi, C., Golledge, J., & Scabini, E. (2006). Beyond self-esteem: influence of multiple motives on identity construction. *Journal of personality and social psychology*, *90*(2), 308.

Wauters, B., & Lambrecht, J. (2008). Barriers to refugee entrepreneurship in Belgium: Towards an explanatory model. *Journal of Ethnic ant Migration Studies*, *34*(6), 895-915.

Winkler, K. (2017). Reflecting on European migration and refugees: From a feminist perspective. *Journalism and Mass Communication, 7*(2), 90–96.

Wolff, K. B. (2007). Postmodern feminism. *The Blackwell encyclopedia of sociology*, 1-5.

Yetkin, U., & Tunçalp, D. (2024). Refugee entrepreneurship: Resolving multi-contextuality and differential exclusion. *Journal of Business Ethics*, *194*(4), 887-913.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (12. baskı). Seçkin Yayıncılık. Ankara.

Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and feminist politics. *European journal of women's studies*, *13*(3), 193-209.

Zimmerman, M. A. (1995). Psychological empowerment: Issues and illustrations. *American journal of community psychology*, *23*(5), 581-599.

ÇEVRİMİÇİ KAYNAKLAR

Bakırcı, Ç. M., (2021) "Adaptasyon Nedir? Evrimsel Adaptasyonlar Nasıl Ortaya Çıkar?" https://evrimagaci.org/adaptasyon-nedir-evrimsel-adaptasyonlar-nasil-ortaya-cikar-10486 (Erişim Tarihi: 27.10.2025).

Diltemiz Mol, M., (2021), "Özel Olan Politiktir", https://feministbellek.org/ozel-olan-politiktir/ (Erişim Tarihi: 27.10.2025)

Düzkan, A. (2021), Feminizm, https://feministbellek.org/feminizm/ (Erişim Tarihi: 27.10.2025)

Görgün Baran, A. (2021). 'Feminizmin Gelişim Serüveni: Dalga Yerine Kuşak Diyelim mi?' https://kockam.ku.edu.tr/feminizmin-gelisim-seruveni-dalga-yerine-kusak-diyelim-mi-aylin-gorgun-baran/ (Erişim Tarihi: 21.08.2024).

https://evrimagaci.org/adaptasyon-nedir-evrimsel-adaptasyonlar-nasil-ortaya-cikar-10486) (Erişim Tarihi: 27.10.2025).

https://iep.utm.edu/gouges/ (Erişim Tarihi: 01.05.2024)

Kocadost, B., (2021), Kesişimsellik, https://feministbellek.org/kesisimsellik/, (Erişim Tarihi: 27.10.2025)

Munro, E. (2013). Feminism: A fourth wave?. *Political insight*, *4*(2), 22-25. https://doi.org/10.1111/2041-9066.12021 (Erişim Tarihi: 25.01.2025).

Okumuş, E.S., (2023), "Gelinlik: Giysinin Ötesinde Bir Gösterge", 100 Sene 100 Nesne, https://100sene100nesne.com/gelinlik/ (Erişim Tarihi: 29.10.2025).

UNHCR, the UN Refugee Agency | UNHCR Türkiye (Erişim tarihi: 28.09.2025).

Yetener, M., (2025), "*19 Şubat 1963: Tarihin tetiğini çeken feminist: Betty Friedan",* https://catlakzemin.com/19-subat-1963-tarihin-tetigini-ceken-feminist-betty-friedan/, (Erişim Tarihi: 27.10.2025).